

УКРАЇНСЬКА МОВА
ТА ЛІТЕРАТУРА

8 КЛАС

Міністерство освіти ПМР
Державний освітній заклад додаткової професійної освіти
«Інститут розвитку освіти і підвищення кваліфікації»

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

8 КЛАС

Підручник
для організацій загальної освіти
з російською мовою навчання

*Допущено Міністерством освіти
Придністровської Молдавської Республіки*

Тирасполь
2023

ББК 81 4Укр_я721(4Мол5)
У45

Автори-укладачі:
І.О. Бронич, І.В. Ніконова.

Науковий консультант:

А.О. Дубик, ст. викладач кафедри української філології ПДУ ім. Т.Г. Шевченка, учитель української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії ДОЗ «РУТЛ-К».

Рецензенти:

Т.А. Лозан, к.п.н., доцент кафедри загальнонаукових дисциплін Рибницької філії ПДУ ім. Т.Г. Шевченка, учитель української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії МОЗ «Рибницька українська середня загальноосвітня школа № 1 з гімназичними класами ім. Лесі Українки»;

Т.Г. Черненко, провідний методист кафедри ЗДіДО ДОЗ ДПО «ІРОіПК», учитель української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії МОЗ «Тираспольська загальноосвітня школа № 5».

Українська мова та література. 8 клас / авт.-укл. І.О. Бронич, І.В. Ніконова. — Тирасполь: ІРОіПК, 2023. — 320 с.: іл.

Умовні позначки

— робота в парі чи групі

— творче завдання

— поміркуйте

— проектна діяльність

— правила

Любі друзі!

У восьмому класі ви вивчатимете один з найцікавіших розділів мовознавства — «Синтаксис». Дізнаєтеся багато нового про словосполучення і речення, головні та другорядні члени речення, односкладне речення, речення з однорідними членами, зі звертаннями, вставними словами, з відокремленими членами.

У підручнику є певні позначки, які допоможуть зорієнтуватися при виконанні вправ: робота в парі чи групі, творче завдання, поміркуйте, проектна діяльність. А «Цікава сторінка» допоможе познайомитися з цікавими фактами про українську мову, поринути у світ правильного наголошування слів, культури мовлення.

На уроках літератури ви познайомитеся з творчістю українських та придністровських письменників. Художні твори супроводжуються навчальним матеріалом: відомостями про письменників, визначеннями понять з теорії літератури, запитаннями і завданнями.

Пам'ятайте, що найкращі результати досягаються тільки завдяки наполегливій праці.

Зичимо вам успіхів!

Придністров'я моє хай завжди процвітає,
І діброва густа буйним листом шумить.
Хай на небі завжди ясне сонечко сяє,
Пісня наша дзвінка хай летить у блакить.

А. Спорши

Горжусь, любуючись щоднини,
Як квітнуть долі і рілля.
У Придністров'я, до родини,
Спішить стежиночка моя.

Н. Делимарська

Гей, Придністров'я, ти – високонебе,
Твої сузір'я скупані на дні.
Наповнені загадками про тебе,
Твої минулі й нині суцї дні.

Д. Шунта

Придністров'я – сонячний куточок
З добрими і щирими людьми.
З різних мов тут сплетений віночок,
Як брати, в сім'ї живемо ми.

Г. Васютинська

Де б не були, до тебе ми приходимо знов,
Нам повік не забути материнську любов.
Як багато між нами вже доріг пролягло,
Хай щастить тобі завжди, придністровське село.

В. Сайнчин

Біля річки, на долині,
Де живуть тумани сині,
Де діброви солов'їні,
На коханій, на Україні
Є білесенька хатина –
Чепурненька, там жоржини
Червоніють біля тину.

Л. Стременовська

В світи ведуть усі дороги,
Додому ж – стежка лиш одна,
Яка веде аж до порога
І слід дитинства пам'ята.

В. Поята

РОЗДІЛ І
УКРАЇНСЬКА
МОВА

ВСТУП

§ 1. Мова – найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу

1. Прочитайте. Чи однакові поняття «мова» і «мовлення»? Чи пов'язані між собою мова і мислення?

Мова — найважливіший засіб спілкування між людьми. Вона безпосередньо пов'язана з мисленням. Мова і мислення мають суспільний характер не лише за своєю природою, а й за своєю функцією в суспільстві.

За допомогою мислення люди пізнають світ, об'єктивні закони природи й суспільства. Пізнавальна діяльність людини можлива лише за умов володіння мовним матеріалом.

Мовлення — це спілкування людей між собою за допомогою мовних засобів. Це манера говорити, висловлювати свої думки.

2. Користуючись таблицею, доведіть, що мова – засіб спілкування, пізнання і впливу.

Засоби мови	Особливості
Мова — засіб спілкування	За допомогою мови люди обмінюються думками й почуттями
Мова — засіб пізнання	Через мову людина пізнає світ, здобуває знання про нього
Мова — засіб впливу	За допомогою мови люди впливають одне на одного: переконують, спонукають, застерігають

3. Поясніть зміст прислів'їв. До якого засобу мови їх можна віднести?

1) І від солодких слів буває гірко. 2) М'які слова і камінь крушать. 3) Щире слово, добре діло душу й серце обіграло. 4) Від теплого слова і лід розмерзається. 5) Гостре словечко коле сердечко. (З нар. творчості)

4. Прочитайте текст. Чи може людина обійтись без спілкування? Визначте тему та основну думку тексту.

Однією з форм взаємозв'язку з людиною є спілкування. Лише у спілкуванні із собі подібними людина пізнає найбільші цінності людського життя — дружбу і любов.

Що ж таке спілкування? У словнику читаємо: спілкування — це процес взаємодії між людьми, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, уміннями й навичками, результатами праці. У більш вузькому розумінні спілкування — це процес обміну інформацією та досвідом.

Кожній людині тією чи іншою мірою властива потреба у спілкуванні. З одного боку, це потреба у нових враженнях, почуттях, знаннях, а з іншого — це потреба поділитися з кимсь власними переживаннями й думками.

(З посібника)

5. Розподіліть у три колонки речення, у яких йдеться про мову як засіб:
1) пізнання; 2) спілкування; 3) впливу.

1) Народилося слово й попливло між людьми, у нього є робота. І заговорило все село про погоду, про свої турботи (О. Лупій). 2) Слово вмить змінює настрій, робить щасливим або нещасливим, радісним чи пригніченим (К. Мотрич). 3) Вченому ти [мова] лагідно відкрила мудрості людської глибину (В. Симоненко). 4) Слово злітає, як думка, високо, іноді ранить, як вістря, глибоко, іноді гасить пекучі жалі (Л. Ржегак). 5. Мова — одяг способу мислення нашого менталітету, як тіло у душі (В. Грабовський). 6) Я чую шарудіння слів, їхні хитрі кроки по бруківці думки. Куди вони крадуться? (О. Довгон'ят).

6. Прочитайте основні правила спілкування. За потреби доповніть власними прикладами.

- 1) Під час розмови з іншими людьми намагайся бути ввічливим.
- 2) Поважай співрозмовника, будь уважним, доброзичливим.
- 3) Уважно слухай того, з ким говориш, не перебивай його без вибачення.
- 4) Спілкуючись з іншими, намагайся не виявляти свого поганого настрою.
- 5) Не розмовляй без потреби голосно, не вживай грубих слів.
- 6) Під час розмови не викрикуй, не розмахуй руками.

7. Складіть невеликий твір-роздум (5–6 речень) на одну із запропонованих тем.

- «Кажі не кажи, а своє слово держи» (Нар. творчість).
- «Слово — то мудрості промінь» (Леся Українка).
- «Мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще» (Олесь Гончар).

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Повторення. Частини мови

8. Розгляньте таблицю. Розкажіть, що ви знаєте про самостійні та службові частини мови. Наведіть приклади. Чому в таблиці немає дієприкметника та дієприслівника? Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?

Самостійні частини мови			
Частина мови	Лексичне значення	Відповідає на питання	Змінюється
Іменник	Особа або предмет	Хто? що?	За числами, відмінками, має рід
Прикметник	Ознака предмета	Який? чий?	За родами, числами, відмінками
Займенник	Вказує на предмет, особу, ознаку, кількість	Хто? що? який? котрий? скільки?	За відмінками і числами, має рід (у формі 3-ї особи однини)
Числівник	Число, кількість чи порядок предметів при лічбі	Скільки? котрий?	За відмінками, порядкові – за родами
Дієслово	Дію предмета	Що робити? що зробити?	В теперішньому та майбутньому часі – за особами і числами, в минулому часі – за родами і числами
Прислівник	Ознака ознаки, дії чи стану	Як? де? коли? звідки? куди?	Не змінюється
Службові частини мови			
Прийменники	Служать для зв'язку іменників з іншими словами		Не бувають членами речення
Сполучники	Виражають смислові відношення між членами речення і реченнями		
Частки	Виражають відтінки слів і речень		

Вигуки

Не називають предметів, ознак, дій, не служать для зв'язку слів у реченні	Невідмінювана частина мови, виражає почуття і волевиявлення, але не називає їх
---	--

9. Прочитайте текст. Яка його основна думка? Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.

Вихована людина **постійно** контролює **себе**, **завжди** оцінює **свої** вчинки, **адже** за поведінкою ми судимо **про людину**. Одні вчинки ми схвалюємо **і** вважаємо їх культурними, інші — засуджуємо. Бути вихованою людиною — значить уміти жити **серед** людей. Треба **дотримуватись** правил, які склалися у стосунках **між** людьми за багато років. **Одні** з них записано як закони, що надають нам **певні** права й обов'язки, **інші** — як правила поведінки.

(З посібника)

10. У кожному рядку знайдіть зайве слово. Свою відповідь аргументуйте.

- 1) Два, двійка, другий, двоє.
- 2) Цить, ура, ку-ку, ойкає.
- 3) Вдень, взимку, зимові, зранку.
- 4) Ні, але, та, або.
- 5) Мене, біля, його, себе.

11. Запишіть слова у три колонки: у I — дієслова, у II — дієприкметники, у III — дієприслівники. Підкресліть другу від початку букву і прочитайте прислів'я.

Сказавши, одісланий, купатися, покупаний, покупавши, одіслати, працюючий, звести, пролізши, подорожуючи, посивілий, допомогти, схопити, атакуючи, згаданий, зшивши, підсобити, зароблений, замислюючи.

12. Утворіть форму I особи однини теперішнього часу і запишіть.

Їздити, мазати, пити, прати, сидіти, сідати, возити, водити, їсти, радити, будити, гасити, платити, пустити, гладити.

13. *Спишіть слова, знімаючи скісну риску. Поясніть правопис.*

День/у/день, рука/в/руку, в/край, з/ранку, любо/дорого, поза/торік, рік/у/рік, більш/менш, по/українськи, до/зустрічі, на/добраніч, кінець/кінцем.

14. *Зробіть морфологічний розбір виділених слів.*

Навчання — це міцна скеля зі знань, яку важко розколоти. **Багато** зусиль потрібно, щоб отримати ці знання, **але** марно існує вислів про те, що школа дає знання лише тому, хто хоче його взяти. Так і **про** все. Якщо ми чогось сильно захочемо — то неодмінно **досягнемо** своєї мети, станемо успішними людьми, хорошими співрозмовниками, **розвиненими** особистостями.

15. *Складіть з вигуком **О** три речення так, щоб у першому з них вигук виражав радість, у другому — обурення, у третьому — жаль.*

❖ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ❖

1. За якими ознаками частини мови поділяються на самостійні та службові?
2. Назвіть змінні частини мови.
3. Які ви знаєте форми дієслова?
4. Яку особливість має прислівник як самостійна частина мови?
5. Назвіть службові частини мови. Чому їх так називають?
6. Яке місце серед частин мови належить вигуку?

§ 3. *РЗМ* Повторення відомостей про текст, стилі, типи мовлення

Текст — це група речень, об'єднаних темою й основною думкою. Речення в тексті розташовані в послідовності, яка потрібна для розкриття теми.

Розвиток основної думки тексту зумовлений тим, що кожне наступне речення додає щось нове до вже відомого.

Ознаки тексту:

- пов'язаність речень за змістом (темою);
- наявність основної думки, її розвиток;
- певна послідовність речень;
- зв'язок речень між собою за допомогою займенників, синонімів, повторів, спільнокореневих слів, сполучників.

16. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом. Визначте тему та основну думку тексту.

Раніше, коли я чув прислів'я «Що посієш — те й пожнеш», думав, що воно тільки про працю людини. Зробиш щось — і тоді щось матимеш. Але якщо вдуматись у зміст цих слів, то їх можна перенести і на людські взаємини.

Посієш щось лихе, недобре — отож таке й збереш. Це будуть гіркі плоди з твоєї життєвої ниви. Нерідко можна бачити, що до людини, яка комусь бажає зла, лихословить, обманює, дуже погано ставляться оточуючі.

І навпаки. Коли людина щира, доброзичлива, чемна — то вона зі своєї ниви пожинає взаємність та пошану інших. Добро породжує добро, а зло роз'єднує людей, руйнує їхні душі.

А тому треба всім замислитись, чим же засіяти свою ниву, щоб пожинати добрі плоди.

(З посібника)

17. Опрацюйте таблиці. Розкажіть про основні ознаки стилів і типів мовлення.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Стиль мовлення	Сфера застосування	Жанри висловлювання	Основні ознаки
Розмовний	Побут	Діалог, бесіда, лист до приватної особи	Загальноживані слова, необов'язковість суворої логічності
Художній	Художня література	Вірш, оповідання, повість, роман, п'єса та ін.	Образність, конкретність, емоційність
Науковий	Наука і техніка	Виступ, лекція, доповідь, повідомлення, наукова стаття та ін.	Логічна послідовність, точність, абстрактність, використання слів у прямому значенні
Публіцистичний	Суспільне життя	Писемні: стаття, нарис, фейлетон та ін. Усні: виступ, доповідь, промова та ін.	Закличність, пристрастність, офіційний характер мовлення, використання термінів
Офіційно-діловий	Офіційні, службові стосунки	Закон, угода, документ, постанова, офіційний лист та ін.	Додержання установленого зразка, офіційність, суворості

Типи мовлення

Тип мовлення	Про що йдеться у висловлюванні	Питання
Розповідь	Про дії особи або предмета, про події	Що сталося? Що відбулося?
Опис	Про ознаки предмета, особи чи явища	Який? Яка? Яке? Які?
Роздум	Про причини ознак, дій чи подій	Чому?

18. З'ясуйте стиль і тип мовлення кожного тексту.

1) І раптом я побачив серед жовтих одну білу лілею. Вона не стирчала, як її жовті сусідки, а вільно лежала на воді. Її зелені черенці були, як добрі ласкаві руки, що обережно й турботливо тримали вінчик білих пелюсток. Кожна пелюсточка була окремо від інших, але всі разом вони утворювали таку дивовижну гармонію форм і фарб, що не можна було відірвати очей. Ця біла лілея була немов ясний вогник серед темної ночі, немов єдина зірочка в синьому небі, немов миле обличчя серед інших, байдушких, облич.

(Д. Ткач)

2) Капуста білоголова — рослина родини хрестоцвітних (або капустяних). Рослина дворічна: в перший рік формується качан. Згодом наростає стебло, на якому з'являється листя. Основний колір — зелено-білий. Листя має овальну форму, у розмірах досягає від 10 до 60 см. На одному качані росте від 25 до 100 листків. Висота деяких сортів капусти білоголової може бути до 1,5 м та ширина — 2 м.

(З підручника)

3) Прочитав я нещодавно казку про сина, який врятував батька від передчасної смерті. А трапилося це так. Колись старих людей, які вже нічого робити не могли, спускали на лубках у провалля: щоб дарма хліб не їли. А один чоловік дуже любив свого батька і, не виконавши жорстокого закону, заховав його в хліві.

Невдовзі у тих краях трапився недорід. Батько й порадив синові пересіяти поле, взявши снопи зі стріхи.

Довго дивувалися люди багатому врожаю, а коли довідались, що порадив чоловікові батько, то перестали старих вивозити на лубках. Шанували до самої смерті, тому що батьки мудрі, життям биті.

(З посібника)

4) Дуже часто кожному з нас доводиться чути від дорослих такі вислови: «Не можна», «Що люди скажуть?», «Не сміши людей». Але нерідко ми не замислюємось над їхнім глибинним змістом.

Повага до громадської думки — одна з основ народного етикету, який є неписаним зводом норм і правил поведінки людини з рідними, знайомими.

На жаль, часто доводиться зустрічатися із зухвалим ставленням моїх однолітків до старших за віком, зневажливістю до молодших. Це результат того, що упродовж віків втрачалися народні традиції, духовні надбання поколінь. І зараз, як ніколи, необхідно відродити традиції поваги до старших, збереження родинних зв'язків, пошани до слова, мови.

(З посібника)

❖ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ❖

- Які стилі й типи мовлення вам відомі?
- На що потрібно звернути увагу, щоб визначити стиль і тип мовлення?
- Назвіть ознаки та сфери застосування кожного зі стилів.

Перші знаки пунктуації виникли в III столітті до н.е. завдяки філологу Аристофану, який керував Олександрійською бібліотекою. Він придумав три різні точки, які позначали паузи залежно від розташування в тексті. За часів Стародавнього Риму пунктуація перестала бути актуальною через вплив ораторського мистецтва. Повернення розділових знаків пов'язано з поширенням християнства, для якого писемність відігравала важливу роль. Довгий час пунктуація видозмінювалася і мало нагадувала сучасну систему. До певного стандарту розділові знаки прийшли з появою друкованої Біблії (З Інтернету).

ГОВОРИ ПРАВИЛЬНО!

пробачте мені (а не <i>мене</i>)	опанувати науку (а не <i>наукою</i>)
мені болить (а не <i>мене</i>)	учитися ремесла (а не <i>ремеслу</i>)
дотримати слова (а не <i>слово</i>)	зазнати невдачі (а не <i>невдачу</i>)
оволодіти знаннями (а не <i>знання</i>)	називати на ім'я (а не <i>по імені</i>)

У СВІТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Бути на коні (бути у виграшному становищі)	Бути під конем (бути у невигідному становищі)
--	---

Важкий на підйом (неохоче береться за що-небудь)	Легкий на підйом (охоче береться за що-небудь)
Велика риба (про поважну особу, що має велику вагу)	Невелике цабе (про особу, що не має великої ваги)
Великий аж до неба (про дуже високу на зріст людину)	Від горшка два вершка (про дуже низьку на зріст людину)
Вискочити на сухе (знайти вихід із складної ситуації, уникнути покарання)	Попасти у тенета (потрапити у безвихідну ситуацію)

Синоніми

Багатий (який має багато майна) заможний, маєтний, грошовитий, книжн. імушний; (з великою кількістю чого-небудь) розкішний, щедрий, розм. (що любить ділитися своїми здобутками) гойний, щедрий, (зовнішньо) пишний, (ефектний), помпезний, (урожай) великий, добрий, щедротний, рясний.

Великий (який значного розміру) чималий, немалий, підсил. величезний, велетенський, превеликий, здоровенний, отакенний, книжн. колосальний, гігантський, (значний просторово) просторий, широкий, обширний, (витвір) грандіозний, (споруда) капітальний, монументальний, (ріст) рослий, (об'єм) об'ємний, об'ємистий, (маса) масивний, (річ) громіздкий, (овочі) дорідний.

20. *Випишіть із тексту словосполучення. Назвіть головне і залежне слово.*

Рідна домівка, рідне гніздо — так у народі називають батьківську хату як особливе місце для людини (*З посібника*).

21. *Розподіліть у дві колонки: у I — словосполучення, у II — сполучення слів. Підкресліть другу від початку букву в кожному словосполученні чи сполученні слів і прочитайте прислів'я.*

Два кроки; поблизу школи; класичний або традиційний; учасник олімпіади; щира бесіда; Тихий океан; хтось з вами; онук і онучка; ведмежа послуга; зимові канікули; осінній вечір; дякувати вчителю; опрацювати і вивчити; анотація статті; зійшло сонце; озеро замерзає; сніг на голову; тішить думку; собаку з їв; академічний театр.

За будовою словосполучення бувають:

1) **прості** (рос. простые), що складаються з двох повнозначних слів: *писати нерозбірливо; сонячна погода;*

2) **складні** (рос. сложные), що складаються із трьох і більше повнозначних слів: *голосно читати вірш, цікава розповідь про героя, вміння вчителя зацікавити.*

За способами вираження головного слова словосполучення поділяються на іменні, дієслівні, прислівникові.

Види словосполучень за способом вираження головного слова		
ІМЕННІ (рос. именные)	ДІЄСЛІВНІ (рос. глагольные)	ПРИСЛІВНИКОВІ (рос. наречные)
Головне слово виражене іменником, прикметником, числівником або займенником	Головне слово виражене дієсловом (інфінітив, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові дієслова, форми на <i>-но, -то</i>):	Головне слово виражене прислівником
Золота <i>осінь</i> , <i>ми</i> з тобою, <i>вимогливий</i> до себе, <i>мільйони гектарів</i>	<i>Йти</i> до школи, <i>трохи зім'ята</i> , <i>вишиваючи</i> рушник, <i>ледве світало</i> , <i>розбито</i> в цент	<i>Глибоко</i> під водою

22. *Знайдіть лише складні словосполучення і прочитайте їх.*

Домашнє завдання учнів, лапатай сніг, йти до школи, глибоко цінувати поезію, розуміти товариша з півслова, величезний потяг до музики, переписаний з книги,

сприйняти прочитане по-новому, найсуворіша вимогливість до себе, говорити без пауз.

23. *Випишіть словосполучення у такій послідовності: 1) іменні; 2) дієслівні; 3) прислівникові.*

Любов до людей, вишиваючи сорочку, близько до школи, пізно вночі, щира бесіда, читати швидко, червоний від сорому, глибоко під водою, хтось із однокласників, шаную батьків, гарно малювати, два кроки, рекомендую прочитати, далеко від нас, високо над головою.

24. *Перекладіть українською мовою. Запишіть лише ті словосполучення, у яких при перекладі змінюються прийменники.*

Любовь к человеку, отдыхать после работы, шестой по списку, повесть о героях, каждый из нас, уважение к старшим, шкаф для книг, рассказать об учебе, по собственному желанию.

Види підрядного зв'язку (рос. подчинительной связи) слів у словосполученні

Узгодження (рос. согласование) — вид підрядного зв'язку, при якому рід, число і відмінок залежного слова повністю збігається з родом, числом та відмінком головного: *уважний учень, уважного учня, уважному учневі.*

Керування (рос. управление) — вид підрядного зв'язку, при якому головне слово вимагає від залежного певного відмінка: *читати (що?) книжку, зустріти (кого?) товариша.*

Прилягання (рос. примыкание) — вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово має незмінну форму і приєднується до головного тільки за змістом: *читати (як?) лежачи, їхати (куди?) далеко.*

25. *Прочитайте. Визначте вид підрядного зв'язку слів у словосполученнях.*

Вечірне небо, вчасно прийти, люблю природу, рідне Придністров'я, кам'яні краєвиди, долина Дністра, виїхав до Рибниці, швидко їхати, Бендерська фортеця, вчитися сумлінно, піклуватися про батьків.

26. *Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Визначте вид підрядного зв'язку.*

Біля (наша) столиці, перед (літній) канікулами, на (зелений) полі, біля (новий) будинку, з (хороший) другом, для (новорічний) свята, не вірю (свій) очам, з (цікавий) пропозицією, поряд з (твоя) школою, з (радісний) настроєм.

27. Доберіть потрібну відмінкову форму іменника, утворивши словосполучення зв'язком керування.

Зразок. Схожий (чим?) характером, (з ким?) з матір'ю, (на кого?) на батька.

Нагадувати (кому? про що?); взяти (що? у кого? для кого?), розповісти (що? кому? про що?); чекати (кого? що?); поїхати (куди? до кого?).

28. Утворіть словосполучення з поданими словами. Визначте вид підрядного зв'язку.

Розповідати, працюю, близько, школа, корисно, завдання.

Схема синтаксичного розбору словосполучення

1. Вичленувати словосполучення в реченні.
2. Визначити головне і залежне слово.
3. Поставити запитання від головного слова до залежного.
4. Визначити, якими частинами мови виражені головне і залежне слово.

Вказати вид словосполучення за способом вираження головного слова (іменне, дієслівне, прислівникове).

5. Вказати вид словосполучення за будовою (просте, складне).

6. З'ясувати вид підрядного зв'язку слів у словосполученні (узгодження, керування, прилягання).

Ліси — безцінний дар природи.

29. Спишіть текст, вставляючи пропущені орфограми. Випишіть словосполучення і зробіть їх синтаксичний розбір.

Осінь пов..лась (з,с)початку суворо, все чогось хмурилась, сл..озилась, а потім пом..якшала. Очистилось небо від хмар, вийшло гуляти золоте сон..чко. Воно не/ гріло по/літньому, але золотило д..р..ва.

(Ю. Збанацький)

30. Розгляньте картину придністровського художника Василя Рудяги «Тираспольський дощ». Складіть за картиною 4–5 словосполучень з різними видами підрядного зв'язку. Напишіть невеликий твір-опис, використавши складені словосполучення.

§ 5. Речення. Види речень за метою висловлювання. Односкладні та двоскладні речення

31. Порівняйте записи правої і лівої колонки. Чим вони відрізняються? Поміркуйте, що потрібно для того, щоб побудувати речення.

лежать у пеналі

я дуже школа люблю

У пеналі лежать ручки, олівці, лінійка і гумка.

Я дуже люблю школу.

Речення — синтаксична одиниця, яка виражає закінчену думку. **Наприклад:** Осінь. Прохолодно. Віє вітер за вікном.

Слова в реченні пов'язані **за змістом і граматично**. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень і службових слів. В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна **інтонація**.

На письмі в кінці речення ставимо крапку, знак питання чи знак оклику.

32. Розгляньте таблицю. Розкажіть про види речень.

Критерій	Види	Приклади
За метою висловлювання (рос. по цели высказывания)	Розповідне (рос. повествовательное): містить повідомлення, розповідь про щось	Я виконав домашнє завдання з української мови.
	Питальне (рос. вопросительное): містить питання	Ти вже виконав домашнє завдання з української мови?
	Спонукальне (рос. побудительное): виражає спонукування до дії у формі прохання, наказу, заклику, побажання та ін.	Виконай домашнє завдання з української мови.
За емоційним забарвленням (рос. по эмоциональной окраске). Окличну інтонацію на письмі передаємо за допомогою знака оклику (!).	Окличне (рос. восклицательное)	Яка чудова пора — рання осінь!
	Неокличне (рос. невосклицательное)	Рання осінь — чудова пора.
За кількістю граматичних основ (рос. по количеству грамматических основ)	Просте (рос. простое): має одну граматичну основу	<u>Прийшла зима.</u>
	Складне (рос. сложное): має дві і більше граматичних основ	<u>Прийшла зима, випав сніг.</u>
За складом граматичної основи (рос. по строению грамматической основы)	Двоскладне (рос. двусоставное): граматична основа складається з підмета і присудка	<u>Зійшло сонечко.</u>
	Односкладне (рос. односоставное): граматична основа складається з одного головного члена речення	Уже <u>вечоріло.</u>
За наявністю другорядних членів речення (рос. по наличию второстепенных членов предложения)	Поширене (рос. распространенное): має другорядні члени речення	Іде <u>теплий</u> дощик.
	Непоширене (рос. нераспространенное): не має другорядних членів речення	Іде дощик.

33. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Знайдіть межі речень у тексті.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою і це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова — це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі з рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колісці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною. (З посібника)

34. Прочитайте. Визначте види речень за метою висловлювання.

Дружба — це добре почуття, яке може виникнути лише на основі взаємоповаги. Зустріти в житті справжнього друга вважалось великим щастям для людини.

Хто такий друг? Другом ми називаємо того, кому довіряємо. Якщо між людьми немає щирості, не може бути і дружби.

Бережіть своїх друзів!

(З посібника)

35. Прочитайте речення, дотримуючись інтонації.

1) Їду в зоопарк. 2) Їду в зоопарк? 3) Їдь у зоопарк. 4) Їду в зоопарк! 5) Їду в зоопарк?!

36. Подані речення перебудуйте на питальні й спонукальні, доповнюючи їх другорядними членами речення.

Восьмикласники готуються до тематичного оцінювання. Учні відвідали ветеранів. Дівчата змагаються в навчанні. Ми взяли участь у предметній олімпіаді. Діти допомагають своїм бабусям і дідусям.

37. Спишіть речення, підкресливши граматичні основи. Визначте двоскладні й односкладні речення. Знайдіть складне речення.

1) Взимку світає пізно. 2) Зграї лелек лагодились у далеку дорогу. 3) Я люблю казки, тому що в них добро завжди перемагає зло. 4) На городі росла картопля, часник, морква, гарбузи. 5) Золота осінь. 6) Прийшла осінь і на берег Дністра. 7) Мене викликають до директора. 8) Наш клас висадив стрункі берізки. 9) Немає в ледачого охоти до роботи. 10) Осінь збирає, а весна забирає.

38. Спишіть речення, підкресливши граматичні основи. Визначте двоскладні й односкладні речення. У другому реченні випишіть усі можливі словосполучення, зробіть їх синтаксичний розбір.

1) Під лежачий камінь вода не тече (*Нар. тв.*). 2) Біля трухлявого пенька на куші скрутився чорний вуж (*В. Дрозд*). 3) Згаяного часу і конем не доженеш (*Нар. тв.*). 4) От і осінь. Пролунало літо (*В. Сосюра*). 5) Весною в селі встають рано (*Гр. Тютюнник*).

39. Складіть діалог на тему «Книга вчить, як на світі жити», використовуючи всі види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

40. Запишіть текст, вставляючи пропущені орфограми та пунктограми. Визначте види речень, користуючись таблицею з вправи 32.

Осінь... Хазяйнує Жовтень скрізь. Убрав він золотом сади ліси парки і струшує до/долу жовте листячко. Пр..порошив він сріблястим інеєм дахи вкрив паморо(з, зз)ю землю, навіть маленькі калюжки (з, с)ховав під тонкими скел..цями л..оду. І сидить тепер десь, милується на свою роботу.

А красне сон..чко руйнує його працю. Підіймаєт..ся сон..чко вище й сліду від паморозі не/зостаєт..ся. (*За Ю. Старостенковим*)

§ 6. РЗМ Вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості

Вибірковий переказ — це детальний переказ однієї частини (мікротеми) тексту.

Опис місцевості — це відомості про певні прикмети довкілля, орієнтири на конкретній території, інформація про ландшафт, наявність річок, гір, низовин, лісів, боліт, розташування населених пунктів щодо сторін світу. Готуючи опис місцевості, треба чітко назвати предмети й відповісти на питання, де вони розташовані.

Опис місцевості може бути складений у науковому, діловому та в художньому стилях.

Художні описи зазвичай передають ставлення автора до описуваного. Інколи автор висловлює свою оцінку прямо, проте здебільшого робить це за допомогою відповідно дібраних художніх засобів.

Часто в описах місцевості наявні речення, що вказують на позицію спостерігача (*Піднявшись на гору, він побачив...*). Проте такі вказівки не є обов'язковими.

41. Прочитайте уривки. Доведіть, що це опис місцевості.

1. Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця. Вона вся була обсаджена акаціями. Село було українське. Тут були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було кинути оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, весь зелений, весь укритий то виноградом, то пшеницею, то зеленою травою. Край був багатий і пишний, як рай (*І. Нечуй-Левицький*).

2. Перед ними у долині розіслалося місто. Широкі вулиці, наче річки, попере-різували його і вздовж, і вшир, і впоперек. По вулицях сторожами виставились високі кам'яні будинки, червоніючи цеглою, виблискуючи вибіленими боками. Серед невеличких майданів тягнуться угору гострими шпильми церкви: кругом їх лавою обступили крамниці... Наче комашня, снують-метушаться люди. Всюди гам та гук, неясний гомін та клекіт...

Призахідне сонце обсипає все те своїм червоним світлом, неначе кров'ю поливає...

Зробилося страшно... Місто здавалося хижим звіром, що, притаївшись у ямі, роззявив свого кривавого рота з білими гострими зубами, наміряючись кинутись на них (*П. Мирний*).

42. Прочитайте уривок. Які художні засоби використав автор, щоб передати власне ставлення до описаного? Чи є в уривку прямо висловлена оцінка місцевості?

Як ластівчине кубельце, притулилася сакля до скелі над морем. З одного боку — прямовисний стрімчак. З другого — безодня, прірва. Ходять під нею зеленими горбами хвилі, дихають важко і б'ються об скелі. Глянути на них — туманіє незвикла голова і потягне у смарагдову безодню. І тільки позаду саклі милується зір зеленим садком і городом, що східчасто здіймається вгору. Облямовує садок вузька доріжка.

(*За З. Тулуб*)

43. Прочитайте текст. Визначте стиль та тип мовлення. Зробіть вибірковий усний переказ опису місцевості.

У нашій республіці є місця, які мають особливу привабливу силу. Одне з них — заповідник «Ягорлик», територія, що охороняється державою.

Державний заповідник «Ягорлик» розташований на лівому схилі долини річки Дністер (Дубоссарське водосховище) в межах Дубоссарського району, точніше за 12 км північніше від м. Дубоссари. У 1988 році під заповідну територію були відведені круті схили Дністра, Ягорлицької заплави, річок Ягорлик і Сухий Ягорлик, прорізаних численними ярами та промоїнами.

Виявляється, на території заповідника по днищах балок протікають два струмки, що впадають у заплаву, є два джерела середні й одне велике. Береги заплави високі, кам'яністі, порізані численними ярами. Вапнякові схили покриті степовою рослинністю і хащами деревно-чагарникових порід. Заповідник перетинають автомобільна траса міжнародного значення Дубоссари — Рибниця та автомобільна траса місцевого значення Гояни — Дойбани-1. Землі заповідника межують на північному заході з селом Цибульовка, а на південному сході — з Дубоссарським лісництвом (Мар'їн гай), на південному заході — з селом Гояни, на заході — з річкою Дністер (Дубоссарське водосховище), на північному сході — з селом Дойбани-1.

Директор заповідника «Ягорлик» — Тетяна Дмитрівна Шарапановська, яка трудиться тут уже 20 років. У 1975 році закінчила кафедру ботаніки біолого-грунтового факультету Кишинівського держуніверситету. Предметно вивчала одноклітинні водорості. Був період, коли, завдяки їй, урятували від суцільного заростання синьозеленими водоростями наш Кучурганський лиман.

Професійна спеціалізація Тетяни Шарапановської близька до водного світу, можливо тому вона особливу увагу приділяє збільшенню рибних ресурсів Ягорлика і Дністра. Постійні перепади рівня води в річці Дністер згубно позначаються на нересті риби.

Велику роботу з відтворення рибних ресурсів регіону проводить колектив заповідника і робить усе для розвитку перлини Дністра і нашої республіки — унікального заповідника «Ягорлик».

(Олег Гавриленко)

§ 7. Двоскладне просте речення. Головні і другорядні члени речення

44. Поміркуйте, чим відрізняються подані речення.

Прийшла весна.
Діти гралися.

Прийшла довгождана весна.
Маленькі діти гралися на вулиці.

Головні члени речення (рос. главные члены предложения) — **підмет і присудок** (рос. подлежащее и сказуемое) — є синтаксичним центром будь-якого **двоскладного** (рос. двусоставного) речення. Навколо такого центру об'єднуються всі другорядні члени: Пісня порушує найтонші струни людини (В. Качкан). Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній. Він підійшов до столу, взяв книгу і почав читати.

45. Прочитайте. Визначте підмет і присудок у поданих реченнях. Знайдіть речення з одним головним членом.

1) На землю глянули тихі зорі (М. Коцюбинський). 2) Сонце йде і за собою день веде (Т. Шевченко). 3) Я люблю свою Батьківщину. 4) Полонені стояли непорушно (В. Бойченко). 5) Кожний хотів швидше влаштуватися у готелі. 6) Свого щастя й колесом не об'їдеш. 7) В саду ростуть груші, яблуні, сливи. 8) У квітні ластівки повертаються з вирію, а у вересні відлітають в теплі краї.

46. Прочитайте текст. Випишіть прості двоскладні речення. Підкресліть головні члени.

Родина посідає особливе місце у житті людини. Тато й мама дали вам життя, вони доглядали за вами, коли ви були ще зовсім маленькими, співали вам колискову, притискали до свого серця. Вони й зараз допомагають вам, турбуються, радіють вашим успіхам і сумують через невдачі. Ваші батьки виховують вас, привчають до праці, дуже люблять вас.

У нашого народу є традиційне родинне правило: діти, онуки повинні з повагою ставитися до старших, своїх батьків, допомагати їм, піклуватися про них.

(З посібника)

Другорядні члени речення (рос. второстепенные члены предложения) — слова, які граматично і за змістом залежать від головних членів, а також від інших другорядних членів речення.

Другорядні члени речення — **означення** (рос. определение), **додаток** (рос. дополнение), **обставина** (рос. обстоятельство) — об'єднуються навколо головних членів, пояснюють їх та одне одного.

Речення, у яких наявні другорядні члени, називаються **поширеними**:

Я сьогодні раніше прийшов до школи.

Речення, у яких відсутні другорядні члени, називаються **непоширеними**:

Я прийшов.

47. Запишіть речення, підкресліть граматичні основи. Укажіть речення непоширені та поширені.

Із заходу надходить синя гроза. Півнеба обхопила важка хмара. Завмерли дерева (М. Хвильовий). Надійшла осінь. Пожовкле листя спало на тротуар (П. Панч).

48. Запишіть речення. Підкресліть головні і другорядні члени речення. Укажіть частини мови, до яких вони належать.

Сидір повернувся додому після обіду. Приніс він із собою шматок мамалиги і трохи сушених слив. Дружина його чистила картоплю. З печі валив дим і наповнював кімнатку гіркуватою завісою. Ваня сидів біля печі та витягав з вогню печену картоплю. Хлопчик весело глянув на свого батька (Я. Кутковецький).

49. Запишіть речення. Підкресліть головні і другорядні члени речення. Випишіть з речення усі можливі словосполучення. Зробіть їх синтаксичний розбір.

Пам'ять про подвиг Іона Солтиса ніколи не згасне в серцях нашого народу (Я. Кутковецький).

50. Утворіть із поданих нижче речень поширені. Якими частинами мови виражені другорядні члени речення?

Шумів вітер. Загула хуртовина. Забіліли сніги. Потекли струмки. Розливається річка. Линуть журавлі. Грім гуркоче. Пронеслась злива. Люди орали, сяяли. Зацвіли каштани. Настало літо. Достигають вишні. Спіє жито. Почалися жнива. Комбайни гули. Машини під'їжджали. Настала осінь. Буряки вирости. Дівчата працювали, урожай збрали.

51. Складіть опис (5–6 речень) улюбленої пори року, використавши у структурі тексту: а) поширені і непоширені речення; б) односкладні і двоскладні речення.

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Вид речення за метою висловлювання.
2. Вид речення за емоційним забарвленням.
3. Указати, що речення просте.
4. Визначити граматичну основу та другорядні члени речення.
5. Вид речення за складом граматичної основи: односкладне чи двоскладне.
6. Вид речення за наявністю другорядних членів: поширене чи непоширене.

Зразок письмового розбору

Багряне листя під ногами покірно й тепло шелестить (В. Сосюра).
(Розповід., неокл., просте, двосклад., пошир.)

52. Виконайте письмовий синтаксичний розбір речень.

1) На необробленій землі лише бур'ян росте. 2) Ти любиш читати? 3) У нас по-всюдно росте соняшник!

§ 8. РЗМ Стислий переказ тексту публіцистичного стилю

53. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Головні ознаки сучасного життя — швидка зміна технологій, суспільних, економічних, виробничих обставин. Тому жоден навчальний заклад не може забезпечити людину знаннями на все життя, бо самі знання швидко застарівають. Переконаємось у цьому на конкретному прикладі. Випускник коледжу працює на конвеєрі, збирає якийсь вузол автомобіля. Мине 4–5 років, і модель авто зміниться, обладнання оновиться, технологія випуску удосконалиться. Стануть іншими й умови праці. Знання фахівця застаріють, відчуватиметься їх нестача, необхідно буде знову навчатися, щоб не втратити кваліфікації. Сьогодні дуже гостро стоїть питання про безперервну освіту, про те, що випускник школи, коледжу повинен бути готовий вчитися протягом усього життя, а для цього за шкільною лавою вам треба не просто засвоїти певний обсяг знань, а оволодіти культурою розумової діяльності, культурою мислення. Творчого підходу до навчання, здатності до самоосвіти, потенціалу до постійного інтелектуального розвитку, вміння застосовувати набуті знання на практиці — ось чого вимагатиме від вас життя за шкільним порогом. Людина, спрагла до знань, відчуває постійну потребу в їх поповненні. Чим більше вона пізнає, тим більше їй хочеться знати, бо нові поняття, наукові відкриття, ідеї розширюють коло інтересів, відкривають привабливі обрії ще не пізаного.

Космонавт Андріян Ніколаєв згадував: «Якось Генеральний конструктор Сергій Павлович Корольов під час прогулянки з космонавтами несподівано здивував запитанням: чи вміємо ми вчитися? Помітивши загальне збентеження, пояснив: «Постійно навчаючись, людина здатна творити нове, а саме така праця є справжньою радістю».

Жодна праця не принесе радості, якщо ми не вміємо її виконувати. Тож треба наполегливо виробляти в собі вміння вчитися, щоб навіть після тривалої, утомливої навчальної праці відчувати велике задоволення, радість, вірити в силу свого розуму й волі.

(З посібника)

II. Визначте, до якого стилю та типу мовлення належить текст.

III. Складіть план тексту. За планом стисло перекажіть прочитане (усно).

§ 9. Підмет. Способи вираження підмета

54. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені слова — підмети. До яких частин мови вони належать?

1) Зелениють по садочку черешні та вишні (Т. Шевченко). 2) Він любив землю і красивих людей (О. Довженко). 3) А двоє стояли перед собором, розглядали споруду (О. Гончар). 4) Сучасне завжди лежить на дорозі з минулого в майбутнє (О. Довженко). 5) Після зими бліти хати — найкраще свято у селі (Є Гуцало). 6) На безмежнім просторі степу загубилося двійко дітей (Ю. Яновський).

Підмет (рос. подлежащее) — головний член двоскладного речення, який означає предмет, особу або явище, якому приписується дія чи стан, названа присудком.

Підмет відповідає на запитання *хто? що?*:

Тимко постояв ще хвилину і тихою ходю пішов до хати, напетляв за собою темну мережку слідів по росистому спориші (Гр. Тютюнник).

Іноді до підмета неможливо поставити запитання *хто? що?*, якщо він виражений інфінітивом. У такому разі підмет визначаємо за змістом речення:

Вік прожити — не поле перейти.

Підмет може бути **простий і складений**.

55. Розгляньте таблицю. Розкажіть про способи вираження простого і складеного підмета.

Простий підмет	Складений підмет
<p>Виражають одним словом (іменником, займенником, неозначеною формою дієслова чи словами інших частин мови в значенні іменника): <i>Кругом багаття заметушилися люди</i> (П. Мирний). <i>Полонені</i> стояли непорушно (В. Бойченко). <i>І знову «ура»</i> покотилося полем (М. Стельмах).</p>	<p>Виражаємо двома й більше повнозначними словами: 1. Сполучення іменника чи займенника в називному відмінку й іменника чи займенника в орудному відмінку з прийменником З: <i>Остан з Соломією спустили пліт на річку</i> (М. Коцюбинський). 2. Сполучення з кількісним значенням (числівник у називному відмінку, займенник скільки чи прислівники мало, чимало, багато й іменник, займенник чи прикметник у родовому відмінку): <i>П'ять учнів відмовилися їхати на екскурсію. Багато громів упало з неба</i> (А. Малишко).</p>

<p><u>Жити</u> — Вітчизні служити (Нар. тв.). <u>Ми</u> вчасно прийшли у кіно.</p>	<p>3. Займенники кожен, дехто, хтось та ін. й іменник чи займенник у родовому відмінку множини з прийменником: <u>Кожен з нас</u> — <i>богатир у роботі</i> (В. Сосюра).</p> <p>4. Складні власні назви: <i>Багато незабутніх образів створила на оперній сцені Оксана Петруненко</i> (В. Туркевич).</p> <p>5. Фразеологізми: <u>Бити байдики</u> — <i>улюблена справа ледарів</i>.</p> <p>6. Інші сполучення, зокрема зі значенням сукупності: <i>Летіла зграя журавлів</i>.</p>
--	--

56. Прочитайте речення. Визначте зайве. Свою відповідь обґрунтуйте.

- 1) Кінець дня минув у напруженій роботі (М. Трублаїні).
- 2) В просторій кімнаті стояло щось із п'ятнадцять столиків (М. Трублаїні).
- 3) Нікому ще не вдалося повернути втраченого часу (П. Загребельний).
- 4) Брат із сестрою відпочивають біля моря.
- 5) Жили по сусідству у В'юнищах дві дівчини... (М. Чабанівський).

57. Прочитайте прислів'я. Поясніть їх зміст. Випишіть граматичні основи.

Чуже добро не нагріє. Праця ніколи не ганьбить. Хліб кожен уміє їсти. Ніхто всього не знає. Наші їдуть, ваші йдуть, ваші наших підвезуть. Латане не буває хватане. Один всіх вмінє не осягне. Семеро одну соломину несуть. Заможно жити — вправно діло робити. Два півні на подвір'ї не помиряться. В одній кухні господині не змиряться ні завтра, ні нині (Нар. тв.).

58. Запишіть речення. Визначте граматичні основи. Вкажіть способи вираження підметів. До яких частин мови вони належать? Укажіть речення з однорідними підметами.

- 1) Майже три роки минуло від того дня (О. Гончар).
- 2) Знов листа мені прислала мати (В. Симоненко).
- 3) Багато вітрів прошуміло над головою (О. Довженко).
- 4) Вася Багіров дуже хотів побачити знайомого (О. Гончар).
- 5) Двоє рибалок або двоє мисливців ніколи не почувають себе чужими один одному (Остан Вишня).
- 5) Десятки рук вже підхопили кожного з нас (Ю. Смолич).
- 6) Пісня і праця — великі дві сили (І. Франко).
- 7) І ми з Віктором мовчки киваємо головами — згода (М. Чабанівський).
- 8) Багаті на печі сиділи та калачі їли (Нар. тв.).

59. Запишіть речення, на місці крапок вставляючи підмет, виражений неозначеною формою дієслова.

Козу одну ... — більша морока, ніж десять корів. ... легше, ніж поправляти. У небо — тільки стріли витратити. Криво фундамент ... — увесь дім зіпсувати.

Для довідок. Пастити. Псувати. Стріляти. Покласти.

60. Складіть і запишіть речення, у яких підметами були б подані нижче словосполучення і слова.

Кілька дерев, багато учнів, брат з сестрою, три комбайнери, шість олівців, стадо корів, кожний з нас, дехто з присутніх, знайомий, служити.

61. Спишіть. Підкресліть головні члени речення. Вкажіть способи вираження підметів. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

1) Кожний має свій звичай. 2) Учений іде, а неук слідом спотикається. 3) Хай кожен з вас посадить власними руками деревце (М. Чабанівський). 4) Багато літ перевернулось... (Т. Шевченко). 5) Галина Васютинська, Володимир Поята, Надія Делимарська, Віталій Сайнчин — відомі поети Придністров'я.

§ 10. Присудок. Види присудків та способи їх вираження

62. Прочитайте речення. Якими частинами мови виступають виділені присудки?

На чорній землі білий хліб родить. Хліб — батько, вода — мати. Кожному свій хліб не гіркий.

Присудок (рос. сказуемое) — головний член двоскладного речення, що означає дію, стан або ознаку, яка приписується в реченні підметові, і відповідає на питання *що робить* (підмет)? *яким є* (підмет)? *ким (чим) є* (підмет)?: Квітне сонце, грає вітер і Дніпро-ріка... (П. Тичина)

За будовою присудок може бути **простим і складеним**.

Простий присудок виражається особовим дієсловом у формі дійсного, умовного чи наказового способу, неозначеною формою дієслова, а також фразеологізмом: Вітре буйний, ти з морем говориш (Т. Шевченко). З правдою дружити — щастя заслужити. Дмитро давав голову над іншими питаннями (В. Нестайко).

Види складеного присудка: 1) складений дієслівний присудок (рос. составное глагольное сказуемое); 2) складений іменний присудок (рос. составное именное сказуемое).

Складений дієслівний присудок складається з **неозначеної форми дієслова** (інфінітива) й **допоміжного дієслова**: *Я вірші став писати під вечір золотий (В. Сосюра). Ми мусимо іти до згоди через найглибіші в світі броди (О. Підсуха).*

Складений іменний присудок складається з іменної частини (іменника, прикметника, дієприкметника, займенника, числівника) і дієслова-зв'язки.

У ролі зв'язки можуть виступати дієслова **бути, стати, становити, виявлятися, зватися, складатися, вважатися, здаватися, доводитися, ставати, робитися, перетворюватися, опинятися, залишатися, іти, піти, повернутися, стояти, лежати, сидіти, працювати, служити, робити** тощо: *Це було радісною нагородою за довгі роки праці. (О. Донченко) Тіні на землі стають все довші. (В. Сосюра) Клен стоїть на узліссі замріяний, мабуть, сумує, що надійшов жовтень. (О. Кошленко)*

63. *Визначте присудок у поданих реченнях. Поміркуйте, який з них простий, а який — складений?*

- 1) Буду я навчатись мови золотої у роси-веснянки, у гори крутої (А. Малишко).
- 2) Вася Багіров дуже хотів побачити знайомого (О. Гончар).
- 3) Слова прощального привіту хай пише осінь на листках (О. Журлива).

Зверніть увагу! Присудок, виражений складеною формою майбутнього часу або формами дієслів наказового та умовного способів, належить до простих: *буду працювати, нехай цвітуть, поїхав би.*

64. *Спишіть речення. Визначте граматичні основи. Вкажіть, чим виражений простий присудок.*

- 1) Нехай тендітні пальці етики торкнуться вам серце і вуста (Ліна Костенко).
- 2) Лунали б тоді мої мрії... (Леся Українка).
- 3) Він був на сьомому небі.
- 4) Сади пишалися в снігах (М. Стельмах).
- 5) Хай він чекає біля криниці (А. Малишко).
- 6) Довго ще ясніти буде осінь (В. Ткаченко).
- 7) Жити мені без праці — зовсім не жити (Д. Павличко).
- 8) На адресу моєї душі буде вітер пісні присилати (Г. Чубач).

65. *Запишіть речення. У кожному з речень визначте граматичну основу. Вкажіть присудки прості й складені. Зробіть синтаксичний розбір другого речення.*

1) Шуміла осінь жовтим садом (*В. Сосюра*). 2) Червона осінь сіла спочивать (*А. Малишко*). 3) Осінь я давно хвалити звик за її веселий, добрий звичай (*М. Рильський*). 4) Це ж коли, з яких покосів так нечутно вийшла осінь? (*Б. Олійник*) 5) Осінь — вмирання, примир'я, прощання (*Олександр Олесь*). 6) Я по землі люблю ходити босим (*М. Сингаївський*). 7) Сьогодні я такий щасливий (*В. Сосюра*). Вода стає прозорішою (*А. Малишко*). 8) Був хліб свяतिною для мене (*Д. Луценко*).

66. Прочитайте речення. Випишіть спочатку прості присудки, а потім — складені дієслівні. Підкресліть другу від початку літеру в кожному присудку і прочитайте словосполучення. Зробіть його синтаксичний розбір.

1) І знову осінь я зустрів. 2) Звісно, змалку боровик скидати капелюх не звик. 3) Сумувати почав жовтень у нашому саду. 4) Осінь отрусила гаманці дерев. 5) Пахне в'ялим листям. 6) Якби не жовте листя у саду, то можна подумати, що надворі справжнє літо. 7) І гуси в дальній переліт знялися на зорі. 8) Осінь сумно усміхатись стала. 9) Сади шумливо і духмяно холодна осінь роздягла. 10) Що тобі шептати може вітер золотий? 11) Тче жовтень килими в саду. 12) Снувати розпочала осінь свої сіті. 13) Пішов листочок ковзати по ставку золотим човником (*З посібника*).

67. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень. Визначте вид присудків.

1) Людина славна не словами а ділами. 2) Господарський хліб не білий але ситний. 3) Полин гіркий та корисний. 4) Свята короткі але пам'ятні. Будні довгі але забудькуваті. 5) Наука — сила (*Нар. тв.*).

68. Складіть і запишіть речення з простими і складеними присудками: буду вчитися, виконуй, нехай працюють; хочу спробувати, треба старатися, зможу зробити.

69. Запишіть речення. Підкресліть головні члени. Визначте вид присудків.

1) Будуть вишні, акації й клени так привітно, тепло шуміть (*В. Сосюра*). 2) Рідну мову повинна берегти, розвивати кожна людина (*В. Горбачук*). 3) Оця реальна мить вже завтра буде спомином (*Л. Костенко*). 4) Жити серед саду — це значить збагнути саму сутність буття (*І. Цюпа*). 5) Говорити — не горох молотити (*Нар. тв.*). 6) День був ясний, сонячний, починалось бабине літо (*І. Ле*). 7) Ніколи не покину я співати про землю, щастя і красу (*О. Гончар*). 8) Над квітнем вітер голосом лісів в зелений колір день новий фарбує (*Гр. Тютюнник*). 9) Я вірші став писать під вечір золотий (*В. Сосюра*). 10) Розуміти природу — то найкращий дар (*З посібника*).

70. Прочитайте текст. До якого стилю та типу мовлення він належить? Випишіть головні члени речення.

Загартовування — це тренування і вдосконалення теплорегуляційних механізмів, посилення здатності організму швидко пристосовуватися до коливань температури та інших постійно змінюваних кліматичних чинників. Загартовування забезпечує стійкість організму до простудних захворювань, зміцнює здоров'я і підвищує працездатність. Але процедури повинні бути поступовими, систематичними і безперервними (щоденними), індивідуальними для кожного, активними і свідомими (3 посібника).

§ 11. Тире між підметом і присудком

71. Прочитайте речення. Визначте підмет і присудок. Поміркуйте, чому в реченнях другої колонки ставимо тире.

1) Придністров'я є сонячним куточком.	1) Придністров'я — сонячний куточок (Г. Васютинська)
2) Іван є гарним учнем.	2) Іван — гарний учень.

Між підметом і присудком на місці пропущеної дієслівної зв'язки **Є** може ставитися **тире**: *Рідний батько — це найвища святиня у світі (Панас Мирний).*

Тире ставимо обов'язково	Тире не ставимо (або ставимо лише при логічно наголошеному підметі, за наявності паузи між підметом і присудком)
1) Якщо підмет і присудок виражені іменниками в називному відмінку: <u>Звичка</u> — друга <u>натура</u> ;	1) Якщо підмет виражений особовим займенником, а присудок — іменником: <u>Я син простого лісоруба</u> , гуцула із Карпатських гір. (Д. Павличко);
2) якщо підмет і присудок виражені неозначеною формою дієслова: <u>З правдою дружити</u> — <u>щастя заслужити</u> ;	2) якщо підмет виражений словами це, то : <u>Це мій будинок</u> . <u>Це</u> — мій <u>будинок</u> ;
3) якщо один із головних членів виражений неозначеною формою дієслова, а другий — іменником у називному відмінку: <u>Наше завдання</u> — <u>здобувати знання</u> ;	3) якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником: <u>Найдорожча пісня</u> <u>недоспівана</u> . <u>Найдорожча пісня</u> — <u>недоспівана</u> ;
	4) якщо перед іменником-присудком є заперечна частка НЕ : <u>Серце</u> <u>не камінь</u> .

<p>4) якщо підмет і присудок виражені числівниками: <i>Два та два — чотири</i>; 5) якщо перед присудком є слова <i>це, то, ось, значить</i>: <i>Поезія — це завжди неповторність</i> (Ліна Костенко).</p>	<p><i>Серце — не камінь</i>. (Нар. тв.); 5) якщо до складу присудка входять слова <i>як, ніби, що, мов, немов, немовбито, наче, неначе</i> тощо: <i>Небо як склепіння матове...</i> (П. Тичина). <i>Небо — як склепіння матове...</i></p>
--	--

72. Прочитайте речення. Визначте підмет і присудок. Поясніть вживання тире між підметом і присудком.

1) Книги — морська глибина (І. Франко). 2) Життя прожити — не поле перейти (Нар. тв.). 3) Слово — то дивний витвір людини (В. Сухомлинський). 4) Чотири плюс шість — десять. 5) Говорити — річ нудна. Працювати слід до дна! (М. Рильський)

73. Перепишіть речення, вставляючи пропущені літери. У кожному з речень підкресліть граматичну основу. Поясніть вживання тире.

1) А ж..ття — це поле несходиме (Д. Білоус). 2) Хліб і сонце — найцін..іше в світі (Д. Луценко). 3) Мене без мого краю не впізнати. Г..рячий степ — мій батько. Тирса — мати. Чумацький шлях — п..лок з моїх квіток. У битві не оступит..ся мій крок (І. Гайворон). 4) Співоче поле — ось моя з..мля (В. Кочевський). Каменю один закон — л..жати. Вітрові один закон — л..тять! (Є. Плужник)

74. Перекладіть речення українською мовою. Поясніть вживання тире між підметом і присудком.

1) Человек — хозяин своему счастью (М. Алигер). 2) Пятью пять — двадцать пять. 3) Врага уничтожить — большая заслуга, но друга спасти — это высшая честь (А. Твардовский). 4) Герой — это человек, который в решительный момент делает то, что нужно делать в интересах человеческого общества (Ю. Фучик). 5) Человек — высший продукт земной природы (И. Павлов).

75. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Випишіть речення з пунктограмою «Тире між підметом і присудком». Підкресліть підмет і присудок.

Кома і крапка — найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книгах шістнадцятого століття.

Кома — слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: кую, б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю. Крапка — це переклад латинського слова пунктум. Це слово дало такі назви: пункт, пунктуація, пунктир, пунктуальний, пунктограма. Тире — слово французьке. Означало воно у французькій — тягти. Першим застосував цей розділовий знак Карамзін на початку дев'ятнадцятого століття.

Апостроф — наймолодший правописний знак нашого письма. З'явився він в українській граматиці і набув правописних прав за радянських часів. Назва знака взята з давньої грецької мови. Там вона означала: кривий, зігнутий, повернутий.

(З посібника)

76. *Запишіть речення, вставляючи, де потрібно, тире між підметом і присудком.*

1) Вишивка це не тільки майстерне творіння народних умільців, а й скарбниця вірувань, звичаїв, обрядів. Основне призначення вишивки прикрашення одягу та інтер'єрно-обрядових тканин (З журналу). 2) Мир та лад великий клад (Нар. тв.). 3) Пісня це ж саме здоров'я (П. Тичина). 4) На квітці метелик мов свічечка (П. Тичина). 5) Говорити річ нудна (М. Рильський). 6) Грати словом долею грати (Нар. тв.). 7) Сварка чоловіка з жінкою то літній дощ (Нар. тв.). 8) Кров людська не водиця (М. Стельмах). 9) Приказка мудрість віків (Нар. тв.). 10) Час не гроші, його не повернеш (Нар. тв.). 11) Поспішити людей насмішити (Нар. тв.). 12) Правда то дитина часу (Нар. тв.).

77. *Прочитайте. Перевбудуйте речення так, щоб між підметом і присудком потрібно було поставити тире. Запишіть їх.*

1) Розум і вихованість є братом і сестрою. 2) Язык є мірилом розуму. 3) Гнів є сліпим порадиником. 4) Наука є найкращим багатством. 5) Хліб є всьому головою (Нар. тв.).

78. *Доберіть 4–5 прислів'їв, у яких між підметом і присудком уживається тире.*

§ 12. РЗМ Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису місцевості

79. *Прочитайте текст. Виконайте подані після нього завдання.*

Дорога петляє між садами та виноградними плантаціями вгору за течією Дністра. Долаючи степові простори, річка повертає вліво до підніжжя високих пагорбів. Погляду відкривається долина, що вражає своєю красою.

Тут, на березі Дністра у восьми кілометрах від міста Кам'янка, знаходиться село Кузьмин. Крізь ранковий серпанок видніються веселі будиночки, колгоспний склад, школа. Дорогами рухаються люди, підводи, вантажівки.

Від школи стежка, що потопає в садках, веде до Дністра. На березі грають діти. Десять за садами чується пісня.

Нижче, за течією Дністра, берег плавно переходить у височину, місцями перетягу ярами. Тут, на зеленій галявинці, сховався біленький будиночок, побудований по-старому, з низенькими дверима і двома віконцями. Від часу стіни будиночка покоїлись, а дах осів. Однак будиночок тримається міцно, наче вріс у землю.

У цьому будиночку в 1923 році, коли на схилах Дністра досягав виноград, а на полях вже збирали кукурудзу, в сім'ї наймита Сидора Солтиса народився син Іванко, майбутній Герой Радянського Союзу, який став гордістю молдавського народу.

Сидір Солтис пас сільську череду. Кожен день він вставав удосвіта, брав свою торбу, батіг і виходив на сільський майдан. У ранковому світанку вимальовувалися верхівки дерев, дахи будинків, над якими клубочився дим, а вдалині — вершини пагорбів. Сидір Солтис піднімався на невелику піднесеність і дивився з жалем у бік, де за куркульськими садами виднілася його хатинка. Вітер десь доносив запах свіжого хліба. Пастух думав про свого сина, дружину й окраєць хліба, якого у нього не було. Пустуючи, куркульські діти з усіх сільських вуличок виводили корів до пастуха. Вони були ситі, на них працювали наймити. Сидір, поганяючи стадо, все думав: «У кого б позичити до осені торбу борошна...»

Наближалася осінь, а за нею сувора зима з морозами і завірюхами. А зароблено-го хліба ледве-ледве вистачило до весни.

Сидір прокинувся вранці. Похмуρο оглянув усе навколо. <...>

Поглянувши ще раз на сина, він глибоко зітхнув — серце його защеміло, бо вдома не було хліба. Тільки початок березня, а в хаті давно вже ні зернини... «Піду-но до Федора Бордюжі, може, дасть якусь роботу», — подумав Сидір, виходячи з дому. Він обігнув вузьку вуличку, яка тяглася вздовж низьких кам'яних огорож.

(Яків Кутковецький)

— До якого стилю та типу мовлення належить текст? Свою думку обґрунтуйте.

— Знайдіть у тексті опис місцевості. Які художні засоби використав автор?

— Складіть план тексту.

— Напишіть докладний переказ тексту.

§ 13. Означення. Узгоджені та неузгоджені означення

80. Прочитайте речення. Від яких членів речення залежать виділені слова? На які питання вони відповідають?

- 1) Давно пішов від **рідного** порогу, на чужині пройшло життя **моє** (В. Сайнчин).
- 2) Учні дістали завдання **прочитати** новелу М. Коцюбинського (З посібника).
- 3) По

дорозі тяглися люди з **ціпками** (М. Коцюбинський). 4) Дорога **вниз** була дуже небезпечна (З журналу). 5) Чоловік **років п'ятдесяти** щось лагодив у моторі (З журналу).

Означення (рос. определение) — другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета, і відповідає на питання *який? чий? котрий?*: *Сірий кіт сидить на призьбі біля хати* (кіт **який?** сірий). *Бажання вчитися було у нього ще змалку* (М. Коцюбинський) (бажання **яке?** вчитися).

Означення може виражатися прикметником, дієприкметником, займенником, рідше — іншими частинами мови. Як правило, **залежать означення від підмета або додатка**.

81. Прочитайте речення. Якими членами речення виступають виділені слова? Свою відповідь обґрунтуйте.

1) Творчість завжди **мрійна** й **тривожна**. 2) Якою **красивою** є людина в праці. 3) Усі ми **дужі** дружбою **своєю**. 4) Спадають м'яко ввечері **липневі**. 5) **Тиха** вода завжди **глибока**.

Означення бувають **узгоджені** та **неузгоджені**.

Узгоджені (рос. согласованные) означення стоять у тому самому роді, числі і відмінку, що й означуване слово, і виражаються прикметником, дієприкметником, займенником, числівником: *Рука потиснула гарячі пальці. Йому було видно охоплену руками голову. Пригадай свою молодість. Уже народилась і друга дитина.*

Неузгоджені (рос. несогласованные) означення приєднуються до означуваного іменника зв'язком керування або прилягання. Виражаються іменником у непрямому відмінку з прийменником або без нього, прислівником, дієприслівником, присвійними займенниками **її, його**: *капелью батька, народ Придністров'я, чоботи чорного кольору, брови дугою, проблема номер один, її капелью.*

Означення, виражене одним словом, називається **непоширеним**, а виражене дієприкметниковим зворотом, — **поширене**: *За вікном спить ніч, в темне небо загорнена, зорями прихорошена.*

82. Запишіть речення. Підкресліть означення і визначте, якими частинами мови вони виражені. Укажіть узгоджені та неузгоджені означення.

1) Дорога ліворуч була закрита завалами (О. Гончар). 2) Лісові дзвіночки світло-сині дощичку благають у хмарин (В. Глова). 3) Моя земля — земля моїх батьків (В. Горлей). 4) Вже перший сніг кружляє над землею і тихо падає (М. Рильський). 5) Всюди почорнілий сніг береться водою (П. Мирний). 6) Виходить, і камінь має силу сколихнути і дитинство, і юність і нагадати сьогоднішні слова матері

(М. Стельмах). 7) А за садом луг у росах (П. Тичина). 8) Над полями срібним дзвоником звучала жайворонкова пісня (М. Стельмах).

83. Розподіліть словосполучення у дві колонки: 1) узгоджене означення; 2) неузгоджене означення. Зробіть синтаксичний розбір двох словосполучень (на вибір).

Інший випадок, п'ятий день, шафа для книг, зелений масив, марна спроба, написаний лист, хлопець в окулярах, статечна поведінка, сніг з дощем, одяг захисного кольору, гілка дерева, щира правда, шапка набакир, сила вітру, тихий звук, червоний олівець, гарний хлопець, наказ вийти.

84. Замініть подані узгоджені означення на неузгоджені. З двома словосполученнями на вибір складіть речення.

Зразок: братова шапка — шапка брата, глиняний глечик — глечик із глини.

Балконні двері, бальна сукня, бутербродне масло, яблуневий цвіт, шкільний автобус, соняшникова олія, кришталева ваза, людська пам'ять, апельсиновий сік, лісові квіти.

85. Складіть речення, у яких подані слова й словосполучення виступали б означеннями.

Високого зросту, мальовничий, імені Т.Г. Шевченка, з дерева, з карими очима, в клітинку, років двадцяти, писати.

86. Прочитайте текст. Випишіть означення разом зі словами, від яких вони залежать. Вкажіть узгоджені та неузгоджені означення.

Відомо, що українська мова своєю милозвучністю займає одне з перших місць у світі. Це дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова має тільки чисті, виразні голосні. Глухих і невиразних голосних немає зовсім. Вона не любить такого поєднання приголосних, яке важко вимовити.

Певно, всі звернули увагу на те, що в українській мові існують ті самі слова у двох або у трьох паралельних формах. Найголовніші з них такі: і, й; в, у; уві; від; од; з, із, зі. Нащо ж існують такі подвійні й потрійні форми? Вони надають живій українській мові зручності і плавності (В. Самійленко).

87. Складіть діалог дискусійного характеру на тему «Осінь — найпрекрасніша пора року», використовуючи означення.

88. Подані речення поширте другорядними членами. Підкресліть означення. Сонце всміхається. Дерева виструнчились. Осінь торжествує.

§ 14. Прикладка як різновид означення

89. Прочитайте. Які питання і від яких членів речення можна поставити до виділених слів? Чи можна їх вважати означеннями?

1) Місто **Тирасполь** — столиця Придністровської Молдавської Республіки. 2) Я читаю газету **«Гомін»**. 3) Вихідні ми провели на березі річки **Дністер**.

Різновидом означення є прикладка. Прикладка (рос. приложение) вказує на ознаку предмета і водночас дає йому іншу назву. Прикладка виражається іменником і може бути як загальною, так і власною назвою: *Під'їхали до зупинки «Площа Суворова».* *Трава звіробій має лікувальні властивості.*

Прикладки можуть указувати на:

- професію, рід занять: *лікар-терапевт, дідусь-пенсіонер;*
- національність: *дівчина-українка, юнак-білорус;*
- місце проживання: *жінка-киянка;*
- вік людини: *хлопець-підліток;*
- назви вулиць, сіл, міст, рік, озер, планет, підприємств, установ, газет, кіно-театрів, кораблів тощо: *місто Григоріополь, село Сукдея, вулиця Миру.*

З двох іменників — власного імені людини і загальної назви — **прикладкою**, здебільшого, буває: 1) **загальна назва**, якщо власна назва — це ім'я людини: *Петренко (який?) інженер, Галя (яка?) спортсменка.* 2) **власна назва**, якщо це назва неістот (річок, міст, газет тощо): *газета (яка?) «Гомін», річка (яка?) Дністер.*

90. Прочитайте. Визначте прикладку.

Журнал «Дзвіночок», готель «Росія», бульвар Гагаріна, місто Дубоссари, лікар-педіатр, квітка пролісок, кінотеатр «Тирасполь», поезія «Сонячний край», котик Мурчик, інженер-дослідник.

91. Спишіть речення. Підкресліть прикладки разом з означуваним словом як члени речення.

1) Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя (Ю. Яновський).
 2) Тоді загорілися іскри в чорних очах красеня-юнака (Іван Ле). 3) Місто Кам'янка з кожним роком стає кращим і привабливішим (З газети). 4) Кружляє над полем чорний птах ворон (П. Тичина). 5) На сцені літнього кінотеатру місцевий драмгурток показав п'єсу «Калиновий гай» (Ю. Збанацький).

Прикладка може писатися окремо і через дефіс:

1) Якщо спочатку йде **родове поняття** (ширше), а потім **видове** (вужче), то прикладку пишемо окремо, якщо ж навпаки — то через дефіс: *трава полин і полин-трава, дерево дуб і дуб-дерево, гриб мухомор і мухомор-гриб.*

Але: *засць-русак, льон-довгунець, гриб-паразит, жук-коріод — терміни.*

2) Якщо спочатку йде **загальна назва**, а потім **власна**, то **прикладка** пишеться окремо, а якщо навпаки — то через дефіс: *Дністер-ріка і ріка Дністер, Шевченко-художник і художник Шевченко.*

В інших випадках прикладку з означуваним словом, як правило, пишемо через дефіс незалежно від її місця: *дівчина-піаністка, хлопець-студент — піаністка-дівчина, студент-хлопець.* Це, зокрема, прикладки, які характеризують предмет за якісними ознаками, за віком, за національністю, за місцем проживання, за фахом: *учитель-мовник, мовник-учитель, калина-красуня, красуня-калина.*

Умовні власні назви підприємств, установ, організацій, пароплавів, поїздів, творів мистецтва, журналів, газет і под. пишуться в лапках: *поема «Прометей», журнал «Всесвіт», кінотеатр «Тирасполь», газета «Адеверул Нистрян».*

92. Прочитайте. Поясніть правопис прикладок, користуючись правилами.

Відповідь-репліка, трава звіробій, Дніпро-ріка, ріка Дніпро, голуб-вертун, лікар-еколог, драма-феєрія, Лисичка-сестричка, деревій-трава, газета «Літературна Україна», твір-опис, санаторій «Дністер», університет імені Т.Г. Шевченка, зима-чарівниця, вулиця Миру, парк «Перемога», село Шипка.

93. Доберіть прикладки до поданих слів. З двома прикладками на вибір складіть речення.

Вітчизна, герой, обеліск, механік, дівчина, місто, учень, завод, люди.

94. Запишіть словосполучення у дві колонки, знімаючи скісну риску: а) ті, що пишуться окремо; б) ті, що пишуться через дефіс. Підкресліть другу від початку букву і прочитайте прислів'я.

Окуліст/Іванов, жук/коріод, осінь/чарівниця, книга/Біблія, риба/івасі, агрозавод/«Фруктовий сад», Іван/тракторист, завод/«Електромаш», дівчина/медсестра, сте-лаж/нагромаджувач, азалія/квітка, змія/гадюка, фірма/«Сократ», інженер/будівель-ник, ослик/Шарлін, птах/орел, заєць/біляк, Дністер/ріка, льон/довгунець.

95. Зробіть синтаксичний розбір речень. Вкажіть прикладки.

1) Дитячі роки Івана Нечуя-Левицького проминули в містечку Стеблеві на берегах ріки-красуні Росі (В. Сосюра). 2) Святі слова «кохана» й «Батьківщина» у нашім серці будуть вічно жить (В. Сосюра). 3) Буду я навчатись мови-блискавиці в клетоті гарячим кованої криці (А. Малишко).

96. Складіть зв'язний текст (5–6 речень) на тему «Книга — джерело знань», використавши у його структурі прикладки.

97. Перекладіть українською мовою. Підкресліть прикладки.

1) Уже оседдали коня-почтальона (Р. Гамзатов). 2) Изба-старуха челюстью порога жует пахучий мякиш тишины (С. Есенин). 3) Пулемет замолк. Друзья-солдаты пали (А. Прокофьев). 4) В мешках все новости мира и весточки близких, журнал «Огонек» и служебная почта, и множество всякой другой переписки (Р. Гамзатов). 5) Стрекотуньи-сороки, как свахи, накликали дождливых гостей (С. Есенин).

98. Виконайте тестові завдання.

I. Знайдіть речення, у складі якого є прикладка.

- 1) Майор Коваленко командував танковим десантом (Ю. Яновський).
- 2) Косачов нічого не міг заперечити Панасу Юхимовичу (Ю. Збанацький).
- 3) Над тобою тріпочуть крилами тихі-тихі спокійні сни (В. Стус).

II. У якому реченні є прикладка?

- 1) А то, бачте, я сам натягнув на kota заячу шкуру й посадив біля телеграфного стовпа, на дорозі (Остан Вишня).
- 2) До чистої мети треба йти чистою дорогою (З журн.).
- 3) Жінка-машиніст упевнено й рішуче веде величезні залізничні состави (Остан Вишня).

III. Знайдіть речення, у складі якого немає прикладки.

- 1) Виступає круглий місяць з сестрою-зорею (Т. Шевченко).
- 2) Скатертину-самобранку хтось нам розстелив кругом (Т. Шевченко).
- 3) За вікном співає хуртовина (Улас Самчук).

§ 15. Додаток. Прямий і непрямий додаток

99. Прочитайте речення. Поставте питання до виділених слів. Яким членом речення вони виступають? До якої частини мови належать виділені слова?

1) Сонце йде і **за собою день** веде (Т. Шевченко). 2) **Чужим** не розбагатієш (Нар. тв.). 3) Семеро **одного** не ждуть (Нар. тв.). 4) Вовк і **лічене** бере (Нар. тв.). 5) Дочка **вечерять** подає (Т. Шевченко).

Додаток (рос. дополнение) — другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається. Як правило, додаток залежить від присудка. Відповідає на питання непрямих відмінків: *кого? чого? кому? чому?* і т.д.: *Осінь матусі їсти несе* (П. Тичина).

Додаток виражається найчастіше іменником, займенником або іншою частиною мови у значенні іменника: *Дядько змалку привчав її до самостійності*. *Лікар підійшов до поранених*. *Стрілка наближалась до дванадцяти*. *Хлопець сказав «Єсть»*.

Додаток може бути виражений неозначеною формою дієслова (інфінітивом): *Йому заборонили (що?) рухатися*.

100. Визначте в реченнях додатки і вкажіть способи їх вираження.

1) В долини тихий сон летить і срібну сутінь розстилає (Олександр Олесь). 2) Три явори посадила сестра при долині (Т. Шевченко). 3) В гаю на мене хтось сипнув листками... (Б. Кравців). 4) Протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні (Панас Мирний). 5) Осінь матусі їсти несе (П. Тичина).

101. Прочитайте текст. До якого стилю та типу мовлення він належить? Випишіть присудки разом з додатками, поставивши у дужках питання.

Зразок: не пожалкує (для кого?) для дитини.

Мати. Тільки вона нічого не пожалкує для своєї дитини. Це вона у хвилину небезпеки ніколи не згадає про себе, все віддасть для того, щоб захистити свою дитину, знає будь-яких труднощів, щоб дітям жилося краще. Віддасть усю свою мудрість душі, тепло свого серця, своє здоров'я.

Материнська любов не знає кордонів, страху, сумнівів, розрахунків. Вона очищає нас, зігриває, зупиняє нас перед безоднею.

Мати тяжко страждає, якщо її дітей спіткало лихо, і розцвітає, коли бачить, що її діти вирости порядними людьми (З посібника).

102. Прочитайте. Яким членом речення виступають виділені займенники? Свою думку обґрунтуйте.

1) **Його** серце не відає страху. 2) **Його** я більше не побачу. 3) Щось давно не видно **її** брата. 4) Щось давно не видно і **її**. 5) **Їх** запросили до хати (з посібника).

103. Прочитайте. Встановіть синтаксичну роль дієслів.

1) Діти стали хвалитись обновами (Т. Шевченко). 2) А вас лікар просить трохи зачекати (з посібника). 3) Але серце спинитись не хоче (В. Сосюра). 4) В панські ворота широко входити, та вузько вийти (Нар. тв.) 5) Командуючий наказав відкрити вогонь по ворожих танках (з посібника).

Прямим (рос. *прямым*) називається додаток, який залежить від перехідного дієслова і стоїть у знахідному відмінку без прийменника: *Весна розбудила землю від сну.*

Додаток вважається прямим в родовому відмінку, якщо:

1) при дієслові-присудку є частка **не**: *Соняшники не повертали голів;*

2) якщо дія переходить не на весь предмет, а на його частину: *насипали борщу, купили хліба.*

Усі інші додатки, тобто додатки, виражені непрямыми відмінками і знахідним відмінком з прийменником, є **непрямими** (рос. *косвенными*): *В пасіці пахло ме-дом, пахло молодію травою та польовими квітами (І. Нечуй-Левицький). Майор дбав про свої справи.*

104. Спишіть речення. Визначте прямі і непрямі додатки, з'ясуйте, якими відмінками вони виражені.

1) Ніч розкидає сріблястії шати... (Олександр Олесь). 2) Сонце обдало землю блискучим промінням (Панас Мирний). 3) Сонце йде і за собою день веде (Т. Шевченко). 4) Сивина навчила кожну мить хорошу берегти (М. Рильський). 5) Зайшла сусідка, попросила борошна на вареники (М. Стельмах). 6) Обізвався до неї Петро, ідучи назустріч (Г. Квітка-Основ'яненко). 7) Тихий шум мені навів думи про давні роки незабутні (П. Воронько). 8) У весни душа весела (П. Сингаївський).

105. Доповніть речення додатками. Визначте прямі і непрямі додатки.

1) Ми любимо (що?) ..., пишаємося (чим?) ..., навчаємося (чому?) 2) Мама вишила (кому?) ... сорочку. 3) Люблю слухати (що?) 4) Я малюю (що?) ... (чим?) 5) Учні домовилися (з ким?) ... (про що?)

106. Складіть речення так, щоб слова **знання, розум, щастя** виступали в ролі: а) підмета; б) іменної частини складеного присудка; в) додатка.

107. Запишіть речення, вставляючи пропущені орфограми. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

1) Осінь гл..бокая знов серцю в..сною здалась (М. Рильський). 2) Блак..тна осінь сяє в бер..гах, і пом..дори спіють, як пожари (А. Малишко). 3) Л..ше з-над хмар часом пр..лине прощання з літом журавлине (П. Тичина). 4) Любо зустрітися з осін..ю в лузі (М. Сингаївський). 5) Осін..ій холодок над спраглою землею шатро гаптоване ш..роко розіп'яв (М. Рильський).

108. Складіть діалог за поданою ситуацією.

Ситуація: ви розповідаєте приїжджим про своє місто (село). Складіть діалог, під час якого ви пояснюєте історію походження деяких вулиць, топографічних назв.

§ 16. Обставина. Види обставин за значенням

109. Прочитайте. Поставте питання до виділених слів. Яким членом речення вони виступають?

1) А згори лине жайворонкова пісня (С. Васильченко). 2) Сонце пекло немилосердно (І. Цюпа). 3) Опівночі айстри в саду розцвіли (Олександр Олесь). 4) Незважаючи на вітерець, парило і було душно (Г. Тютюнник). 5) За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися вниз (М. Коцюбинський).

Обставина (рос. обстоятельство) — другорядний член речення, який вказує на спосіб здійснення дії, а також її якість, місце, час, причину, мету, умову, залежить від присудка, з яким пов'язана дія або вияв ознаки, і відповідає на питання *як? де? коли? куди? звідки? з якої причини? з якою метою?* тощо: *Шумить під вікном тополина висока* (А. Малишко).

У ролі обставини здебільшого вживаються прислівники, дієприслівники та іменники в непрямих відмінках: *Опівночі айстри в саду розцвіли* (О. Олесь).

Інокли обставини можуть виражатися неозначеною формою дієслова (інфінітивом), а також фразеологічним зворотом: *Батько вийшов (з якою метою?) провести сина з хати. Максим загинув (як?) смертю хоробрих.*

У словосполученні обставини з головним словом поєднуються зв'язком прилягання або керування.

110. Запишіть речення. Підкресліть обставини. Якою частиною мови вони виражені?

1) Життя йде розмірено, чітко, напружено й упевнено (П. Панч). 2) Йде боєць додому із походу (А. Малишко). 3) Повесні в придніпровських лозах завжди співали солов'ї (П. Загребельний). 4) Весело фиркаючи, машина вирвалася на пагорбок (Ю. Збанацький). 5) Вчора ми ходили в ліс збирати гриби (З газ.).

111. За поданою таблицею розкажіть про види обставин.

Вид обставини	Питання	Приклади
Способу дії	як? яким способом?	<u>Гуртом</u> сипнули школярі до класу (Б. Грінченко).
Міри і ступеня	в якій мірі? як часто? як багато? скільки разів?	Я чекатиму на вас <u>десять хвилин</u> (Ю. Яновський).
Місця	де? куди? звідки?	Біла хмаринка тріпоче <u>вгорі</u> (П. Дорошенко).
Часу	коли? з якого часу? до якого часу? до яких пір?	<u>За годину</u> сонце висіло над самим горизонтом.
Причини	чому? через що? з якої причини? на якій підставі?	Розсміявся <u>від радості</u> .
Меті	з якою метою?	Батько поїхав <u>косити</u> сіно.
Умови	за якої умови?	Приїдемо <u>за наявності запрошення</u> .
Допустові	незважаючи на що? всупереч чому?	Жінки, <u>не зважаючи на крик</u> , бігли колоною (В. Кучер).

112. Запишіть словосполучення за видами вжитих у них обставин у такому порядку: 1) місця; 2) часу; 3) причини; 4) мети; 5) способу дії.

Ідуть пліч-о-пліч, стомилися в дорозі; розсміявся від радості; приїхали навчатися; мовчав кілька хвилин; живемо у Придністров'ї; зупинилися на відпочинок; біг швидко; од хвилювання все забув; прокинувся до схід сонця.

113. Запишіть речення. Підкресліть обставини, визначте їх вид.

1) З діда-прадіда в нашій країні люди прагнули з піснею жити (М. Сингаївський). 2) Я довго-довго в ту ніч не спала... (Леся Українка). 3) Вийшли в поле косарі косить ранком на зорі (Нар. тв.). 4) І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав (Т. Шевченко). 5) Місяць поволі скочувався у лісову гущавину (М. Стельмах). 6) Місяць над містом сонно пливе (В. Сосюра). 7) Широка долина зачорніла поміж

пологими горами (М. Коцюбинський). 8) В садах солодко дримають стрункі тополи (М. Коцюбинський).

114. Запишіть речення, вставляючи замість крапок обставини, подані в довідці. Визначте вид обставин.

1) Добре діло твори ... 2) Доброму ... добре. 3) Добре ... пам'ятається. 4) Правда і ... не втоне. 5) Кривда людська ... вилазить. 6) ... не вмирають (Нар. тв.).

Довідка: довго, сміло, в морі, боком, від щастя, скрізь.

115. Запишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені орфограми. Підкресліть обставини, визначте їх вид.

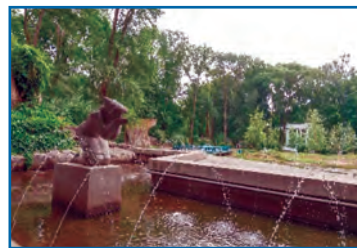
С..огодні в лісі справжній жовтневий л..стопад. Клени о..сипають..ся від наймен..шого подиху віт..рця. Гаснуть осін..і вогневі барви. На восковому листі з..являють..ся брудні плями, і вони здают..ся людям відбитком пальців. Деякі л..стки, засихаючи, скручуються в дудочку, і коли об..режно ро..горнути такий л..сток, всередині в н..ому тр..мтять кр..шталева росинка.

116. Складіть речення з поданими словами так, щоб вони були обставинами.

Вранці, радісно, через двадцять хвилин, додому, поблизу школи.

117. Розгляньте фото парку ім. Д.К. Родіна в селі Чобручі Слободзейського району. Розкажіть про одну з принад парку, використавши обставини (4–5 речень).

§ 17. Узагальнення вивченого з теми «Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення»

118. *Випишіть словосполучення. Зробіть їх синтаксичний розбір.*

Світить сонце, зелена трава, під деревом, буде лити, намалювати картину, радісно підспівувати.

119. *З речень выпишіть усі можливі словосполучення. Поставте питання від головного слова до залежного.*

Зразок: йти (як?) швидко.

1) Сонце йде і за собою день веде (*Т. Шевченко*). 2) Зійшов над хатою місяць (*М. Стельмах*). 3) Над полями звучала жайворонкова пісня (*З посібн.*). 4) Катруся тихо-тихо зайшла до хати і взяла зі столу слоїк* із буряковим квасом (*І. Роздобудько*). 5) Ожиною терпкою пахне ліс (*Д. Луценко*).

120. *Запишіть речення. Зробіть їх синтаксичний розбір.*

1) Лелеки відлітають у теплі краї (*З посібн.*). 2) Приказка — мудрість віків (*Нар. тв.*). 3) Карпо Васильович став дивитися вгору (*О. Гончар*).

121. *Складіть зв'язний текст на тему «Хліб — найбільше багатство» (5–6 речень, використавши у його структурі: а) прикладку; б) тире між підметом і присудком; в) двоскладне просте непоширене речення.*

122. *Виконайте тестові завдання.*

І варіант

1. У якому рядку всі словосполучення утворені способом узгодження?

- а) далека країна, чиста криниця;
- б) земля батьків, українська пісня;
- в) пізня осінь, укритий квітами;
- г) вірний друг, прийти вчасно.

* Слоїк — скляна, глиняна або фаянсова банка.

2. У якому рядку всі словосполучення дієслівні?

- а) їхати поїздом, бажання зустрітися;
- б) творити колективно, говорити схвильовано;
- в) гарний вечір, потреба мислити;
- г) зимова пора, відповісти комусь.

3. Укажіть речення з простим підметом.

- а) П'ять учнів відмовилися їхати на екскурсію.
- б) Багато прекрасних картин створила Катерина Білокур.
- в) Сотні солов'їв щебетали на кущах молодого простору.
- г) Невгамовне «ура» заповнило стадіон.

4. Укажіть речення зі складеним дієслівним присудком.

- а) Руки твої роботять — ось твоє щастя.
- б) Я вірші став писать під вечір золотий.
- в) Вже перший сніг кружляє над землею.
- г) Стара батьківська хата була розвалена до призьби.

5. Укажіть речення, у якому прикладка з означуваним словом пишеться через дефіс (дефіс пропущено).

- а) Князь Кий скликав усіх мужів на раду.
- б) За яскраве забарвлення дали омеляхам ще одну назву красавки.
- в) Дрозди чикотні з діловитим азартом дзьобали ягоди.
- г) Не той тепер Миргород, Хорол річка не та.

6. У якому реченні пропущено тире між підметом і присудком?

- а) Весь світ був як казка.
- б) Краса душі, краса любові найвища на землі краса.
- в) Двері скрипнули в тиші сумовито й самотно.
- г) Чорні жилаві руки були наче з заліза.

7. Яке з речень є спонукальним?

- а) Жайворонок з'явився у хмарному небі.
- б) Хай кожен виростить хоч одне плодове дерево.
- в) Скільки книг ви купили для вашої бібліотеки?
- г) Біля млина голуби пили воду.

8. Яким членом речення виступає виділене слово?

Люди достойні квітів **на морі** і на землі (Є. Летюк).

- а) підмет;
- б) присудок;
- в) означення;
- г) додаток;
- д) обставина.

9. Яким членом речення виступає виділене слово?

Всяка пташка *своїх* пісень співає (Нар. тв.).

- а) підмет;
- б) присудок;
- в) означення;
- г) додаток;
- д) обставина.

10. Яким членом речення виступає виділене слово?

Василько приніс *квіти* (З посібн.).

- а) підмет;
- б) присудок;
- в) означення;
- г) додаток;
- д) обставина.

II варіант

1. У якому рядку всі словосполучення утворені способом керування?

- а) бажання працювати, вірити людині;
- б) склянка молока, слухати лекцію;
- в) видно гори, старанно вчитися;
- г) бігати швидко, біг спортсмена.

2. У якому рядку всі словосполучення іменникові?

- а) зимова пора, урок мови;
- б) щасливо жити, зошит з мови;
- в) день знань, розказати вчителю;
- г) боротьба за мир, приїхати ввечері.

3. Укажіть речення зі складеним підметом.

- а) Я люблю ліси.
- б) Жити — Вітчизні служити.

- в) Рибалки вечеряли коло багаття.
- г) Юра з Михайлом зриваються і біжать.

4. Укажіть речення зі складеним іменним присудком.

- а) Одного разу він прийшов сюди з етюдником і почав малювати.
- б) Ліс був високий і густий-прегустий.
- в) Поезія — це завжди неповторність.
- г) День розкошував на земних луках острова.

5. Укажіть речення, у якому прикладка з означуванним словом пишеться через дефіс (дефіс пропущено).

- а) Рома блищить, як їй веліла природа мати.
- б) Вийшла я на Княжу гору глянути на красень Львів.
- в) Ідуть з армії додому славні хлопці моряки.
- г) Рибалка, жвавий дід, відкрив ворота нам.

6. У якому реченні пропущено тире між підметом і присудком?

- а) Хліб та вода то козацька їда.
- б) За погані речі треба бити в плечі.
- в) Збреше і оком не зморгне.
- г) Порожній млин і без вітру меле.

7. Яке з речень є розповідним?

- а) Віддай людині крихітку себе.
- б) Устань, устань, Подоляночко.
- в) Аж до небесної стелі чути дзвони весни.
- г) Куди ж мене зовеш, брунатна бджілко?

8. Яким членом речення виступає виділене слово?

Люди достойні **квітів** на морі і на землі (Є. Летюк).

- а) підмет;
- б) присудок;
- в) означення;
- г) додаток;
- д) обставина.

9. Яким членом речення виступає виділене слово?

Листя з **суму** жовтіє, а деяке з туги кривиться (Остан Вишня).

- а) підмет;
- б) присудок;
- в) означення;
- г) додаток;
- д) обставина.

10. Яким членом речення виступає виділене слово?

Наше життя — бурхливий океан (П. Тичина).

- а) підмет; б) присудок; в) означення; г) додаток; д) обставина.

123. Підготуйте навчальний проект на одну з запропонованих тем:

- 1) Способи вираження складеного підмета (на матеріалі творчості одного з українських чи придністровських письменників).
- 2) Способи вираження складеного присудка (на матеріалі творчості одного з українських чи придністровських письменників).
- 3) Поширені і непоширені речення в прислів'ях та приказках.

Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства

«Граматика» — один із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства. Його написав Мелетій Смотрицький, молодий учений, добре обізнаний із тодішньою європейською та вітчизняною граматичною наукою і з церковнослов'янськими текстами, досвідчений педагог, що викладав церковнослов'янську мову в школах Вільна, Острога, Києва.

«Граматика» Смотрицького призначена була передусім для викладачів. Вона велика за обсягом, насичена визначеннями, прикладами, поясненнями винятків із правил. Отже, Смотрицький задумав її як підручник. Звертаючись у передмові до вчителів, Смотрицький пише про велике значення граматики. Тут вперше у вітчизняному мовознавстві Смотрицький торкається питання про добрий стиль й нормативність у мові. Цікаві також вказівки Мелетія про методику викладання мови, тому його передмова — цінний документ педагогічної й методичної думки XVII ст.

Смотрицький перший в історії нашого мовознавства дав повний курс граматики в її тодішніх основних частинах: «Орфографія, Етимологія, Синтаксис». Смотриць-

кий у церковнослов'янській мові налічує 40 букв. Фактично тут наведено 47 букв, через те що автор кваліфікує окремі літери як варіанти інших: «г или ґ», «s, ξ или з», «ou или у» (З Інтернету).

ЗАПАМ'ЯТАЙ СЛОВА, ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЯКИХ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД НАГОЛОСУ

а́глас (альбом)	агла́с (тканина)
гла́дкий (рівний)	гладкі́й (повний, відгодований, ситий)
за́кладка (смужка паперу, закладена в книгу)	закла́дка (процес заснування чого-небудь)

У СВІТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Виносити сміття з хати (розголошувати таємниці)	Тримати язик за зубами (не розголошувати таємниць)
Дерти кирпу (триматися гордовито)	Гнути коліна (принижувати власну гідність)
Витрішки купувати (без мети роздивлятися когось, щось)	Витрішки продавати (без мети бути предметом чиеїсь уваги)
Відкривати очі (показувати істинну сутність чого-небудь)	Замилювати очі (приховувати істинну сутність чого-небудь)
Влипнути, як муха в мед (набратися неприємностей)	Викрутитися з халепи (позбутися неприємностей)

Синоніми

Говорити (*передавати словами думки*) казати, промовляти, (*про різноманітне*) балакати, *заст.*: мовити, ректи, *діал.* подейкувати, *розм.* (*повільно*) тягти, (*через силу, неохоче*) видавлювати, видушувати, цідити, (*різко, категорично*) рубати, (*хрипло*) хрипіти, (*високим неприємним голосом*) скрипіти, (*зі злобою і присвистом*) сичати, шипіти, (*крізь сльози*) хлипати, *зневажл.* гавкати, гарчати (*перев. про чужу, не зрозумілу слухачеві мову*) *розм.*: гелготати, лопотати, цвенькати, шваркотати // вести мову, заводити мову, річ держати, кидати слово, (*знехотя*) цідити крізь зуби, (*щось незначне*) теревені правити.

ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ПОВНЕ ТА НЕПОВНЕ РЕЧЕННЯ

§ 18. Односкладні речення

124. Прочитайте речення лівої і правої колонок. Визначте в них головні члени речення. З'ясуйте, чим ці речення відрізняються.

Ми любимо школу.

Пахнуть квіти.

Прийшла сніжна зима.

Любимо школу.

Пахне квітами.

Сніжна зима.

Односкладним (рос. односоставным) називається речення, граматична основа якого має у своєму складі лише один головний член (у формі підмета або присудка), причому зміст речення залишається зрозумілим і без другого головного члена: *Уже вечоріло. Лежачого не б'ють.*

Головний член односкладного речення не можна називати підметом або присудком. Адже підмет і присудок взаємопов'язані (не можуть існувати один без одного). Тому правильно казати так: **односкладне речення з головним членом у формі підмета (присудка)**.

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними й непоширеними, а також можуть бути частинами складного речення: *Зрубували яблуню в саду, її дочку я бачу молоду (Д. Павличко). Світає.*

125. Прочитайте. Визначте граматичну основу в кожному реченні. Вкажіть односкладні і двоскладні речення.

Вечір. Село лежить, як у колисці, в затишному наддніпрянському лузі. З гори мені видно далеку блискучу смугу Дніпра. Старий козацький батько поважно й спокійно гріє свої руки під чорнявими вечірніми променями сонця.

Твердим кроком йду у вуличку, зарослу старими пахучими вербами (За В. Винниченком).

126. Прочитайте. Визначте граматичну основу речень. Випишіть односкладні речення.

1) Грамотний уміє читати і рядки, і між рядками. 2) Заїла ледаря грамота. 3) Найкращий друг – книжка. 4) Шануй учителя, як родителя. 5) Учителя і дерево пізнають з плодів. 5) Науці немає кінця. 6) У невмілого руки не болять. 7) Вчитися ніколи не пізно. 8) Не вчи ученого їсти хліба печеного (Нар. тв.).

Види односкладних речень

1. З головним членом у формі присудка:

- а) *означено-особові* (рос. определенно-личные),
- б) *неозначено-особові* (рос. неопределенно-личные),
- в) *узагальнено-особові* (рос. обобщенно-личные),
- г) *безособові* (рос. безличные).

2. З головним членом у формі підмета — *називні* (рос. назывные).

127. Прочитайте. Визначте граматичні основи речень. Вкажіть, у яких реченнях головний член у формі підмета, а в яких — у формі присудка.

- 1) Літо бабине. Бабине літо... Серце чує осінні путі (В. Сосюра).
- 2) Можеш вибирати друзів і дружину, Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).
- 3) Зима. Холоднеча. Засніжений ліс (М. Стельмах).
- 4) Уже вечоріло (О. Гончар).
- 5) Од лісу віє прохолодою (В. Дрозд).

128. Впишіть односкладні речення з головним членом у формі підмета. Вкажіть способи вираження головного члена речення.

- 1) Ніжні сутінки. Вечір (О. Бердник).
- 2) Небо. Кручі. Провалля. Вода. Сонце. Чайки. Високі хвилі (В. Стус).
- 3) Новий жовтий високий дім (М. Коцюбинський).
- 4) Відпочити б з дороги (Леся Українка).
- 5) Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує (Я. Мельник).
- 6) Вона! Боже, справді вона (В. Самійленко).

129. Спишіть. Підкресліть граматичні основи речень. Вкажіть двоскладні й односкладні речення. Назвіть односкладні речення, які є частинами складних речень.

- 1) Погане літо, не було врожаю (Ліна Костенко).
- 2) Мене любили, я любив — і це найбільше в світі щастя (М. Стельмах).
- 3) Сіяли всю ніч (О. Гончар).
- 4) І пахне житом молодим, і рибним виловом багатим (А. Малишко).
- 4) Скрізь було чути гук, шум, гам, свист (І. Нечуй-Левицький).
- 5) Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр. Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинах (М. Рильський).
- 6) У травні стихло навкруги, і встала знову хата (М. Луків).
- 7) Як парость виноградної лози, плекайте мову (М. Рильський).
- 8) Тінь пробігла над нашим краєм, димом з заходу потягло (Б. Степанюк).

130. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Впишіть односкладні речення. Підкресліть граматичну основу.

Захисник людей, покровитель та вихователь дітей

Перші холодні грудневі дні нагадують — прийшла зима. А в дітей ця пора року асоціюється з довгоочікуваним святом Миколая Чудотворця. Слухняним дітлахам

він приносить подарунки, а якщо малеча протягом року бешкетувала та не слухалася батьків — різочки. Цю історію переказують із покоління в покоління.

В українців культ святого Миколая з'явився разом із християнською вірою. Священик Миколай своїм милосердям заслужив винагороду в Бога — благодать творіння чудес.

Із давніх-давен День святого Миколая святкували весело. Завчасно готували маленькі даруночки, пекли печиво, варили пиво, запрошували музик, скликали гостей. І, звичайно ж, чекали найголовнішого нічного гостя — Миколу Чудотворця, запалювали свічки, читали молитви...

У сучасні часи з'явилась добра традиція — саме у День святого Миколая опікуватись сиротами та знедоленими дітьми, даруючи їм подарунки. Поспішайте робити добро!

Миколай Чудотворець — захисник простих людей, покровитель та вихователь дітей. А звертатися до нього можете словами молитви (з газети «Гомін»).

131. Спишіть речення. Підкресліть головні та другорядні члени. Випишіть усі можливі словосполучення, поставте питання від головного слова до залежного.

1) Для добрих друзів відчиняю дім (А. Малишко). 2) У школі готуються до свя- та рідної мови (З посібн.). 3) Сонячні чудесні міста (О. Гончар). 4) Чесне діло роби сміло (Нар. тв.). 5) Скажи людині добре слово (О. Білаш).

§ 19. Означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення

132. Прочитайте. Визначте головні члени речення. Чи можна встановити осо- бу в другому реченні?

Я бачу рідну школу. Бачу рідну школу.

Означено-особові (рос. определенно-личные) — це односкладні речення, го- ловний член яких означає дію, яку виконує конкретна особа.

Формою присудка у таких реченнях можуть виступати:

1) дієслова 1-ої та 2-ої особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу: Шукаю в людях хороше (М. Шумило). Дишеш і не наддишешся тим чистим і пахучим повітрям (І. Нечуй-Левицький).

2) дієслова 2-ої особи однини та дієслова 1-ої та 2-ої особи однини та множи- ни наказового способу: Берімо́сь краще до роботи, змагаймо́сь за нове життя (Леся Українка).

133. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Зазначте у дужках спосіб вираження головного члена речення (спосіб, час, особу, число).

1) Люблю очей мовчання красномовне (І. Ліберда). 2) Віддай людині крихітку себе (Л. Костенко). 3) Разом ходімо в майбутнє (Леся Українка). 4) Розвивайся й далі, мово наша рідна, і про нас нащадкам вістку донеси (О. Підсуха). 5) Зеленійте, доли і лужечки (А. Малишко).

134. Прочитайте текст. Випишіть означено-особове речення. Підкресліть граматичну основу. Вкажіть спосіб, час, особу та число головного члена речення.

Перехід від сну до стану бадьорості потребує термінової перебудови й активізації всіх процесів в організмі людини. Навіть звичне щоденне навантаження для непередбаченого до активної діяльності організму може виявитися надмірним. Для запобігання цьому існує ранкова зарядка. Можна скористатися таким комплексом вправ. Станьте прямо, ноги разом, згинайте руки в ліктях (За І. Фурмановою).

135. Складіть 5–6 означено-особових речень на тему «Збережи природу» у формі гасел.

Зразок. Шануйте й оберігайте рідну природу!

Неозначено-особові (рос. неопределенно-личные) — це односкладні речення, в яких головний член означає дію, стан, процес, ознаку неозначеної особи: того, хто не бере участі в розмові (особа невідома, неважлива для мовця тощо).

Присудок неозначено-особового речення виражений:

1) дієсловом 3-ої особи множини теперішнього чи майбутнього часу: *Сіють озиму пшеницю. Сіятимуть озиму пшеницю;*

2) дієсловом у формі множини минулого часу: *Посіяли озиму пшеницю.*

136. Прочитайте. Доведіть, що подані речення — неозначено-особові.

1) Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер (О. Довженко). 2) Всіх приймали, всіх вітали, всім уміли догодити (Леся Українка). 3) От прийшли у город, походили по базару... (Г. Квітка-Основ'яненко). 4) А у селі не забувають Карпа... (М. Коцюбинський). 5) Нічого не говорили поміж себе (О. Гончар).

137. Випишіть спочатку означено-особові речення, а потім — неозначено-особові. Підкресліть головний член речення.

1) Цей крилатий вислів приписують Г. Сковороді (З часопису). 2) Прикрашаймо ж землю свою, юні друзі, щоднини, щогодини, без втоми і спокою (М. Рильський).

3) Тепер ходжу стежками і стежинами і прокладаю шлях крізь болота (Ліна Костенко). 4) Вино мудрості п'ють із келиха розчарувань (А. Коваль). 5) Мене викликали до дошки (З посібн.). 6) Не шукай щастя за морем (Г. Сковорода).

Узагальнено-особові (рос. обобщенно-личные) — це односкладні речення, у яких головний член означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу.

Присудок таких речень може бути виражений дієсловом 2-ої особи однини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу, рідше — в інших формах: *Що посієш, те й пожнеш* (Нар. тв.). *Жди з моря погоди* (Нар. тв.). За одного битого двох небитих дають (Нар. тв.).

Основне призначення узагальнено-особових речень — образне вираження узагальнених суджень, тому особливого поширення вони набули в приказах, прислів'ях, загадках, казках.

138. *Запишіть речення. Підкресліть граматичну основу. З'ясуйте, чим виражений головний член речення. Чи можна вважати речення означено-особовими? Чим подані речення відрізняються від означено-особових?*

1) Від людського поговору не сховаєшся у нору. 2) Не всякому слуху вір. 3) Не лізь у кропиву, то не пожалишся. 4) Умів улізти, умій і вилізти. 5) Чим вище злетиш, тим нижче впадеш (Нар. тв.).

139. *Запишіть подані речення, поставивши дієслово у таку форму, щоб утворились односкладні узагальнено-особові речення. Поясніть зміст прислів'їв.*

1) Шилом моря не (нагріти). 2) Вік (жити) — вік (учитись). 3) (Готувати) сани влітку. 4) На переправі коней не (мінати). 5) Не за обличчя (судити), а за серце. 6) Що (посіяти), те й (пожинати). 7) Не (мудрувати) багато, а (працювати) завзято. 8) Що (мати), не (дбати), а втративши, (плакати) (Нар. тв.).

140. *Запишіть. Визначте вид односкладних речень.*

1) Шануй учителя як родителя (Нар. тв.). 2) Постривайте — все розкажу. Слухайте, дівчата (Т. Шевченко). 3) З вершин минулого майбутнє бачимо (І. Вирган). 4) У піснях тебе називали зіркою (Г. Латник). 5) Поставлю хату і кімнату, Садокрайочок посаджу (Т. Шевченко). 6) «Заповіт» співають мовами всіх народів світу. Знають його й далеко за межами нашої країни (А. Шиян). 7) Здобудемо освіту, побачимо більше світу (Нар. тв.). 8) Нас зустрічають хлібом-сіллю (С. Склярєнко). 9) П'ятами киває, бо діла не знає (Нар. тв.).

141. Пригадайте і запишіть 5–6 прислів'їв, що мають будову узагальнено-особового речення. Підкресліть головний член речення. З'ясуйте, чим він виражений (особа, число, час, спосіб).

142. Запишіть подані речення у такому порядку: двоскладні, означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові. Підкресліть у них граматичну основу.

1) Не сотвори собі кумира. Не призывай імення Господа надаремно (3 Біблії).
 2) У кожному серці живе бунтар (М. Самійленко). 3) Виходжу в ніч. Іду назустріч долі (Л. Костенко). 4) Живи своїм розумом, але звиряйся з чужим (Нар. тв.) 5) Мною аж надто піклуються (Ю. Смолич). 6) Тихо-тихо перешіптуються осокоори (М. Стельмах). 7) Без труда не чекай добра (Нар. тв.) 8) Сійте в головах думи вольнії, в серцях жадобу братолобія (І. Франко).

§ 20. Безособові речення

143. Прочитайте речення. Виділіть граматичні основи. З'ясуйте, чим виражений головний член в односкладних реченнях. Чи можна в такому реченні визначити особу, яка виконує дію?

1) А в теплій хаті пахне свіжим хлібом (О. Пахльовська). 2) Світає... (Т. Шевченко). 3) Між будинками і вулицею розбито мальовничий палісадник (І. Ле). 4) Писати тільки правду. Не зраджувати її ні за яких обставин (О. Довженко). 5) Нема гіршого ворога від колишнього друга (Нар. тв.).

Безособовими (рос. безличними) називають односкладні речення, головний член яких називає дію або стан, які не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від них: *Надворі вечоріло. Мило мені і спокійно серед лісної тиші* (О. Кобилянська).

Дії та процеси в таких реченнях взагалі мати виконавця не можуть.

Головний член речення в односкладному безособовому реченні може бути виражений:

1. Безособовим дієсловом: *Уже світлішає над гаєм* (М. Стельмах). *Йому хотілося малювати* (І. Франко). *І не спиться, й не лежиться, і сон мене не бере* (Нар. тв.).

2. Особовим дієсловом у безособовому значенні: *Тут пахло нагрітою землею* (Г. Тютюнник).

3. Дієслівними формами на **-но, -то**: *До танку на щастя підкову прибито...* (П. Воронько).

4. Неозначеною формою дієслова (можливо в поєднанні з прислівником чи присудковими словами *треба, можна, час, слід, жаль*): Можна побачити *все*.

5. Словами *немає (нема), не було, не буде*, при яких є додатки в родовому відмінку: *У мене немає часу*.

144. Прочитайте односкладні безособові речення. Визначте спосіб вираження головних членів.

1) І мені щось не спиться (Б. Олійник). 2) Чутно плескіт у ставочку (Леся Українка). 3) Хати хитало течією (О. Довженко). 4) Приємно знайти в траві пташине кубло (О. Довженко). 5) Треба бути щедрим і вимогливим до себе (О. Довженко). 6) Довго, ой, як же довго нема Ілька (Д. Ткач).

145. Запишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Доведіть, що вони є безособовими.

1) Листям сад замело (І. Жиленко). 2) Надворі посвітлішало (М. Стельмах). 3) Треба не боятись високо мислити (О. Довженко). 4) Однак краю плавням не було (М. Коцюбинський). 5) Стіл завалено паперами й картами (З. Тулуб). 6) У хаті не сиділося. Тягло у садок, на свіжу прохолоду (Панас Мирний). 7) Лимонний сік вечірньої зорі над Києвом у лютому розлито (Є. Гуцало). 8) Війнуло сонцем і медом з доріг (А. Малишко).

146. Відновіть безособові речення, уживаючи слова, що в дужках, у відповідній формі.

1. (Порушити) всі звичаї (П. Загребельний). 2. Мені (ставати) моторошно (Ю. Збанацький). 3) Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо (пересмикнути) і (підняти) (В. Дрозд). 4. Темно-зеленим хвилям (не бути) кінця-краю (В. Дрозд). 5. (Повести) мене на стежку у чорнобривцях (М. Красуцький).

147. Прочитайте текст. Випишіть безособові речення. Підкресліть головні члени і вкажіть спосіб їх вираження.

Уночі потягло холодом. До ранку випав невеличкий сніжок. Зранку сніжок знов почав падати, все прибільшуючи. Почало колесом світ крутити. До обіду таке схопилось! Світу білого не видно. Кругом хати торохтіло, жалібно співало в димарі. Не вітер, а буря завіяла, метучи цілі гори снігу по землі, здіймаючи густу кашу в

повітрі. Не стало видно ні неба, ні землі. Аж страшно, сумно стало! (За Панасом Мирним).

148. *Складіть і запишіть безособові речення з поданими дієсловами у формі головних членів.*

Дощить, хочеться, пощастило, замело, вечоріє.

149. *Перебудуйте подані двоскладні речення на односкладні безособові.*

Повіяли холодні вітри. Вітер шпурляв у вікна сухе опале листя. Серце стислося болючим щемом. Душа огорнулася осіннім сумом. Але ж вікна світилися.

150. *Спишіть речення. Підкресліть граматичну основу. Вкажіть вид односкладних речень.*

1) Завершуй задуми і справи, не залишай на кращі дні (М. Сингаївський). 2) Водю воду не загатиш (Нар. тв.). 3) Раптом повіяло прохолодою (В. Бичко). 4) Чистим зерном сійте поле, вродить хліб як море (Нар. тв.) 5) Спокійно стало в лісі. Не чути широкого шуму сосни (О. Кобилянська).

151. *Запишіть текст, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені орфограми та пунктограми. Підкресліть головні члени речення. Знайдіть односкладні речення, вкажіть їх вид.*

Населе(н,нн)я нашої з..млі з прадавніх часів використовувало різні рослини при (не)дугах. Про це збереглося багато даних у літописних дж..релах та стародавніх книжках.

Відваром із листя волос..кого горіха лікували захворюва(н,нн)я шкіри ангіну.

(З)давна в народі шанували подорожник любисток ромашку полин ожину малину горобину звіробій... Ус..ого й (не)перелічити (З календаря).

§ 21. **РЗМ** Переклад з російської мови тексту з елементами опису місцевості

152. І. *Прочитайте текст. До якого стилю та типу мовлення він належить? Зачитайте речення, у яких подано опис місцевості.*

Впереди, за деревами, замелькали желтые огни, послышался собачий лай и го-

мон голосов. Просека, поворачивая влево, заканчивалась и выходила на открытое пространство. Пройдя еще несколько шагов, Андрей решил срезать угол и углубился в лес, а следом за ним — Девятков с Якимовым.

Подобравшись по-пластунски к самому краю лесной опушки, Аникин и его бойцы внимательно взгляделись в открывшуюся перед ними картину.

Перед ними на поле, размером примерно с гектар, расположился хутор. В большом доме горел желтый свет керосинок. Сам дом добротный, широкий. Строения были освещены несколькими прожекторами. Два установлены на земле, один висел на заборе. Тут же, во дворе, стояли они.

Аникин поначалу даже принял их за хозпостройки. Это были танки. Возле них копошились черные тени, доносилась немецкая речь, смех, восклицания. Свет прожекторов выхватывал из темноты корпуса трех машин. Контуры одной, с приплюснутую башней и широким передом, были хорошо видны. Похоже на «пантеру».

Один из фонарей вдруг сдвинулся с места... (Роман Кожухаров)

II. Перекладіть текст українською мовою.

СЛОВНИК

вперед — попереду

замелькали — замиготіли

просека — просіка

пространство — простір

пройдя — пройшовши

срезать угол — зрізати кут

углубился — заглибився

в открывшуюся перед ними картину — в картину, що відкрилася перед ними

расположился — розташувався

§ 22. Називні речення

153. Прочитайте речення. Визначте головні члени речення та спосіб їх вираження.

1) Пізній вечір. Темінь (В. Козаченко). 2) Щасливі ми. 3) Двоє школярів.

Називними (рос. назывными) є такі односкладні речення, головний член яких називає предмет, повідомляючи про його наявність.

У називному реченні головний член може бути виражений:

- 1) іменником у формі називного відмінка: *Поле. Хутір. Верболіз.*
- 2) займенником: *Ми!*
- 3) сполученням кількісного числівника з іменником: *Троє коней.*

Називні речення можуть бути **поширені** й **непоширені**: *Зима. Сніжна зима.*

154. *Запишіть називні речення. Підкресліть граматичні основи. Визначте спосіб їх вираження. Чи вдалося авторам динамічно й широко змалювати зображуване?*

1) Зимовий сад. Холодні, голі віти (*В. Сосюра*). 2) Зимовий вечір. Тиша. Ми (*П. Тичина*). 3) Зупинки. Аварії. Перон. Гучномовці. Зали чекання. Карти. Вагони-парії. Вагони-службовці. Вагони-аристократи (*Л. Костенко*). 4) П'ятнадцять учнів. Урок. Тиша (*З газети*). 5) Ніч. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір (*М. Рильський*).

155. *Випишіть називні речення. Вкажіть поширені і непоширені називні речення.*

1) Ніч. На небі гуляє повний місяць, мерехтять зорі (*В. Минко*). 2) О тиша, тиша! Мінлива тиша (*П. Скунець*). 3) Осінній вітер. Птиця покричить і замовкне... (*І. Жиленко*). 4) Каменем падаю до землі, не розкриваючи парашута. Кілометр (*А. Дімаров*). 5) На майдані пил спадає, замовкає річ. Вечір. Ніч (*П. Тичина*).

Запам'ятайте!

Слід відрізнити називні речення від непоширених двоскладних зі складеним іменним присудком, коли дієслово-зв'язка опущена, а іменна частина присудка виражена прикметником або дієприкметником.

Порівняйте: *Темна ніч. Ніч [є] темна.*

З другорядних членів у називному реченні може бути тільки **означення**: *Темна ніч. Холодний вітер.*

156. *Прочитайте речення. Поміркуйте, яке з них двоскладне, а яке — односкладне.*

1) Холодний вітер. — Вітер холодний. 2) Застелений стіл. — Стіл застелений.
3) Блакитне небо. — Небо блакитне.

157. Поширте називні речення означеннями. Уведіть утворені поширені називні речення до самостійно складеного тексту на тему «Зимовий ранок».

Ранок. Вікно. Промені. Вулиці. Морозець.

158. Запишіть речення. Укажіть речення двоскладні й односкладні. Визначте види односкладних речень.

1) Вітри. Вони шаленіли вже кілька днів (О. Гончар). 2) Старенькі хати. Коло них росли розлогі яблуні, груші, сливи (І. Цюпа). 3) Високий, рівний степ... Зелений ряд могил і мрійна далечінь (М. Зеров). 4) І немов здригнулась моря глибина. Мріють кипариси. Місяць. Тишина (В. Сосюра). 5) Мовчання. Шляхи. Волосожар пливе за обрій урочисто (В. Швець). 6) Імлиста ніч. Тьмяно мерехтять ліхтарі (Із журналу). 7) Осінь. Безсоння. Знервований крок курантів. Хмар нашорошеність. (Ю. Каплан). 8) Мрії, мрії! Які вони далекі од реальної дійсності! (А. Дімаров).

159. Запишіть односкладні речення. Визначте їх вид. Зробіть синтаксичний розбір другого речення.

1) Стояли недовго (П. Загребельний). 2) Ідеш селами і не надивишся на людей (І. Нечуй-Левицький). 3) І не знецінюйте коштовне, не загубіться у юрбі. Не проміняйте неповторне на сто ерзаців у собі (Л. Костенко). 4) На луках під гарячим сонцем дуже пахло свіжою травою й польовими квітками (І. Нечуй-Левицький). 5) На дворі вже зовсім розвиднилось (М. Стельмах). 6) Лови летючу мить життя! (Олександр Олесь) 7) Питай не старого, а бувалого (Нар. тв.). 8) Ранок. Сонце. Ліс і сонце. Діаманти сліз чи рос... (Олександр Олесь).

160. Складіть твір на тему «У школі», використовуючи тільки односкладні називні речення.

§ 23. Повні та неповні речення. Тире в неповних реченнях

161. Прочитайте прислів'я. У кожному з них пропустіть друге виділене слово. Чи виправданою є така перебудова речень? Якими членами речення є пропущені слова?

1) Дурень **любить** хустину, а розумний **любить** людину. 2) Гарна **мати** сім'ю на ноги поставить, а погана **мати** родину споганить. 3) Мати однією **рукою** б'є, а другою **рукою** гладить. 4) Пташка **красна** своїм пір'ям, а людина **красна** своїм знанням. 5) Злидні їдуть **в хату** рисаками, а виїжджають **з хати** волами. (Нар. тв.).

Неповними (рос. неполными) називають речення, у яких пропущено один або кілька членів речення, потрібних для цілісної граматичної структури.

Цей пропуск добре відчутний, а відсутні члени речення можна легко відновити: *Брехня стоїть на одній нозі, а правда — [стоїть] на двох [ногах].*

Неповні речення можуть бути **контекстуальними** (рос. контекстуальными) й **ситуативними** (рос. ситуативными).

У **контекстуальних** неповних реченнях пропущений член відновлюємо з **контексту** (найближчих речень тексту). Причиною пропуску є те, що слово вже вживалося і немає потреби його повторювати: *Ідуть заробітчани... Ідуть та йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі (М. Коцюбинський).* Друге речення є неповним, пропущено підмет «заробітчани».

У **ситуативних** неповних реченнях пропущений член відновлюємо з мовленнєвої ситуації. Причиною пропуску є те, що всі учасники розмови знають, про що йдеться: *Під час гри у футбол один з гравців вигукує: «Пасуй мені!». Із ситуації спілкування зрозуміло, що йдеться про м'яч.*

162. Прочитайте. Який член пропущений у кожному реченні?

1) Шана не по батькові, а по розуму (*Нар. тв.*). 2) Три явори посадила сестра при долині... А дівчина заручена — червону калину (*Т. Шевченко*). 3) На горі пишається калина. Під горою піснею — луна (*А. Камінчук*). 4) Гарний соловей голосом, а нива — колосом (*Нар. тв.*). 5) Чужі гріхи перед очима, а свої — за плечима (*Нар. тв.*). 6) Порожня бочка гучить, а повна мовчить (*Нар. тв.*). 7) Вже пізно, друга година. Небо чорне, високе, в долині холод (*М. Коцюбинський*). 8) Яскраво золотилися соняшники. Стояли до самого обрію (*О. Гончар*).

163. Прочитайте неповні речення. Вкажіть, які з них належать до контекстуальних, а які — до ситуативних.

1) Довго в ту ніч не спали хлопці. Лежали, позгинали під драним сіряком і гворили, гворили (*А. Головка*). 2) Ярина присіла на раму. Дістала з кишені мішечок (*О. Десняк*). 3) — Ви звідки приїхали? — З Калинівки (*З посібн.*). 4) «Ти дбаєш тільки про себе...» — «А ти?» (*М. Хвильовий*). 5) Юра спинився. В груди набрав повно повітря (*Ю. Смолич*). 6) Палажечка принесла в пелені картоплі — не дуже великої, але й не дрібної: щоб швидше спеклася.

— Ти яку любиш? — поспитала Тимоху лагідно й заклопотано. — Червону чи білу?

Тимоха помовчав, роздумуючи над тим, яка краща, але, так нічого й не придумавши, сказав:

— Усяку. Аби тільки піскувата, а не водяна... (*Г. Тютюнник*).

До неповних також зараховують **речення з пропущеним присудком**, який не можна відновити ні з контексту, ні із ситуації. На пропущений присудок вказують наявні в реченні **обставина чи додаток**: *Яскраві зорі на небі.*

164. Прочитайте. Вкажіть односкладні називні речення і двоскладні неповні речення з пропущеним присудком.

1) Розлогі верби. Загишок і тіні (В. Симоненко). 2) В повітрі вогкість, холодок і млюсть (М. Зеров). 3) Садок вишневий коло хати (Т. Шевченко). 4) Високі айстри, небо синє, твій погляд, милий і ясний (М. Рильський). 5) А кругом широколистії тополі (Т. Шевченко). 6) Та ось і село (М. Коцюбинський). 7) Глибоке небо, білі хмари та плюскіт срібної води (Є. Маланюк). 8) Гніздо лелече. Осокір. Стежина до криниці (М. Луків).

Неповним реченням часто є друга частина складного речення: *Старе дерево ламається, а молоде — хитається (Нар. тв.).*

Слово пропускають із метою уникнення його повтору. Якщо в неповному реченні на місці пропущеного члена речення у вимові робимо паузу, то на письмі ставимо **тире**: *Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слізки ллють (Нар. тв.).*

165. Прочитайте виразно речення. Обґрунтуйте використання тире.

1) Дерево шанується плодами, а людина — своїми ділами. 2) Дерево міцне корінням, а людина — завзятістю. 3) Від яблуні — яблуко, від сосни — шишка. 4) Вченому — світ ясний, невченому — примарні зорі. 5) Розум піднімає до місяця, а майстерність — до неба. 6) Пусти свиню до тину, то вона — в картоплю (Нар. тв.).

166. У наведених прислів'ях і приказках опустіть слова, що повторюються. Перебудовані речення запишіть. Поставте, де треба, тире.

1) Держи хліб на обід, а слово держи на одвіт. 2) Пташка радіє весні, а дитина радіє матері. 3) Повний колос до землі гнеться, а порожній колос догори пнеться. 4) Один розум добре, а два розуми краще. 5) Порожня бочка гучить, а повна бочка мовчить. 6) Зима багата снігами, а осінь багата снопами. 7) Не місце красить людину, а людина красить місце. 8) Зимомою роблять сани, а взимку роблять віз (Нар. тв.).

167. Запишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки. Яку роль виконує тире в неповному реченні?

1) Від троянди пахощі, від людини праця. 2) Усяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім. 3) День хвалять увечері, вечір уранці. 4) Жито сіють у воду, а пшеницю в пору. 5) Людина вмивається вранці, кішка увечері. 6) Місяць потрібний уночі, а розум постійно. 7) Не вчи орла літати, а рибу плавати. 8) Поле має очі, а ліс вуха (Нар. тв.).

168. *Перебудуйте діалог так, щоб уникнути зайвих повторів. Використовуйте неповні речення.*

- Привіт, Марійко!
- Привіт, Наталко!
- Наталко, ти вже прочитала байку Леоніда Глібова «Мірошник»?
- Так, Марійко, я вже прочитала байку Леоніда Глібова «Мірошник».
- Наталко, тобі сподобалася байка Леоніда Глібова «Мірошник»?
- Так, Марійко, мені сподобалася байка Леоніда Глібова «Мірошник».

169. *Складіть і розіграйте діалоги на 5–6 речень за ситуаціями, зображеними на малюнках. Один з діалогів запишіть. Підкресліть неповні речення.*

§ 24. Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису пам'яток історії та культури

170. I. *Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Розкажіть, чим приваблива Бендерська фортеця для туристів.*

Бендерська фортеця — пам'ятка архітектури XVI століття. Розташована вона на правому березі річки Дністер у місті Бендери.

Фортецю турки звали на зразок західноєвропейських фортець бастіонного типу. Фортеця будувалася, розширювалася, неодноразово зміцнювалася протягом XVI–XVII століть.

У XVII ст. фортеця складалася з цитаделі, верхньої та нижньої частини. Цитадель — найбільш укріплена частина фортеці, побудована у формі неправильного багатокутника і складається з восьми веж: однієї багатогранної, трьох круглих та чотирьох квадратних. Вони з'єднані високою стіною, що сягала майже триметрової товщини. У квадратній вежі з центральним входом розташовувалася мечеть пророка Сулеймана.

Під вежами були глибокі підвальні приміщення. У них зберігався порох, спорядження, продовольство та зброя. Верхня частина фортеці була найбільшою і складалася з десяти бастіонів. Висота фортечних стін верхньої частини та глибина рову, що оперізує фортецю, досягала 5,3 м. Над стінами височів високий земляний вал.

У верхній частині, за високим валом та глибоким ровом, знаходилися казарми, стайні, житлові будинки, лавки, лазні, розважальні заклади, мечеть.

Казарми розташовувалися в основному біля кріпосного валу і примикали до нього. Над будинками казарм замість даху насипався товстий шар ґрунту, іноді його товщина сягала кількох метрів.

У верхній частині фортеці було три брами: Каушанська, Яська та Хотинська. Назви їх походять від назв міст, у бік яких вони були розташовані. У верхній частині фортеці жили турецькі піхотинці та їхні сім'ї.

Нижня частина фортеці складалася із шести веж і бастіонів. У цій частині фортеці здебільшого жили пушкарі, зброярі та яничари. З боку річки розташовувалися масивні ворота, прозвані водними. З боку Дністра вони були оточені частоколом. У фортеці розташовувався гарнізон, чисельність якого коливалася від 10 до 15 тисяч, крім сімей, що тут проживали.

Бендерська фортеця — унікальна історична пам'ятка у південно-східній Європі. Вона пережила за своє життя чимало бурхливих подій. Сьогодні фортеця — це найпопулярніший туристичний об'єкт у Придністров'ї.

(З Інтернету)

II. Складіть план тексту. Напишіть переказ.

ГЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Цитадель — споруда фортечного типу всередині давніх міст; найбільш укріплена частина фортеці, пристосована для самостійної оборони.

Мечеть — молитовний дім у мусульман.

Вежа — висока вузька споруда, що має висоту значно більшу за ширину і будується окремо або як складова частина фортеці, палацу і т. ін.

Вал — високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога.

Казарма — спеціальна будівля для розміщення військової частини.

Лазня — спеціальне приміщення, де паряться і миються.

Брама — великі ворота, переважно при монументальних спорудах.

Бастіон — старовинне укріплення — п'ятикутна бойова споруда на розі фортечного муру; невеликий форт.

Частокіл — огорожа, паркан з кілків, жердин, палі і т. ін., вбитих у землю густо одне біля одного.

§ 25. Узагальнення вивченого з теми «Односкладне речення. Повне та неповне речення»

171. Визначте типи односкладних речень. Заповніть таблицю, вказавши в ній номери речень.

Означено-особові речення	Неозначено-особові речення	Узагальнено-особові речення	Безособові речення	Називні речення

1) Мирославі зробилося не по собі (Р. Іванченко). 2) Страждаю, мучусь, і живу, і гину, благословляю біль твоїх тенет (Л. Костенко). 3) Як інколи довго доводиться чекати перемоги (Р. Іванченко). 4) Справді-бо, тут потрапляєш під вплив отого простору, сонця, повітря (Р. Іванченко). 5) Вже онде щось і сіють у долині (Л. Костенко). 6) Дзвонять в усі дзвони (А. Шиян). 7) Не вчи орла літати (Нар. тв.). 8) Густа тиша (Д. Прилюк). 9) На другий день тільки й про це говорили (О. Довженко). 10) Безшумно випливаю з кімнати, ледь ступаючи босими ногами по паркету (В. Шевчук). 11) І сну нема, і спокою немає, і відчаю, і певності нема (В. Симоненко). 12) Проти вітру піском не посиплеш (Нар. тв.). 13) Зима. Холоднеча. Засніжений ліс (М. Стельмах). 14) Використовували смолу і при будівництві оборонних споруд (В. Скуратівський). 15) Вечірні хмари (М. Рильський).

172. Виконайте навчальний проект на одну із запропонованих тем.

- 1) Односкладні речення в прислів'ях і приказках.
- 2) Неповні речення в художніх творах українських письменників (на вибір).
- 3) Збірник завдань на тему «Односкладні речення».

173. Виконайте завдання.

I варіант

1. *Лови летючу мить життя (О. Олесь).*

Наведене односкладне речення — ...

- а) безособове;
- б) означено-особове;
- в) неозначено-особове;
- г) узагальнено-особове.

2. *Одвага. Непохитність. Чистота (Олег Ольжич).*

Наведені односкладні речення — ...

- а) безособові;
- б) називні;
- в) означено-особові;
- г) неозначено-особові.

3. *Обніміться, брати мої, молю вас, благаю! (Т. Шевченко).*

Наведене односкладне речення — ...

- а) узагальнено-особове;
- б) неозначено-особове;
- в) називне;
- г) означено-особове.

4. *Головний член односкладного узагальнено-особового речення може бути виражений:*

- а) дієсловом у 3-ій особі множини теперішнього, минулого, майбутнього часу або умовного способу;
- б) дієсловом у 2-ій особі однини теперішнього чи майбутнього часу;
- в) прислівником або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова;
- г) іменником у називному відмінку.

5. *Укажіть неозначено-особове речення.*

- а) Стоять ансамблі сосен і беріз (Л. Костенко).
- б) На другий день кажуть мені читати (Б. Лепкий).
- в) В ріці дівчата сонце мують (Б.-І. Антонич).
- г) Зацвіла весна вишневими садами (О. Борківська).

6. У хаті Дзвінчуків уже не світилось (В. Гжицький).

Головний член речення у формі присудка виражено:

- а) безособовим дієсловом;
- б) дієслівною формою на *-но* або *-то*;
- в) інфінітивом;
- г) прислівником.

7. *Ти — зорею. А я — кленом. Ах, коли б так і лишилось у віках!* (Б. Олійник).

Серед наведених речень неповних:

- а) одне; б) два; в) жодного; г) три.

8. *Неповне речення подано у рядку:*

- а) Святкує липень мить свою п'янку (Л. Костенко).
- б) І над стареньким комином лелека після дощу просушує крило (Л. Костенко).
- в) Іду в полях. Нікого і ніде (Л. Костенко).
- г) Летять сніги. Я виглядаю весну (Л. Костенко).

9. *Замініть наведені двоскладні речення односкладними неозначено-особовими.*

- 1) Біля школи обладнаний спортмайданчик.
- 2) Для учнів бібліотекар виписав нові журнали.

10. *Замініть наведені неповні речення повними.*

У ліву руку — ціпок.

У праву — кошик.

І в ліс — до обіду.

А може — до вечора.

II варіант

1. *На чужому коні далеко не заїдеш* (Нар. тв.).

Наведене односкладне речення — ...

- а) безособове;
- б) означено-особове;
- в) неозначено-особове;
- г) узагальнено-особове.

2. *Хату оточили щільним кільцем* (В. Гжицький).

Наведене односкладне речення — ...

- а) означено-особове;
- б) неозначено-особове;
- в) називне;
- г) безособове.

3. *Не можна затуляти сучасним життям життя тисячоліть (М. Семенко).*

Наведене односкладне речення — ...

- а) узагальнено-особове;
- б) безособове;
- в) називне;
- г) означено-особове.

4. *Головний член односкладного називного речення може бути виражений:*

- а) дієсловом у 2-ій особі однини теперішнього чи майбутнього часу;
- б) іменником у називному відмінку;
- в) прислівником;
- г) неозначеною формою дієслова.

5. *Укажіть односкладне означено-особове речення.*

- 1) Краю не було цієї ночі (О. Гончар).
- 2) Постою край галяви, подивлюся на квіти й трави (М. Луків).
- 3) Довженків світ... Краса. Людина. Творчість (О. Гончар).
- 4) Шануй учителя, як свого родителя (Нар. тв.).

6. *Маленькі вікна забито снігом (А. Колесник).*

Головний член речення у формі присудка виражено:

- а) безособовим дієсловом;
- б) дієслівною формою на *-но* або *-то*;
- в) інфінітивом;
- г) прислівником.

7. *Одні залюблені в старі листи. Ті — в музику. А ті — в руді томища. Таке життя (Б. Олійник).*

Серед наведених речень неповних:

- а) одне; б) два; в) жодного; г) три.

8. *Неповне речення подано у рядку:*

- а) Закувала та сива зозуля вранці-рано на зорі (Нар. тв.).

- б) В лівій руці козубок. В правій — кошик (А. Колесник).
 в) Прозорий вересень. Дороги вкриті пилом (Р. Братунь).
 г) Лише небесне прояснилось і блиском розкоші займалось (І. Франко).

9. Замініть наведені двоскладні речення неозначено-особовими.

- 1) У вихідний день організована прогулянка за місто.
- 2) Для нас побудована нова школа.

10. Замініть наведені неповні речення повними.

На небі — ні хмаринки.

Звідки ж дощ?

Де сховок?

ГОВОРИ ПРАВИЛЬНО!

Ненормативними є вислови «на слідуєчий день», «слідуєче питання», «слідуєча зупинка» і т. д. Дієприкметник «слідуєчий», що входить до них, неможливий навіть теоретично, бо в українській мові немає дієслів, од яких можна було б його утворити! Якщо йдеться про предмети або конкретні явища, здебільшого вживають прикметник *наступний*: наступний урок, наступного дня (тижня), наступна зупинка. Коли ж мовиться про абстрактні явища, що відбувалися чи відбуватимуться після якогось часу, події, частіше вдаються до прикметників *дальший, подальший*: даліше життя, подальша доля, подальша робота. Втім, уникайте й бездумного калькування: замість «сталосся наступне» ліпше сказати «сталосся ось що». Перед переліком або поясненням доречне слово «такий». Не «наступні факти», а «такі факти», не «з наступних спеціальностей», а «з таких спеціальностей», «заявляти не наступне», а таке. (За Б. Rogozою)

ЗАПАМ'ЯТАЙ СЛОВА, ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЯКИХ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД НАГОЛОСУ

звірі́на (один звір)	звіри́на (звірі)
і́рис (рослина; райдужна оболонка ока)	і́рис (сорт цукерок)
наре́чений (названий)	наре́чений (жених)

У СВІТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Водити за ніс (бути нещирим, приховувати певні плани, наміри)	Розкривати карти (бути щирим, не приховувати певних планів, намірів)
Гнути горба (працювати)	Клеїти дурня (ледарювати)
Голова варить (про кмітливу, розумну людину)	Мати порожню макітру (про некмітливу, нерозумну людину)
Докидати хмизу в жар (ускладнювати ситуацію)	Загладжувати гострі кути (спрощувати ситуацію)
Душа не з лопуцька (про сміливу людину)	Мотузяна душа (про несміливу людину)

Синоніми

Дорогий (який можна купити) цінний, недешевий, (значною мірою) коштовний, безцінний, дорогоцінний // на вагу золота, (про почуття людини) милий, любий, рідний.

Зрозуміти (правильно сприймати суть чогось) збагнути, розм. втямити, второпати, зметикувати, (при ускладнених ситуаціях) розкусити.

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ. РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

§ 26. Однорідні члени речення

174. Прочитайте речення. Знайдіть однорідні члени речення і визначте, як вони пов'язані між собою (за допомогою сполучників чи без них)? Зробіть висновки про особливості зв'язку між однорідними членами речення.

1) Рівними-рівними рядами стоять розлогі яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси (О. Копиленко). 2) Співали гори, річки і сонце (О. Іваненко). 3) Тихо було і ясно, спокійно, та не радісно (Леся Українка).

Однорідними (рос. однородными) називаються такі члени речення, які рівноправні між собою, стосуються одного й того самого члена речення, виконують однакову синтаксичну функцію, відповідають на те саме питання, мають інтонацію переліку або протиставлення: *Зеленіють по садочку (що?) черешні та (що?) вишні (Т. Шевченко).*

Схематично однорідні члени в цьому реченні можна показати так:

○ **та** ○, де ○ – однорідний член речення.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення: *Земля відроджена встає і знов народу подає скарби свої нетлінні (Т. Масенко). Падають тепло і глухо яблука в нашій саду (В. Сосюра).*

175. Прочитайте речення. Знайдіть однорідні члени. Якими членами речення вони виражені?

1) І людина, і тварина хворіють іноді (О. Вишня). 2) Сердешний звір перекидався, плигав, вертівся і качався (І. Котляревський). 3) А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Шевченко). 4) У хаті тепло, тихо, хоч і неясно (П. Мирний). 5) Тихі, ніжні зорі спадали з неба (Леся Українка).

176. Запишіть речення. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Складіть схеми групування однорідних членів речення.

Зразок: Раділо сонце, ниви, луки (О. Олесь). ○, ○, ○

1) Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом, барвінком укрила (Т. Шевченко). 2) У пасіці пахло медом, молодою травою та польовими квітами (І. Нечуй-Левицький). 3) В тій пісні чулися гудки заводів, і рев машин, і шепоти пшениці (П. Тичина). 4) Гонить хвилю з краю в край золотистий, колосистий, яровистий урожай (А. Малишко). 5) Фіалки пахнуть ніжно, радісно і хвилююче (Ю. Смолич).

Однорідні члени речення можуть поєднуватися сполучниковим, безсполучниковим та змішаним зв'язком.

Типи та засоби зв'язку	Приклади, схеми
Сполучниковий (сполучники та інтонація)	<i>Пташина згряя більше сюди не поверталась ні <u>весною</u>, ні <u>влітку</u>, ні <u>восени</u> (М. Стельмах). ні ○, ні ○, ні ○</i>
Безсполучниковий (лише інтонація)	<i>Мокрий сніг <u>бив</u> у лице Василькові, <u>заліплював</u> очі, <u>налазив</u> за комір... (М. Коцюбинський)</i> ○, ○, ○
Змішаний (поєднано сполучниковий і безсполучниковий зв'язок)	<i>Треба хліб <u>підняти</u>, <u>обтрусити</u> й <u>покласти</u> на видному місці — птахам (Л. Артюх).</i> ○, ○ й ○

177. Запишіть речення. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Визначте типи та засоби (сполучник, інтонація) зв'язку.

1) Говорив Петро яскраво, чітко, зрозуміло, простою мовою (І. Цюпа). 2) Стояла тиха, тепла і красива ніч (Я. Байд). 3) А місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Шевченко). 4) Синоптики на завтра не передбачали ні дощу, ні вітру, ні хмарності (З посібника). 5) Дуб, ясен, береза та липа ростуть у наших лісах (З посібника). 6) Шаруділи обмерзлі гілки, чіплялися за одягу, заважали йти (В. Василевська).

Речення може бути ускладнене кількома рядами однорідних членів, які характеризують різні слова або одне слово з різних позицій: *І пада сніг лапатий, волохатий спокійно й величаво над селом (М. Рильський)*. Перший ряд однорідних членів: *сніг (який?) лапатий, волохатий* (○, ○); другий ряд однорідних членів: *пада (як?) спокійно й величаво* (○ й ○).

178. Запишіть речення. Знайдіть ряди однорідних членів. Визначте їхню синтаксичну роль.

- 1) Разом з квіткою, травинкою малою в моїй душі щось сходить і росте (О. Олесь).
 2) Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками (О. Довженко). 3) Липневий день догоряє десь за сутінками височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівки собору (І. Багрянний).
 4) Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі, трепетні ліси... (В. Симоненко).
 5) Гарячий липень бродить покосами і стернями, кладе снопи в копи, поскрипує волами й гарбами (І. Цюпа).

179. Доповніть речення однорідними членами, використовуючи різні засоби зв'язку. Визначте синтаксичну роль однорідних членів речення.

- 1) Ми вивчаємо ... мови. 2) Букет складався з 3) Ми купили у магазині
 4) ... пішли у кіно. 5) Пісня ... на просторах Дністра.

180. Розгляньте таблицю. Розкажіть про смислові відношення між однорідними членами речення.

Смислові відношення	Сполучники	Приклади
Єднальні	<i>і (й), та (у значенні і), ні ... ні, ані...ані, як... так і, не тільки... а й та ін.</i>	<i>Зеленіють по садочку <u>черешні та вишні</u> (Т. Шевченко).</i> ○ <i>та</i> ○
Протиставні	<i>а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак, хоч (хоча)</i>	<i>Будь сміливим <u>не язиком, а ділом</u> (Нар. тв.).</i> ○, <i>а</i> ○
Розділові	<i>або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то... не то, чи то...чи то</i>	<i>Не то сон, не то забуття склепляло повіки (М. Коцюбинський).</i> <i>не то</i> ○, <i>не то</i> ○

181. Прочитайте. Знайдіть однорідні члени речення. З'ясуйте смислові відношення між ними.

- 1) Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко). 2) Малим ховався він у бур'янах на городі, чи в очереті біля річки, чи в хащах лісових (С. Васильченко).
 3) Мовою народ передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемогу й славу, культуру і традиції, думи і сподівання (І. Вихованець). 4) Восени відлітають у вирій не тільки ластівки, а й лелеки (З посібника). 5) В озелененні подвір'я школи брали участь як учні, так і їх батьки (З посібника).

182. *Випишіть групи однорідних членів. Укажіть, якими частинами мови вони виражені, якими членами речення виступають. Накресліть схеми. Визначте засоби зв'язку та смислові відношення між однорідними членами речення.*

Осінь відходила. Вона вже зробила своє. Косим ніжним промінням сонця визолотила на деревах листя, рясними дощами викупала його, тихими ночами і в морозні ранки посріблила кожний листочок.

Ліс стояв тихий, спокійний, зажурений. Він немов соромився своєї голизни.

Наближалась зима. Вона ніби десь причаїлась у глибоких яругах, у темних лісах за Дніпром.

Вночі серед неба плив місяць. Небо було глибоке, бездонне, залите густою темінню, усипане мірадами рухливих мерехтливих зірок.

А ранком підіймалось сонце і геть руйнувало всю цю красу. Місяць тоді блід, зажурено загортався в небесну синяву, потім повільно, крадькома пробирався за обрій.
(За Ю. Збанацьким)

§ 27. Кома між однорідними членами речення

183. *Прочитайте речення. Визначте засоби зв'язку між однорідними членами речення. Зверніть увагу на розділові знаки. Зробіть висновок про те, коли треба ставити кому між однорідними членами речення.*

1) Микола зайшов у бібліотеку і взяв книжку. 2) Микола зайшов у бібліотеку, взяв книжку, газету і журнал. 3) Микола зайшов у бібліотеку, взяв і книжку, і газету, і журнал.

Між однорідними членами КОМА СТАВИТЬСЯ, якщо вони:	Приклади, схеми
не з'єднані сполучниками	<i>Дивлюся на море <u>широке</u>, <u>глибоке</u> (Т. Шевченко).</i> ○, ○
з'єднані протиставними сполучниками <i>а, але, та</i> (в значенні <i>але</i>), <i>зате, проте, однак, хоч, хоча, так</i>	<i>Дивись не <u>на</u> <u>вроду</u>, а <u>на</u> <u>природу</u> (Нар. тв.).</i> ○, а ○
з'єднані сполучником, який повторюється	<i>Чорніє і <u>поле</u>, і <u>гай</u>, і <u>гори</u> (Т. Шевченко).</i> і ○, і ○, і ○ <i>Збирають у полі <u>пшеницю</u>, <u>і</u> <u>жито</u>, <u>і</u> <u>ячмінь</u>, <u>і</u> <u>овес</u> (З посібника).</i> ○, і ○, і ○, і ○

Між однорідними членами КОМА НЕ СТАВИТЬСЯ, якщо вони:	Приклади, схеми
якщо вони з'єднані одиничним сполучником <i>і (й), та</i> (у значенні <i>і</i>), <i>чи</i> , або	<i>По хуторах і пасіках ні на хвилину не затихав спів</i> (В. Шевчук). ○ <i>і</i> ○

184. Прочитайте. Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.

1) Ранок був ясний, сонячний, але холодний (3 посібника). 2) За шкільними партами схилились чорняві, біляві, русяві голівки (І. Цюпа). 3) Моє щастя, і ніжність, і гнів я у пісні хотів зберегти (В. Сосюра). 4) А по дашку прозорої веранди ходили то дощі, то голуби (Л. Костенко). 5) Митець думає не тільки розумом, а й серцем (О. Довженко). 6) Спадає сніг повільно і терпеливо (Д. Павличко).

185. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їх синтаксичної ролі.

1) Місячне сяйво сріблило стіни двері й образи (Б. Лепкий). 2) І вам згадається садок високий ганок летючі зорі тиха літня ніч (Леся Українка). 3) Одвага або мед п'є або сльози лле (Нар. тв.). 4) Не краса прикрашає людину а розум (Нар. тв.). 5) Грім то затихав то знов озивався десь здалеку (І. Ле).

Коли однорідні члени речення з'єднані парними сполучниками як...так, не так...як, хоч...але (та), не тільки...але й (а ще й), не стільки...скільки, наскільки...настільки, якщо не...то, не то що...а, то **кома** ставиться лише **перед другою частиною сполучника**: *Ми хоч бідні, але чесні* (М. Коцюбинський). **хоч** ○, **але** ○

Коли однорідні члени речення з'єднуються сполучниками *і (й), та* (в значенні *і*) попарно – кома ставиться між парами: *Нині, мабуть, мало хто може уявити, що співали наші бабусі й прабабусі, дідусі й прадідусі у молоді літа...* (В. Довженко). ○ *і* ○, ○ *і* ○

Зверніть увагу! Якщо два слова, з'єднані повторюваними сполучниками *і – і, ні – ні*, становлять фразеологічний вираз, кома між ними не ставиться: *і так і сяк, і сміх і гріх, і вашим і нашим, ні кінця ні краю, ні риба ні м'ясо, ні те ні се: Ні кінця ні краю не видно було роботі.*

186. Запишіть речення, розставляючи пропущені коми між однорідними членами речення, поєднаними парними сполучниками.

1) Олександр Довженко не тільки в розмовах з друзями не тільки в прилюдних виступах але всією своєю творчістю завжди сміливо вторгався в саме життя (М. Рильський). 2) Був Кропивницький не лише великим знавцем а й талановитим співаком

виконавцем і популяризатором української пісні (3 журналу). 3) Окрасою березня є хоч і несміливі та дуже вже весняні й свіжі підсніжники й проліски (3 газети). Павличковій музі притаманна не так ніжність як пристрасність не так романтична замріяність як тверезий реалізм іноді навіть суворість (3 журналу). 5) Малий не стільки ковтав скільки намагався за тими ковтками приховати схлипування, готове щомиті вирватися назовні (3 журналу).

187. Прочитайте текст. Випишіть речення з однорідними членами. Визначте їх синтаксичну роль у реченні. Поясніть розділові знаки.

Є слово, з яким людина не розлучається ніколи. І народиться дитина – до неї це слово приходять першим. Воно має бути дзвінким і красивим. Це – ймення твоє.

Дитині ім'я дають батьки. Воно вирізняє людину з-поміж інших людей, супроводжує її у щасті й журі, у життєвих випробуваннях. Ім'я з'єднує нас із батьківською хатою, рідною мовою і культурою, минулим і майбутнім, з багатьма народами світу, з поезією слова. Ймення окремих людей зливаються в симфонію краси, несуть у світі відлуння вічності (І. Вихованець).

188. Подумайте, чому у першому реченні кома перед сполучниками і ставиться, а у другому – ні.

- 1) Голубі, і сині, і фіолетові, і рожеві пасма снувались над горами (І. Цюпа).
- 2) Старезні дерева стоять обабіч дороги і пахнуть хлібом і медами (Ю. Цюпа).

189. Складіть речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. ○, ○, ○
2. ○, і ○, і ○
3. то ○, то ○
4. ○ і ○, ○ і ○, ○ і ○
5. не тільки ○, але й ○

190. Запишіть речення. Поставте, де потрібно, розділові знаки.

- 1) Вітер віє віє мліє навиває срібні сні навиває злотні мрії чеше кучері весни (О. Олесь).
- 2) У нашого Омелька невеличка сімейка: тільки він та вона та старий та стара та два парубки вусаті та дві дівки косаті та дві Христі в намисті та дві ляльки в колисці та Грицько та Панас та той хлопець, що у нас (Нар. тв.).
- 3) День ні хмарний ні сонячний не золотий а якийсь ніби срібний (І. Нечуй-Левицький).
- 4) То серце співало то з серця лились вабливі, хоч змучені, згуки (Г. Чупринка).
- 5) У Прокоповім

голосі чулася не так скарга як захоплення або й гордощі від тієї перелопаченої і перемеленої роботи (*Р. Федорів*). 6) Хата хоч старенька та чепурна біла, – видно, біля неї ходили хазяйські руки; двір виметений чистий (*П. Мирний*). 7) Вже й місяць підбився височенько вийшов з-за дерев у ярку та й став посеред неба, викрадаючи на світло дівочі намиста серезжки скляні приколки (*Г. Тютюнник*).

§ 28. Однорідні та неоднорідні означення

191. Прочитайте речення. Визначте, як характеризують предмет виділені означення. Чи можна їх назвати однорідними?

1) Грицько був хлопець «геройський», як говорили на селі: рослий, сильний, відважний (*А. Головка*). 2) Вона була в чорній хутряній шубці, у білій в'язаній шапці (*А. Головка*).

Однорідними (рос. однородными) називаються означення, що перелічують споріднені ознаки, однаково відносяться до того самого пояснюваного слова і мають з ним безпосередній зв'язок.

Між однорідними означеннями ставиться кома.

Однорідними є означення, якщо:	Приклади
характеризують предмет з одного боку	<i>За шкільними партами схилились <u>чорні, біляві, русяві</u> голівки</i> — характеристика предмета за кольором
вказують на споріднені ознаки предмета — позитивні або негативні риси, розміри тощо	<i>І з цієї <u>невідомої, незрозумілої, моторошної</u> темноти ніхто не вийшов нам назустріч</i> (<i>Ю. Смолич</i>).
стоять після означуваного слова	<i>Сила-силенна води, <u>чистої, свіжої, солодкої</u>, плине і плине кудись до моря</i> (<i>О. Гончар</i>).
виступають художніми означеннями, тобто епітетами	<i>Над містом <u>кучерявий, голубий, даскавий</u> дим.</i>
друге й наступні означення уточнюють, підсилюють значення першого	<i>Якось раз над містечком стояла <u>тиха, місячна, дитня</u> ніч</i> (<i>І. Нечуй-Левицький</i>).
перше означення виражене прикметником, а друге — дісприкметником або дісприкметниковим зворотом	<i>Майстрували лави з <u>жовтих, добре виструганих</u> дошок</i> (<i>Гр. Тютюнник</i>).

Неоднорідні (рос. неоднородные) **означення** характеризують предмет у різних планах: *Засяяло в барвистому [кольорова гама] травневому [вказівка на пору року] вінку біде [колір] оксамитове [матеріал] мереживо... (М. Яценко). Здорові [розмір] кострубаті [зовнішній вигляд] дуби грізно стояли в снігових заметах: їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг... (М. Коцюбинський).*

Два означення будуть неоднорідними, якщо першим стоїть поширене, а другим — непоширене (далі речення може продовжуватися кількома непоширеними означеннями): *Понад Россю в лузі стояли рідко розкидані розкішні старі дуби з рідким розкичастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки (І. Нечуй-Левицький).*

Між неоднорідними означеннями кома не ставиться.

192. Прочитайте словосполучення. Розподіліть їх на дві колонки: 1) з однорідними означеннями; 2) з неоднорідними означеннями. Свою думку обґрунтуйте.

1) Лагідний ніжний голос. 2) Великий сосновий ліс. 3) Темне всипане зорями небо. 4) Довга зимова ніч. 5) Холодний колючий вітер. 6) Густий березовий гай. 7) Засіяне житом широке поле. 8) Святковий урочистий день. 9) Білявий пишний чуб. 10) Сонячний квітневий ранок.

193. Прочитайте речення. Визначте однорідні і неоднорідні означення. Обґрунтуйте розділові знаки.

1) Жовті, червоні, сині, голубі стрічки – різнобарвні стрічки (М. Трублаїні). 2) Максим Тадейович Рильський був лагідної, доброї і доброзичливої вдачі (Ю. Смолич). 3) Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь (М. Коцюбинський). 4) Погідне, блакитне небо дихало на землю теплом (М. Коцюбинський). 5) Над долиною стоїть сизий легкий осінній туман (І. Нечуй-Левицький).

194. Прочитайте текст. Знайдіть й випишіть у дві колонки однорідні й неоднорідні означення разом зі словами, які вони характеризують.

У човні було двоє — чоловік у зеленому спортивному костюмі і в червоному плащі з жовтим шарфом на ший — жінка. Кінець її довгого жовтого шарфа чоловік тримав у руці.

На острівці гусак допався до іржавого лозячого листа і лозячої кори. Плакучий шовк води обгорнув жовтеньке карапузеньке тільце гусенятка...

Сизим інєєвим досвітом хтось наче ішов. Гусенятко хотіло виглянути з бочки, але не достригнуло. Тоді воно спробувало крило, одне і друге, а потім уже обидва і вистригнуло на бочкове ребро: худий, облізлий, довгий, городом від води по картоплянім бадилинні до гусенятка йшов сірий тато (За М. Вінграновським).

195. *Поширте подані речення однорідними та неоднорідними означеннями. Запишіть.*

- 1) З-за хмар виглянуло ... сонце.
- 2) Випав ... сніг.
- 3) На галявині стояла ... береза.
- 4) Небо потемнішало, раптом полив ... дощ.
- 5) Сьогодні ми милувалися ... річкою Дністер.

196. *Поміркуйте, чому в першому реченні означення однорідні й між ними ставимо кому, а в другому — неоднорідні.*

- 1) На галявині красується жовта, схожа на сонечко кульбаба.
- 2) На галявині красується схожа на сонечко жовта кульбаба.

197. *Запишіть речення. Поставте, де потрібно, розділові знаки.*

- 1) Лагідні весняні ночі зористі (*Леся Українка*).
- 2) Над містом кучерявий голубий ласкавий дим (*М. Рильський*).
- 3) Понад дорогою за тином в огороді росте кілька високих розкішних верб.
- 4) День був ясний сонячний та теплий (*І. Нечуй-Левицький*).
- 5) А маки процвітають і білим і сивим і червоним цвітом (*Марко Вовчок*).
- 6) Сумними довгими ключами летять у вирій журавлі (*Б. Лепкий*).
- 7) Сократ говорив рівним спокійним голосом (*Ю. Мушкетик*).
- 8) Через всю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака (*О. Довженко*).

198. *Складіть діалог, використовуючи однорідні та неоднорідні означення.*

- Я не люблю читати художню літературу.
- Чому?

§ 29. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами. Двокрапка і тире при узагальнювальних словах

199. *Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені слова. Зробіть висновки про вживання розділових знаків при узагальнювальних словах.*

1. Все росте у нашому городі: капуста, морква, огірки, помідори.
2. Капуста, морква, огірки, помідори — все росте у нашому городі.
3. Все: капуста, морква, огірки, помідори — росте у нашому городі.

При однорідних членах речення нерідко вживаються **узагальнювальні** (рос. обобщающие) слова.

Узагальнювальними називаються слова, які об'єднують однорідні члени речення в одну смислову групу.

Узагальнювальні слова є тими самими членами речення, що й однорідні, і вживаються вони або перед однорідними членами, або після них:

1. *Скрізь червоно: на небі, і на узгір'ях, і на горі* (Марко Вовчок). \triangle : $\bigcirc, i \bigcirc, i \bigcirc$

2. *На будинках, на деревах, на парканах — всюди червоний відблиск* (Марко Вовчок). $\bigcirc, \bigcirc, \bigcirc$ — \triangle

У ролі узагальнювальних слів вживаються слова різних частин мови, однак найчастіше — займенники і прислівники: *усе, усі, ніхто, ніщо, всюди, скрізь, ніде* та ін.: *І все поволі зникає: море, скелі, земля.*

При узагальнювальних словах вживаються такі **розділові знаки**:

1. Після узагальнювального слова перед однорідними членами ставиться двокрапка: *У діда все було цікавим: і хлівець, і вулики, і всілякий інструмент.*

\triangle : $i \bigcirc, i \bigcirc, i \bigcirc$

2. Перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення, ставиться тире: *Чай, мигдаль, лавровий лист — усе там було.* $\bigcirc, \bigcirc, \bigcirc$ — \triangle

3. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире: *Тут усе: і повітря, і земля, і вода — сповнені величної тиші.* \triangle : $i \bigcirc, i \bigcirc, i \bigcirc$ — ...

4. Якщо між узагальнювальним словом і однорідними членами речення є слова типу *а саме, наприклад, як-от*, то після них ставиться двокрапка, а перед ними — кома: *Усяке птаство, як-от: деркачів та перепілок, куликів та жайворів — можна викосити косою в траві.* \triangle , як-от: \bigcirc та \bigcirc, \bigcirc та \bigcirc

200. Прочитайте речення. Знайдіть у них узагальнювальні слова та однорідні члени речення. Складіть схеми.

1) Директор, викладачі, гості — всі аплодують найстаршому педагогові (В. Бабляк). 2) Усе в дитячій бібліотеці: і гарно оформлені вітрини, і виставки, і книжкові полиці — захоплює маленького читача (З газети). 3) У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне (М. Рильський). 4) Усе його цікавило, а саме: дорога, ліс, окопи під лісом (Ю. Збанацький).

201. Спишіть речення. Розставте розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Складіть схеми.

1) Та всі голоси і зяблика і вівсянки і земнушки і навіть одуда заглушувало кування зозулі (О. Донченко). 2) Велику користь у боротьбі з гризунами приносять денні хижі птахи як-от боривітри кібчики канюки степові луні і нічні хижаци-сови (О. Донченко). 3) Все навколо дерева птахи люди сповнене весняної пружної нестримної сили (В. Собко). 4) У темнім лісі зібравсь усякий звір вовки лисиці з ховраками шкідливий тхір (Л. Глібов). 5) Кожен кущик горбок долинка кожна стежечка все це було йому знайоме промовляло до нього (М. Коцюбинський). 6) Надворі повсюди лежала роса на пожовклій траві осінній на круглій павутині попід стріхою на капустах у городі (Гр. Тютюнник). 7) І все поволі зникає море скелі земля (М. Коцюбинський). 8) А життя було усюди і на землі і у воді і в повітрі (О. Ольжич).

202. Складіть речення з узагальнювальними словами.

1) Мене, цікавити, науки, точні, математика, фізика, хімія. 2) Учні, клас, гімнастика, наш, веслування, захоплюватися, усі, плавання, спорт, види, біг. 3) Жінки, діти, пісня, чоловіки, народний, школярі, слухати, всі, концерт.

Схема синтаксичного розбору речення з однорідними членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення ускладнене однорідними членами.
3. Визначити: а) якими членами речення є однорідні члени; б) якими частинами мови вони виражені; в) тип зв'язку між однорідними членами (сполучниковий, безсполучниковий, змішаний; г) смислові відношення між ними (єднальні, протиставні, розділові).
4. Побудувати схему групування однорідних членів речення.

Зразок усного розбору

У лісі ростуть дуби, старезні липи, стрункі сосни, білокорі берези (З посібника).
Речення розповідне, неокличне, просте, поширене, двоскладне, повне, ускладнене однорідними додатками, вираженими іменниками, пов'язані між собою безсполучниковим зв'язком, між ними єднальні відношення.

Зразок письмового розбору

У лісі ростуть дуби, старезні липи, стрункі сосни, білокорі берези (З посібника).
(Розп., неокл., просте, пошир., двоскл., повне, ускладн. однор. підмет., вираж. іменник., безпол. зв'яз., єднальн. віднош.)

203. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Вкажіть речення з узагальнювальними словами. Зробіть синтаксичний розбір першого і другого речення.

1) Ми маємо право на сум і любов на щастя на сонце і трави (В. Симоненко).
 2) Земля і вода і повітря все поснуло (М. Коцюбинський). 3) Годилося б думати не тільки про роботу а й про себе (Є. Гуцало). 4) Хай буде сад і дерево крислате і кіт-воркіт і ще багато див (Л. Костенко). 5) Він заходив по хаті розпустив язика дав волю серцю (Панас Мирний). 6) Ми садили ліс у полі і дубочки і тополі і осику і ліщину і червону горобину (М. Стельмах). 7) Усе в чеканні спілі краплі рос земля і місяць вишні і тополі і тиша в тиші і тумани в полі (Б. Олійник). 8) Чарівний світ пливе переді мною сині води білі піски хати на високих берегах (О. Довженко).

204. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. $\triangle : i \bigcirc, i \bigcirc, i \bigcirc$
2. $\bigcirc, \bigcirc, \bigcirc — \triangle$
3. $\triangle : i \bigcirc, i \bigcirc, i \bigcirc — \dots$
4. $\triangle, \text{як-от}: \bigcirc i \bigcirc, \bigcirc i \bigcirc$

§ 30. РЗМ МД Говоріння. Стислий переказ тексту публіцистичного стилю

205. I. Прочитайте текст.

Головні ознаки сучасного життя — швидка зміна технологій, суспільних, економічних, виробничих обставин. Тому жоден навчальний заклад не може забезпечити людину знаннями на все життя, бо самі знання швидко застарівають.

Переконаємось у цьому на конкретному прикладі. Випускник коледжу працює на конвеєрі, збирає якийсь вузол автомобіля. Мине 4–5 років, і модель авто зміниться, обладнання оновиться, технологія випуску удосконалиється.

Стануть іншими й умови праці. Знання фахівця застаріють, відчуватиметься їх нестача, необхідно буде знову навчатися, щоб не втратити кваліфікації.

Сьогодні дуже гостро стоїть питання про безперервну освіту, про те, що випускник школи, коледжу повинен бути готовий вчитися протягом усього життя, а для цього за шкільною лавою вам треба не просто засвоїти певний обсяг знань, а оволодіти культурою розумової діяльності, культурою мислення. Творчого підходу до навчання, здатності до самоосвіти, потенціалу до постійного інтелектуального розвитку,

уміння застосовувати набуті знання на практиці — ось чого вимагатиме від вас життя за шкільним порогом.

Людина, спрагла до знань, відчуває постійну потребу в їх поповненні. Чим більше вона пізнає, тим більше їй хочеться знати, бо нові поняття, наукові відкриття, ідеї розширюють коло інтересів, відкривають привабливі обрії ще не пізаного. Космонавт Андріян Ніколаєв згадував: «Якось Генеральний конструктор Сергій Павлович Корольов під час прогулянки з космонавтами несподівано здивував запитанням: чи вміємо ми вчитися? Помітивши загальне збентеження, пояснив: «Постійно навчаючись, людина здатна творити нове, а саме така праця є справжньою радістю».

Жодна праця не принесе радості, якщо ми не вміємо її виконувати. Тож треба наполегливо виробляти в собі вміння вчитися, щоб навіть після тривалої, утомливої навчальної праці відчувати велике задоволення, радість, вірити в силу свого розуму й волі (З посібника).

II. Визначте тему та головну думку тексту. До якого стилю та типу мовлення він належить? Свою відповідь аргументуйте.

III. Складіть план тексту.

IV. Усно перекажіть текст, доповнивши його своїми роздумами про необхідність вчитися протягом всього життя.

§ 31. Звертання

206. Прочитайте речення. Знайдіть звертання. Визначте, якими частинами мови вони виражені. Зверніть увагу на вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями.

1) Соловейку, солов'ю, я приспівочку зів'ю! (А. Малишко). 2) Ви дзвеніть, зозульки, рано! (П. Тичина). 3) Прощай, білокрила журавко! (П. Перебийніс).

Звертання (рос. обращение) — це слово або група слів, що називають особу, а іноді — неживий предмет, до якого звертається мовець: *Вийди, вийди, Іванку, заспівай нам веснянку!* (Нар. тв.) *Зоре моя вечірняя, зійди над горою* (Т. Шевченко).

Зазвичай звертання виражається **іменником у кличному відмінку**. Інколи в ролі звертання виступають слова інших частин мови, ужиті в значенні іменника: *Де ти, милий, чорнобривий?* (І. Котляревський)

За будовою звертання бувають **непоширені і поширені**.

Непоширені звертання виражаються одним словом: *Тебе я, земле, всю сходив до краю.*

Поширені звертання виражаються групою слів: *Швидко, швидко ми побачимось, рідна матінко моя...* (Олександр Олесь)

Звертання не виступають членами речення та не утворюють з іншими членами речення словосполучень.

Розділові знаки при звертанні

Звертання на письмі виділяють комами або знаком оклику (залежно від інтонації) на початку речення і комами з двох боків у середині речення. **Якщо** звертання стоїть наприкінці речення, то кому ставлять перед ним: *Дивна людино! Я ж маю крила* (Л. Костенко). *Цвіте азалія, мій друже Ушаков, у мене на вікні, в кінці старого року* (М. Рильський). *Зірочки ясні небо покрили, вийди, дівчино, серденько миле* (Нар. творч.).

Вигуки відділяють від звертання комами: *Гей, юнаки, гей, молодість світу, доля планети у ваших руках* (І. Нехода.) **Якщо перед звертанням стоять вигуки о, ой**, які виконують роль підсилювальної частки, то кому після них не ставлять: *О краю мій, тужу я за тобою!* (М. Рильський)

207. Прочитайте речення. Назвіть непоширені і поширені означення.

1) Спи ж, мій малесенький, пізній-бо час (*Леся Українка*). 2) Спитай себе, дитино, хто ти є... (*Д. Павличко*). 3) Ти синьоокий такий, рідний товаришу наш! (*В. Сосюра*). 4) Друже милий, ти помітив до краси людську любов? (*Д. Білоус*). 5) Ти прекрасна, вечірняя зоре! (*Леся Українка*). 6) Радуйся, дівчино, разом зі мною сонцем і ясною голубизною (*Д. Павличко*).

208. Запишіть подані слова у формі кличного відмінка. Складіть 2—3 речення.

Мама, тато, матуся, батько, сестричка, братик, дідусь, бабуся; Ольга, Іван, Марина Миколаївна, Валерій Степанович; друг, подруга, товариш, учень, учениця, однокласник, однокласниця, бібліотекар, учитель; море, небо, вечір, ніч, осінь, весна, радість.

209. Прочитайте. Випишіть звертання. Поясніть вживання розділових знаків при звертанні.

— Як ти співаєш, Півню, веселенько...

— А ти, Зозуленько, ти, зіронько моя,

Виводиш гарно так і жалібненько,

Що іноді аж плачу я...
 — Тебе я слухала б довіку, куме мій,
 Аби б хотів співати...
 А ти, голубонько, ти, кралечко моя,
 Поки співаєш на калині,
 То й весело мені, і забуваю я
 Свою недоленьку, життя своє погане
 Та безталанне (Л. Глібов).

210. *Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.*

1) Вітре дужий вітре вільний скинь з плечей моїх вагу! (Г. Чупринка). 2) Ой дівчатка паняночки заспіваєм коханочки бачте, ніченька яка (О. Олесь). 3) Збережи нам квіти пишні поверни часи колишні — чуєш вітре степовий (Г. Чупринка). 4) Прийди весно прийди рясна новим життям заграй (Б. Лепкий). 5) Якщо болить серце, тобі друже поталанило (В. Стус). 6) Здрастуй сонце і здрастуй вітре! Здрастуй свіжосте нив! (В. Симоненко). 7) Ти хмарино у небі ти сестрице срібляста ти скажи, — до тебе не приходило щастя? (А. Малишко). 8) З'явись мій світлий дню світанку мій рум'яний збирай товаришів у коло полум'яне (А. Малишко). 9) Чуєш ти мене друже і брате всім я руку в путі подаю (А. Малишко). 10) Шуми вітре шуми буйний на ліси на гори... (М. Шашкевич).

211. *Складіть речення, добираючи непоширені і поширені звертання.*

1) Добрий день вам, 2) Прощайте, 3) Живіть в добрі та щасті,
 4) Хай щастить вам, 5) Рости здоровим,

212. *Впишіть із творів художньої літератури 6 речень з поширеними і непоширеними означеннями. Прокоментуйте вживання розділових знаків.*

§ 32. Вставні слова (словосполучення, речення)

213. *Прочитайте речення. Вкажіть, яке уточнення в основне повідомлення вносять виділені слова?*

1) Сьогодні піде дощ. 2) **Можже**, сьогодні піде дощ. 3) **По-моєму**, сьогодні піде дощ. 4) **На щастя**, сьогодні піде дощ. 5) **На жаль**, сьогодні піде дощ. 6) **Майте на увазі**, сьогодні піде дощ.

Вставними (рос. вводними) називаються слова (словосполучення, речення), за допомогою яких у реченні виражається ставлення мовця до висловлюваної ним думки: *Чим більше темніло, тим вітер, здавалося, дужчав* (М. Коцюбинський).

Вставні слова (словосполучення, речення) **не є членами речення**.

На письмі вставні слова (словосполучення, речення) виділяються комами: **На щастя**, злива вже вищухла.

Якщо сполучник **а** стосується вставного слова, то після цього сполучника кому **не ставимо** (*а може, а власне, а втім* тощо): *Не знаю, чи побачу вас, чи ні, а може, власне, і не в тому справа...* (Л. Костенко).

Значення, властиві вставним словам, можуть виражатися й цілими реченнями, які зберігають інтонаційні особливості вставних конструкцій: *Ну а ви, я бачу, здружилися* (М. Трублаїні).

214. Розгляньте таблицю. Розкажіть про групи вставних слів (словосполучень) за значенням.

Групи вставних слів (словосполучень) за значенням

Значення	Слова та словосполучення
Впевненість чи непевненість	<i>може, може бути, мабуть, можливо, здається, очевидно, безумовно, без сумніву, справді</i>
Джерело повідомлення	<i>кажуть, по-моєму, мовляв, на мою думку, як мені здається, за свідченням, як відомо, як зазначено</i>
Емоційна оцінка (задоволення чи незадоволення) мовця	<i>на щастя, на жаль, на диво, на сором, як навмисне, дивна річ</i>
Оцінка повідомлюваного як звичайного	<i>як завжди, було, бувало, як водиться</i>
Послідовність викладу думок	<i>по-перше, по-друге, нарешті, отже, таким чином, значить, виявляється, виходить, до речі, наприклад</i>
Увічливість	<i>будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте, даруйте на слові, майте на увазі</i>
Привертання уваги	<i>правду кажучи, між нами кажучи, словом, ніде правди діти, зверніть увагу, вірите, знаєте, уявіть собі</i>

Не є вставними слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, все ж таки, мовби, наче, неначе, немов, ніби, нібито, адже*.

215. Прочитайте речення. Знайдіть вставні слова, словосполучення і речення. Які додаткові відтінки вони вносять у речення? Поясніть вживання розділових знаків при вставних словах (словосполученнях, реченнях).

1) Жити й жити любим внукам, як то кажуть, літ до ста (М. Сингаївський).
 2) От, здається, ти зайдеш і сядеш тихенько до столу (Є. Летюк). 3) І що, скажіть, судилось, друзі, нам? (В. Бровченко). 4) Погода, як я і думала, зіпсувалася (З газети).
 5) По-перше, я не могла дивитися в її лице, коли говорила про нього, а по-друге, в мене не була совість цілком чиста (М. Коцюбинський). 6) Щастя кожного, саме так нерідко думають, у його ж руках (З газети). 7) Христя, так її звали, зосталася малою для батька-матері (Панас Мирний). 8) Він був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові (І. Нечуй-Левицький).

216. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1) А тут знаєте гарно (М. Коцюбинський). 2) Може це біль наш а може вина може бальзам на занедбані душі (Л. Костенко). 3) Гори здавалось стояли тут поруч (О. Гончар). 4) Досі дні стояли теплі сонячні а сьогодні як на гріх задощило (О. Гуріненко). 5) Ви повірте не бачили ще такої краси (М. Стельмах). 6) Отже що тут багато говорити і сперечатися (М. Грушевський). 7) На стендах мисливці стріляють по невеличких як ви знаєте крихких тарілочках (Остап Вишня). 8) Перебування в Києві уяви собі багато дало мені для п'єси (О. Довженко).

217. Поміркуйте, чому в одному випадку виділені слова виділяються комами, а в іншому — ні?

1) Ніч **здається** короткою. — Ніч, **здається**, коротка.
 2) Я **сподіваюсь** на щасливий випадок. — Я, **сподіваюсь**, щасливий випадок трапиться-таки.
 3) **Видно** місто. — Учитель, **видно**, був чимось невдоволений.

218. У наведені речення вставте слова, які відбивали б ставлення до висловленої думки. Що вони виражають?

1) Це було в березні. 2) Весна — найкраща пора року. 3) Ще можуть бути приморозки. 4) Мій годинник зіпсувався. 5) Ми мали канікули. 6) День був чудовим. 7) Мама була вдома. 8) Усе закінчилось щасливо. 9) Я люблю музику і поезію.

Слова для довідки: по-моєму, як звичайно, безперечно, очевидно, як відомо, на жаль, на щастя, знаєш, чуєш, собі.

§ 33. Узагальнення вивченого з теми «Речення з однорідними членами. Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)»

219. Прочитайте. Випишіть із тексту неоднорідні означення та речення, в якому однорідні члени речення поєднані повторюваними єднальними сполучниками. У виписаних реченнях підкресліть граматичну основу.

Хоч убога-убога наша хатина, та в цей вечір і вона покращала, побагатшала. Її бідність скрасили і вишиті рушники, і кетяги калини, і запашне сіно на покуті, й свят-вечірній стіл. На ньому зараз лежить три хлібини, грудка солі, височіє сто гречаних млинців. І стоять з різними пісними стравами ті святешні мальовані полумиски, що бажають людям здоров'я, і щастя, і червоного цвіту.

Батько перший заходить за стіл, оглядає всі страви, від куті з маком до миски з бобом, і поглядом дякує матері за її старання... (М. Стельмах).

220. Спишіть речення. Поставте, де потрібно, розділові знаки.

- 1) Хай милі друзі вам щастить у дружбі вірній в праці мирній (М. Рильський).
- 2) Кожен з вас сподіваюся знає вислів — «підкова на щастя» (В. Скуратівський).
- 3) Не стелись тумане не шуміть тополі не печальте очі ви берізки голі! (В. Сосюра).
- 4) Кажуть мудрість приходить з роками (Л. Дмитренко).
- 5) Мій отчий незабутній доме з тобою скрізь моє тепло (Р. Братунь).
- 6) Ти чого це дівко на вулицю носа не показуєш? (М. Стельмах).
- 7) Ну а ви я бачу здружилися (М. Трублаїні).
- 8) Це мабуть очікуючи весну, гомонить душа лісу (М. Стельмах).

221. Виконайте завдання.

I варіант

1. Укажіть речення з однорідними членами.

- а) Земля потребує доброї погоди, доброго насіння, доброго робітника (Нар. тв.).
- б) З глибокої борозни високий хліб росте (Нар. тв.).
- в) Орачеві земля — мати, а ледарю — мачуха (Нар. тв.).
- г) Як будеш рано орати, то не будеш бідувати (Нар. тв.).

2. Укажіть речення, що містить кілька рядів однорідних членів.

- а) Уже й ніч пройшла, довга, неспокійна, громовинна (І. Цюпа).
- б) Краса іде, гаптує золотом ясні, глибокі небеса (М. Рильський).
- в) За хвилию знов усе стихає: і птахи, крик, і воза стук (Р. Купчинський).
- г) Слово впливає на читача і своїм змістом, і своїм звучанням (З посібника).

3. У реченні «**Вже цвітуть** **звездки і чорнобривці, ротики і сальвія, і мак**» однорідні підмети поєднані:

- а) сполучниковим зв'язком;
- б) безсполучниковим зв'язком;
- в) змішаним зв'язком.

4. У якому реченні перед однорідними членами треба поставити двокрапку, а після них — тире (розділові знаки пропущено)?

а) Тепер Павло мав усе квартиру машину двісті карбованців заробітку разом з премією і почував себе впевнено і незалежно (Гр. Тютюнник).

б) Тонкі брови русяві дрібні кучері на голові тонкий ніс рум'яні губи все дихало молодого парубочою красою (І. Нечуй-Левицький).

в) Навколо залягав туман хитався біля скель наповзав на дорогу (А. Стась).

г) І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю і дитинство й розлука й твоя материнська любов (А. Малишко).

5. Укажіть речення з неоднорідними означеннями.

а) Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі! (В. Сосюра).

б) Зараз же на землю впали перші важкі краплі (М. Трублаїні).

в) Вона бажала кращого, празникового життя (М. Коцюбинський).

г) Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим (Л. Костенко).

6. Укажіть речення з поширеним звертанням (окремі розділові знаки пропущено).

а) Пригадайте мамо те прощання край воріт, де сяяла роса (Л. Павлів).

б) Ох пісне чому, як той птах, не летиш? (М. Рильський).

в) Грай моя пісне як вітер сей грає (Леся Українка).

г) Шуми вітре шуми буйний на ліси на гори... (М. Шашкевич).

7. У якому реченні **неправильно** поставлено розділові знаки при звертанні?

а) Терпи, козаче, отаманом будеш (Нар. тв.).

б) Ти б метелику, не дуже пишався, сам учора гусінню був! (Нар. тв.)

в) Спи, дитя моє, ти життя моє! (С. Руданський)

г) Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину, де покинув чорні очі... (С. Руданський).

8. У якому реченні є вставне слово (розділові знаки пропущено)?

а) Правда кривду переможе (Нар. тв.).

б) Через десять років правда мало що змінилося (З інтернету).

в) А у баби Ганни справді нікому тим зайнятися (А. Давидов).

г) Отож спіяв лісник стару у півтора обхвата сосну (О. Орач).

9. Поширте речення однорідними членами, поставте розділові знаки.
Ранкове сонце освітило усе ...

10. Змініть речення так, щоб підмет у ньому став звертанням.
Пісня летить над полями й лісами.

II варіант

1. Укажіть речення з однорідними членами.

- а) На левадах білими озерами розлігся туман, і в ньому неясно чорніли кущі верболозу (*Г. Тютюнник*).
- б) З настанням зими помітно тихішими стають наші ліси, гаї і сади (*З газети*).
- в) Відомо, що українська мова своєю милозвучністю займає одне з перших місць у світі (*В. Самійленко*).
- г) Птицю пізнають по пір'ю, а людину по мові (*Нар. тв.*).

2. Укажіть речення, що містить кілька рядів однорідних членів.

- а) Голос то розлягався в високім просторі, то слався по землі, по зелених житах (*П. Мирний*).
- б) Хто своєї мови цурається, хай сам себе стидається (*Нар. тв.*).
- в) Дорослі виходили на вулицю і зчиняли шум, галасували, б'ючи дровиною в рід хати (*З посібника*).
- г) Величезні яблука південних сортів сповнюють повітря тонкими пахощами (*О. Гончар*).

3. У реченні «*Жодне слово у світі не вміщує стільки ласки і ніжності, стільки почуттів і змісту, як слово «мама»* однорідні додатки поєднані:

- а) сполучниковим зв'язком;
- б) безсполучниковим зв'язком;
- в) змішаним зв'язком.

4. У якому реченні перед однорідними членами треба поставити двокрапку, а після них — тире (розділові знаки пропущено)?

- а) Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі промінь морями залле золотий річку і верби і кручі... (*В. Сосюра*).
- б) Маковей і стріляв і плакав і сміявся, не чуючи себе, не чуючи інших (*О. Гончар*).
- в) Але тепер усе і луг і дерева і виступи стін дверей та вікон замку занесене несподіваним квітневим снігом (*І. Кочерга*).
- г) Ні спека дня ні бурі ні морози ніщо не вб'є любов мою живу! (*В. Сосюра*)

5. Укажіть речення з неоднорідними означеннями.

- а) В море впало кілька здорових, важких крапель дощу (І. Нечуй-Левицький).
- б) Падали на пісок сині, зелені, жовті, жовтогарячі кружала світу (ІІ. Мирний).
- в) Хвилі хлюпали в маленьку дерев'яну пристань і пустотливо вибігали на пісок... (М. Грубляні).
- г) Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць (І. Нечуй-Левицький).

6. Укажіть речення з поширеним звертанням (розділові знаки пропущено).

- а) І ти людино в себе у ногах побачиш постать гордої природи (М. Рильський).
- б) Линьте ж дні котіться весни до мети (М. Рильський).
- в) Нехай живе поезія мій друже! (М. Рильський).
- г) Не шуми ти луже і не гасніть далі (В. Сосюра).

7. У якому реченні неправильно поставлено розділові знаки при звертанні?

- а) Донечко, з добрим ранком! (І. Жиленко).
- б) Ой послухай голубонько, не журись... (Л. Глібов).
- в) Здрастуйте, дядько Максиме! (А. Шиян).
- г) Тарасе, що з тебе буде? (С. Васильченко)

8. У якому реченні є вставне слово (розділові знаки пропущено)?

- а) Люди кажуть, що весна цього року буде затяжною (З посібника).
- б) Кажуть дні на полі — хліб у коморі (З посібника).
- в) Казали усім прийти вранці (З газети).
- г) Ой, куди ти, сизокрилий куди поспішаєш? (Нар. тв.).

9. Поширте речення однорідними членами, поставте розділові знаки.

Щедра природа дарує нам ...

10. Змініть речення так, щоб підмет у ньому став звертанням.

Юні натуралісти вивчають природу рідного краю.

222. Виконайте навчальний проект на одну із запропонованих тем.

- 1) Розділові знаки між однорідними членами речення.
- 2) Поширені і непоширені звертання (на матеріалі творчості українського чи придністровського письменника).
- 3) Групи вставних слів за значенням (на матеріалі статей газети «Гомін»).

Говори правильно!

Хтось ненароком вас штовхнув у громадському транспорті чи на вулиці й каже: «Я вибачаюся». Але частка **-ся** в дієслові означає себе, отже, виходить, людина вибачає саму себе, хоча вважає, що завинила перед вами. Тому потрібно казати і писати: вибачте (пробачте, даруйте, простіть) мені або я перепрошую.

Так само недоречні звороти «треба вибачитися», «не забудьте вибачитися»; краще вжити «треба попросити вибачення», «не забудьте перепросити» (Б. Рогоза).

ЗАПАМ'ЯТАЙ СЛОВА, ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЯКИХ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД НАГОЛОСУ

о́писка (мінеральна фарба)	опі́ска (випадкова помилка в написаному тексті)
о́рган (частина організму; установа; друковане видання)	орга́н (музичний інструмент)
за́клепка (металева деталь)	закле́пка (дія, процес)

У СВІТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Душі не чути (захоплюватися кимось)	Мати зуба (бути невдоволеним кимось)
Пускати шпильки (говорити щось неприємне)	Обливати речі медом (говорити щось приємне)
Жити, як вареник у маслі (жити в достатках, заможнo)	Годувати злидні (жити в нестатках, злиднях)
Жити, як горох при дорозі (почуватися незахищеним)	Жити, як у Бога за дверима (почуватися захищеним)
За царя Гороха, як було людей трохи (про події, які відбулися дуже давно)	Без року тиждень (про події, які відбулися зовсім недавно)

Синоніми

Їсти (прийма́ти їжу) поживати, жититися, (поха́ццем) перекусити, (захланно) вульг. лигати, (багато) наминати, перти // кидати на зуби, кидати за драбину, набивати пельку.

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 34. Поняття про відокремлення

223. Порівняйте речення. У реченнях якої колонки є слова, що мають додаткове значення?

1. Луги струсили срібну росу, розляглися співами своїх соловейків, голосним куванням сивих зозуль.

2. Закружляв лапатий і сріблястий сніг.

1. Луги, струшуючи срібну росу, розляглися співами своїх соловейків, голосним куванням сивих зозуль (П. Мирний).

2. Сніг кружляв, лапатий і сріблястий (П. Мирний).

Часто у мовленні нам потрібно виділити якусь інформацію, деталь, зробити уточнення або пояснення.

Відокремлення (рос. обособление) — це смислове та інтонаційне виділення членів речення з метою надати їм смислової та синтаксичної самостійності в реченні.

В усному мовленні відокремлені члени речення виділяються інтонацією, а на письмі — розділовими знаками (**кома, тире, дужки**).

Серед відокремлених членів речення виділяють:

1) обставини: *Розплющивши очі, Леонід побачив над собою каламутне небо* (О. Гончар).

2) означення: *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь* (М. Коцюбинський).

3) додатки: *Крім запорожчан, набилося, звичайно, багато і місцевих* (Я. Баш).

4) прикладки: *Цим полком командував Василь Назарович Боженко, кийвський столяр* (О. Довженко).

5) уточнювальні члени речення: *Он там, на горбку, має бути весела батьківська хата* (Ю. Мокрієв).

224. Прочитайте речення. Поставте питання до відокремлених членів речення. Якими членами речення вони виступають?

1) А вони, у піджаках і шапках, сиділи за книжками (А. Головка). 2) В автобусі, заповненім людьми, ваш теплий погляд мій зупинить будень (Н. Баклай). 3) Не маю іншого тепла, окрім отчого краю (В. Баранов). 4) Гриць, тремтячи від

холоду, горнувся до батька (Ю. Збанацький). 5) Бійці сиділи деякий час, *задумавшись* (О. Гончар).

225. I. Прочитайте текст. Знайдіть речення з відокремленими членами і випишіть їх. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їх синтаксичної ролі.

КАША — одна з найдавніших і найпоширеніших слов'янських страв. На Україні каші виготовляли з пшона, гречки, ячменю, пшениці, вівса, кукурудзи, пізніше рису. Товчені зерна відокремлювали від луски, одержуючи чисту крупу за допомогою шеретування у круподерках або товчення у ступах. Крупи готували до варіння по-різному: ячмінь, пшоно, кукурудзу, пшеницю мили, гречку і овес підсмажували до золотавого кольору. За консистенцією каші були круті й рідкі.

Готували кашу й на сніданок, і на вечерю. Круту кашу засмажували смальцем, олією, маслом, молоком, запивали кисляком. Пшоняну або кукурудзяну кашу, запечену з молоком, цукром та яйцями, готували на родинні урочистості.

Рідку кашу (розмазню) варили для дітей, хворих або у ті весняні дні, коли кінчалися запаси продуктів.

Каші з гречки й пшона були поширені на всій території України, кукурудзяна — на південному заході та в Карпатах, вівсяна — у деяких районах Полісся й Західного Прикарпаття, ячна — також на всій території, але більшою мірою на Лівобережжі. Пшенична каша була менш популярною, оскільки пшеницю майже повністю переробляли на борошно (З книги «Українська минувшина»).

II. Випишіть одне речення з однорідними членами. Зробіть його синтаксичний розбір.

226. Запишіть речення, підкреслюючи відокремлені члени.

- 1) Синіють кришталевою стіною високі гори, покриті вічним снігом (І. Франко).
- 2) Часом близько, під самим муром, ревуть і трублять автомобілі (В. Винниченко).
- 3) Наліг туман на воду й береги, густий і непрозорий (М. Рильський).
- 4) Крім студентів, багато городян прийшло послухати концерт (Р. Іванченко).
- 5) На його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок (Панас Мирний).
- 6) Хто хоче дійти до мети, в того думки, незважаючи на катастрофи й нещастя, повинні ступати вимуштруваними кроками (В. Винниченко).

227. Перебудуйте подані речення так, щоб у них були відокремлені члени речення. Підкресліть відокремлені члени відповідно до їх синтаксичної ролі в реченні.

Зразок: 1) Дрібний холодний дощ ішов аж до вечора. — Дощ ішов аж до вечора, дрібний, холодний. 2) Щедрій землі вклоняється колос, що викупався золотим сонцем. — Щедрій землі вклоняється колос, викупаний золотим сонцем. 3) Коли мати відкрила щоденник, вона посміхнулась. — Мати, усміхнувшись, відкрила щоденник сина.

1) Чорне й високе небо тремтить від блискучого розсипу зірок. 2) Недалеко почулася дівоча пісня, що була сповнена надії. 3) Коли дівчата побачили чоловіка, вони обірвали спів. 4) Плаття, яке зшили за кордоном, представили на модному показі. 5) Бабуся присіла біля мене на лавці і поскаржилася на подорожчання хліба. 6) Коли письменник усамітнися у своєму замиському будинку, він почав працювати над новою книгою.

228. Складіть невелику розповідь (5—8 речень) за одним із малюнків, використовуючи відокремлені члени речення.

§ 35. Відокремлені означення. Відокремлені прикладки

229. Прочитайте речення. З'ясуйте, у яких реченнях дієприкметниковий зворот стоїть перед означуваним словом, а в яких — після нього. Зробіть висновки про вживання розділових знаків.

1) Освітлена місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні (М. Трублаїні).
 2) Проковтнули тишу обважнілі від снігу сосни (Р. Іванченко). 3) Удалині сивою смугою бовваніс ліс, оповитий морозяним серпанком (Р. Іванченко). 4) На повитих морок вулицях не припинявся рух (О. Гончар). 5) Акації стояли саме в цвіті, завітчані

безліччю білих китиць (І. Нечуй-Левицький). 6) Ген килим, витканий із птиць, летить над морем (Л. Костенко).

Відокремлені означення — це виділені інтонаційно, за змістом та пунктуаційно члени речення, які виступають у функції означення.

Відокремлюються означення й виділяються комами на письмі в таких випадках:

1) якщо узгоджене означення, виражене прикметниками, дієприкметниками або прикметниками з пояснювальними словами, або дієприкметниковим зворотом, стоїть після означуваного слова: *Під самою кручею застигло болото, повне пташиного гадасу* (О. Копиленко). *І раптом побачив гори, залиті радісним сонцем* (М. Коцюбинський). *З-над самого обрію зводиться місяць, круговидий, смутний* (Є. Гуцало).

2) якщо дієприкметниковий зворот стоїть перед означуваним словом і має відтінок причини: *Залишена людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні* (Д. Павличко).

3) якщо однорідні непоширені означення стоять після означуваного слова, перед яким уже є означення: *Ось перед нами невеличка хата, чиста, ясна* (Панас Мирний).

4) якщо прикметники й дієприкметники (з пояснювальними словами і без них) є означенням до особових займенників, незалежно від того, чи вони стоять після означуваного слова, чи перед ним: *Мокрі, стомлені, але радісно осміхнені, ми виходимо в ліс, бредемо струмком* (М. Стельмах). *А я, молода, на базар ходила* (Нар. тв.).

5) якщо означення віддалене від означуваного слова іншими членами речення, особливо присудком: *Сніг нарешті закружляв, білий і пухнастий* (М. Рильський).

230. Прочитайте речення. Поясніть розділові знаки при відокремлених означеннях.

1) І срібна ніч, серпанками прикрита, дріма і слуха солов'я (Олександр Олесь). 2) Громом налякана, змахує крилами чапля сердита (В. Раєвський). 3) І снить земля, хистка і промениста (О. Баширова). 4) Досвітні огні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі (Леся Українка). 5) Вона, стримана й чемна, була дуже вродливою з лица (З посібн.). 6) Щасливі, ми залишали футбольне поле (З посібн.). 7) Зорі спадали з неба, білі, непрозорі, і клалися в намети (Леся Українка).

231. Запишіть речення. Поставте і поясніть розділові знаки при відокремлених непоширених означеннях.

1) Він вийшов із крамниці і довго йшов містом загублений і самотній (В. Даниленко). 2) І тиха осінь мрійна яснолиста несла в серця надію і тривогу (А. Малишко). 3) Художниця добігла до Отави і задихана майже впала йому на плече (П. Загребельний). 4) Серце закалатало, і він знеможений осів на сходинки ганку (Г. Школяр). 5) Стояла темна ніч холодна вітряна... (Є. Гуцало). 6) Така краса висока і нетлінна що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко).

232. *Запишіть речення. Поставте, де потрібно, розділові знаки при відокремлених означеннях, виражених дієприкметниковим зворотом.*

1) Над озером стояв оповитий серпанком загадковості ранок (З посібн.). 2) Обмерзла кригою озимина ламалась під ногами бійців (О. Гончар). 3) У снігу по коліно стоїть з хати винесена ялинка (Н. Волотовська). 4) І досі сниться перший хліб присолений сльозою мами (В. Кузьменков). 5) Осяяні місяцем гори блищать (Олександр Олесь). 6) Місяць тихо озирає землю стомлену сном (Б. Грінченко).

233. *Перебудуйте подані речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими.*

Зразок. Змиті дощем хліба яскраво зеленіли. — Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли.

1) Ось срібний та круглий місяць виринув з-за скелі і став серед неба (Дніпрова Чайка). 2) До воріт вибігли зацікавлені появою незнайомої дівчини діти (О. Гончар). 3) Піднята греблею річка тече лівиво й утворює затоки й плеса (Ю. Яновський). 4) Оповитий туманом високий берег мріяв удалечині (І. Нечуй-Левицький). 5) Уздовж сполосканих блакиттю озер лежить вся зрита дощами дорога (З посібн.).

234. *Прочитайте речення. Простежте, у яких випадках відокремлюються приклади.*

1) Тут десь проходив філософ Сковорода Григорій Савич (М. Хвильовий). 2) Нехай мене, Кармелока, в світі споминають (Марко Вовчок). 3) Людина високогуманна, Сошенко з піклуванням ставився до Шевченка. (П. Федченко). 4) Тим часом надійшов голова — привітний червонощокий чоловік (О. Гончар).

Відокремлюються приклади і виділяються комами на письмі у таких випадках:

1) якщо поширені й непоширені приклади залежать від особових займенників, незалежно від їх розташування в реченні: *Він, цей незнайомий птах, гордо походжав по гілці* (В. Кава).

2) прикладка, виражена загальним іменником, якщо вона стоїть після загальної назви і конкретизує, уточнює її: *Капітан, хоробрий воїн, ніколи не розгублювався в бою (О. Гончар).*

3) прикладка, виражена загальним іменником, якщо вона стосується власної назви і стоїть після неї: *Нестор Іванович, учитель німецької мови, міг наперед передбачити всі наші витівки (В. Нестайко).*

Якщо ж прикладка, виражена власною назвою, стоїть після загальної назви, вона комами не відокремлюється: *Савчин дід Матвій розповідає про своє життя (Остап Вишня).*

4) якщо прикладка приєднується до означуваного іменника словами **тобто, або (=тобто), наприклад, навіть, особливо, зокрема, як-от, а саме, на ім'я, так званий** та ін.: *У Сквирі лікар був, на прізвище Рущилов (М. Рильський). Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила-силенна (О. Донченко).*

Між прикладкою та означуваним словом може стояти **тире**, якщо:

1) прикладка завершує речення і надає означуваному слову пояснення або уточнення: *У кімнатах і на стінах зовні розвішували рясне клечання — гідки диди (Л. Павленко). Тепер ми хочем спатоньки, як дітоньки малі, і линемо до матінки — до любові землі... (М. Вороний);*

2) прикладка стосується одного з однорідних членів і стоїть найчастіше в середині речення: *До нас підійшли двоє братів — Петро і Василь — та їх батько (З посібника).*

235. Прочитайте речення. Поясніть вживання розділових знаків при відокремлених прикладках.

1) Ходила в саду доросла дочка вчителя, красуня Маруся (С. Васильченко).
2) Ірина, художник-декоратор, майстерно володіє різними техніками і прийомами (З посібн.). 3) Та ось на мене, чижика малого, віянуло небо хвилею вологи (П. Перемітніс). 4) Дядько Максим, залізничник, теж після війни жив у Черкасах (З газети). 5) Борис Савович, як недавній моряк, цілком серйозно підтримав Марисю (О. Гончар). 6) Марко, юнга з шхуни «Колумб», ходив сьогодні додому, на маяк, де його батько працював наглядачем (М. Трублаїні). 7) Дивлячись на людей, усміхався і мій батько — великий добрий чоловік (О. Довженко).

236. Запишіть речення. Розставте розділові знаки.

1) Із тебе першої моєї вулиці почав я відкривати білий світ (В. Тарасенко).
2) А він орел шумить клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (Т. Шевченко). 3) Святвечір або Багата кутя суто родинне свято (В. Скуратівський).

- 4) Його як спеціаліста з маркетингу призначили начальником відділу (*З газети*).
 5) Бережимо честь народу найкоштовнішу перлину (*П. Тичина*). 6) Бережу реліквію єдину батькову світлину фронтову (*П. Перебийніс*). 7) Дуби кронасті зелені собори чітко вимальовують у воді свої силуети (*О. Гончар*). 8) Дівчинка білявенький тріліток гралась в парку між веселих квіток (*Н. Забіла*).

237. *Поширте речення відокремленими прикладками з довідки. Розставте розділові знаки.*

Придністров'я ... є для нас рідною ласкавою матір'ю. Ім'я Галини Васютинської ... відоме серед шанувальників поетичного слова. Мого товариша ... поважали вчителі та учні.

Довідка: наша Батьківщина, придністровської поетеси, як відмінника навчання.

238. *Випишіть речення у три колонки в такій послідовності: 1) з відокремленими одиничними означеннями; 2) з відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами; 3) з відокремленими прикладками.*

- 1) Ходить вечір, мрійний мій веселик, по дніпровій сивій ковилі (*А. Малишко*).
 2) І приходять світанки, щоденних турбот адвокати, і несуть під пахвою тисячі різних справ (*Л. Костенко*). 3) Лежить дорога, золотом прошита (*Л. Костенко*). 4) Вона, бідна, й не здогадується, який у неї синочок (*М. Стельмах*). 5) Ще спить земля, укутана снігами, мовчать в льоду заковані річки (*Д. Луценко*). 6) Сонце піднялося вже височенько і, гаряче, обливало широке поле своїм огнистим світлом (*П. Мирний*). 7) З-над самого обрію зводиться місяць, кругловидий, смутний (*Є. Гуцало*). 8) Нарцис, закоханий в лілею, дививсь на неї, в'янув, млів (*Олександр Олесь*). 9) Збирай, поете, і тримай в руці людську данину давню — щастя й горе (*А. Малишко*).

§ 36. МД Читання мовчки тексту публіцистичного стилю

239. *Прочитайте текст. Виконайте подані після нього тестові завдання.*

ХЛІБ У МУЗЕЇ

Попри усі розбіжності поглядів на спосіб життя, релігію, класи, статуси найбільшою цінністю для людини залишається хліб. Він потрібен голодному і ситому, хворому і здоровому, на поминках чи хрестинах, у будень і у свято. Тому і розповідь моя буде про унікальну святиню хліба та надзвичайну людину, що сотворила це чудо.

Богдан Степанович Непорадний — це дивовижна людина, він є директором музею хліба у Львові, заслуженим учителем України, викладачем біології та хімії в автодорожньому технікумі. Про таких кажуть: педагог за покликанням. Богдан Непорадний народився в селі Волинцях на Тернопільщині: «Мати принесла мене на світ уже без батька, його арештували наприкінці 45-го», згадує пан Богдан. Тож залишилась з двома дітьми на руках, плакала, як могла. Навчила ходити і говорити, шанувати скибку хліба, односельчан, милуватись цвітом садів і трав, поважати батьківську науку, наші традиції, звичаї та обряди. А потім, як підріс Богданчик, поклала у торбинку хліб, обгорнутий вишитим рушником, як материнське благословення, і провела у доросле життя, на науку, на роботу у далекі і близькі світи.

Напівсирітська доля, пошук шматка хліба у повоєнні роки, любов до своєї матері, батьківської оселі, рідної землі, непохитна віра в краще майбутнє України, усі ці почуття спричинилися, стали ініціативою, метою до створення музею хліба.

Так студенти Богдана Степановича взялися за пошукову роботу.

Хто приніс старі батьківські жорна, хто коровай чи вишитий рушник... Отак, як мовиться, цеглина до цеглини і за короткий час скромні гуртожиткові кімнати перетворилися у справжні музейні світильники духовності. Тут розгорнуто багато тематичних експозицій, наприклад: «знаряддя праці», «етнографія і побут», «хліб у народних традиціях та обрядах». А колекція національного хліба різних народів містить білоруські плетенки, грузинські валіпурі, азербайджанські чуреки, вірменські лаваші, латвійські світку-мейзе, російські баранки, а також моравські і сандомирські хлібини. До уваги відвідувачів 42 види весільних короваїв, оздоблених випеченими із тіста зозульками, голубками, лебідками, квітами, колоссям та калиною. Кажуть, що весільний коровай треба скоро з'їсти, щоб не засох, бо в молодих життя всохла. Цілушку хліба давали дівчатам, щоб хлопці цілували. Крихти зі столу ніколи не змітали на долівку, а ретельно збирали і давали курям. Пильнували, щоб хліб не падав додолу, а як упаде, то слід підняти, перепросити, поцілувати і з'їсти.

На Україні одвічно існував звичай — у будні і свята на столі, застеленому домотканим обрусом, завжди лежала паляниця, прикрита вишитим рушником. Двері до оселі не замикалися і, якщо заходив подорожній, він міг, не дочекавшись господаря, перекусити і взяти на дорогу окрасць хліба.

Дуже багато звичаїв гостинності нашого народу пов'язано саме з хлібом. Дорогих бажаних гостей завжди зустрічають з хлібом-сіллю; з хлібом-сіллю виряджають в далеку дорогу захисників вітчизни, синів, батьків, коханих. Хліб завжди був великою святиною.

Отож цей унікальний музей хліба, який став духовним центром національного виховання студентської та учнівської молоді Богдан Непорадний із допомогою чисельної громади створив ще в 1987 році. А 14 жовтня 1990 року у музейному приміщенні було обладнано капличку, музей освячено і з цього часу він називається

«Народний музей Покрови Пресвятої Богородиці». Я мала щастя бути запрошеною самим паном Богданом на це свято і брала участь у концерті з нагоди цієї події разом із знаменитими артистами. Це стало одним із незабутніх випадків, з яких складається моє життя.

Такий музей виховує в людині почуття гідності, нагадує про історію, звичаї, традиції, навчає скільки коштує хліб-сіль, піт українського хлібороба. Такі музеї — рідкість не тільки в Україні, але і цілій планеті, і книга відгуків заповнена різними мовами.

Відверто кажучи, я б дуже хотіла, щоб усі, хто прочитає ці рядки, якимось при нагоді обов'язково відвідали цю святиню — музей хліба у Львові і познайомилися із особливою людиною — директором Богданом Непорадним. Своєю князівською поставою, благородною сивиною, безконечною глибиною доброти в мудрих очах Богдан Непорадний сам нагадує символічний, життєдайний, багатий, як сама природа коровай. Від нього завжди почуєш мудре слово, він запалює своїм оптимізмом, енергією жити, творити, любити життя, людей і хліб.

(О. Хромейчук)

1. Кому потрібен хліб?

- а) голодному і ситому, хворому і здоровому;
- б) бідному і багатому, дітям і батькам;
- в) працьовитому і лінивому, великому і малому;
- г) рідному і близькому, щасливому і нещасному.

2. Богдан Степанович Непорадний — заслужений учитель України, викладач:

- а) біології та хімії;
- б) математики та фізики;
- в) української мови та літератури;
- г) географії і біології.

3. Хто навчив Богдана Степановича шанувати скибку хліба?

- а) бабуся;
- б) матір;
- в) батько;
- г) дідусь.

4. Ініціативою, метою до створення музею хліба стали:

- а) любов до батьків;
- б) студенти, які допомогли створити музей;

- в) однокласники Богдана Степановича;
- г) напівсирітська доля, пошук шматка хліба у повоєнні роки.

5. Скільки видів весільних короваїв представлено відвідувачам?

- а) 40;
- б) 41;
- в) 42;
- г) 43.

6. «Валіпурі» — це:

- а) білоруський хліб;
- б) грузинський хліб;
- в) вірменський хліб;
- г) латвійський хліб.

7. Чому, за народними повір'ями, весільний коровай треба скоро з'їсти?

- а) щоб життя у молодих було щасливим;
- б) щоб подружжя жило в достатку;
- в) щоб було здоров'я на довгі роки;
- г) щоб не засох, бо в молодих життя всохне.

8. Який звичай одвічно існував в Україні?

- а) щодень пекти хліб;
- б) хліб завжди оздоблювали зозульками, лебідками, квітами, колоссям та калиною;
- в) у будні і свята на столі, застеленому домотканим обрусом, завжди лежала паляниця, прикрита вишитим рушником;
- г) цілушку хліба давали як дівчатам, так і хлопцям.

9. Музей хліба було створено:

- а) в 1987 р.;
- б) в 1990 р.;
- в) в 1994 р.;
- г) в 2000 р.

10. Які з висловлювань відповідають змісту тексту? Укажіть номери відповідей.

- 1) Богдан Непорадний разом зі студентською та учнівською молоддю створив унікальний музей хліба.

- 2) Автор тексту впевнений, що той, хто прочитав цей текст, обов'язково відвідає музей хліба у Львові.
- 3) У музеї хліба розгорнуто багато тематичних експозицій.
- 4) Паляниця, за давнім українським звичаєм, завжди лежала на столі, прикрита вишитим рушником.
- 5) Найбільшою цінністю для людини був і залишається хліб.

§ 37. Відокремлені додатки

240. Прочитайте речення. Чим відрізняються речення у лівій і правій колонці? Поставте питання до виділених відокремлених членів речення. Яким членом речення вони виступають?

Нікого тут нема.

Земля тут така, що могла б
усе родити.

Нікого тут нема, **крім мене й господині**
(М. Рильський).

На відміну від безплідних кучугур, земля
тут така, що могла б усе родити (О. Гончар).

Відокремлені додатки — це другорядні члени речення, виражені іменниками з прийменниками **крім, окрім, oprіч, замість, за винятком, на відміну від, у тому числі, зокрема** тощо, які виділяються за смыслом, інтонаційно та за допомогою розділових знаків: *Ніхто з живих істот, крім людини, не піде на смертельний ризик в ім'я істини* (Р. Іваничук).

241. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені конструкції є відокремленими додатками.

- 1) **Крім студентів**, багато городян прийшло послухати концерт (Р. Іванченко).
- 2) На його дворі, **замість похилої хатини**, стояв веселий будинок (Панас Мирний).
- 3) Всі, **за винятком Бойчука**, здивовано дивилися на свого шкіпера (М. Трублаїні).
- 4) Всі вони, **в тому числі й Марта**, немовби пройшли близько-близько біля смерті (В. Собко).
- 5) Старий зараз ніякої роботи не визнає, **окрім пасіки** (М. Стельмах).

242. Прочитайте текст. Знайдіть речення з відокремленими додатками. Пояснить розділові знаки.

Господарські споруди села обслуговували цілий ряд життєво необхідних для селянства процесів по переробці та зберіганню продуктів, у тому числі виготовлення та ремонт знарядь праці, засобів пересування та ін.

Для переробки зерна на борошно традиційними для України були два типи мукомельних споруд. Цемлини, які використовували енергію води, та вітряки, що використовували енергію вітру. Млини — більш давній тип таких споруд, згадки про нього маємо ще у XIII ст.

Для переробки зерна на крупу окремі села мали спеціальні споруди — крупорушки. Окрім коней, використовували волів, котрі приводили в дію певну механічну систему. Для переробки сім'я соняшника на олію застосовували різного роду преси — олійниці. Своєрідними типами технічних споруд були сільські сукновальні та валила. Як і крупорушки та олійниці, за матеріалом та технікою вони відповідали місцевим будівельним традиціям (З кн. «Українська минувшина»).

243. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки. Знайдіть речення зі звертанням. Якою частиною мови воно виражене?

1) Всі дерева парку за винятком кількох старих дубів уже вкрилися зеленим листом (О. Гончар). 2) Микола замість панського лану вийшов на поле (І. Нечуй-Левицький). 3) Хто окрім тебе любий допоможе схололу душу нині пробудить? (М. Вороний). 4) А я не знаю нічого ніжнішого окрім берези (Леся Українка). 5) За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (Панас Мирний). 6) Зло нічого не дає крім зла вмій прощати, як прощає мати (М. Луків). 7) І ніхто того не чув не знав не бачив опріч Марка маленького (Т. Шевченко). 8) Дикі качки крім базару водяться на лугових озерах та по очеретах ... (Остап Вишня).

244. Складіть з кожної пари речень одне речення з відокремленим додатком за поданим зразком.

Зразок: У класі були всі. У класі не було лише Іванова Петра. — У класі були всі, крім Іванова Петра.

1) Учні дев'ятих класів взяли участь у конкурсі «Найкращий малюнок до Дня вчителя». Учні одинадятих класів не брали участь у конкурсі «Найкращий малюнок до Дня вчителя». 2) Цього року рясно вродили всі плодові дерева. Найкращий урожай цього року дали яблуні. 3) Всі учні сьогодні прибирали клас. Люда сьогодні не прибирала клас.

245. Складіть і запишіть речення, використовуючи подані відокремлені додатки. Зробіть синтаксичний розбір одного речення на вибір.

Крім фантастичних оповідань, на відміну від футболу, у тому числі я.

246. Складіть діалог на тему «У продуктовому магазині», використовуючи відокремлені додатки.

§ 38. РЗМ Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису місцевості

247. Прочитайте текст. Виконайте подані після нього завдання.

НА ПАСІЦІ

На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, у яких краях ходив, з якими людьми зустрічався. Діти слухали його й засинали коло його і на його руках.

На все літо Джеря перебирався в свій хуторець. Він був за пасічника й допомагав і в інших пасіках, котрі стояли поблизу.

Невеличка пасіка стояла в балці, на косогорі, в садочку, а проти неї стояла крута гора, як стіна, вся зверху покрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки росли старі сади. Між ними подекуди стояли здорові старі дуби, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко в старому липовому лісі.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином. Коло тину притулився курінь. Попід вуликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл, потрушеною стеблами соломи.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над вуликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось до тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці.

Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло нього сиділи дві дівчинки — внучки, а старший хлопець стояв проти діда і не зводив з нього очей. Дочка Любка принесла дідові харч з клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід розказував онукам про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали, неначе якусь дивну казку.

А в пасіці гули в вуликах бджоли своїм глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, вулики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світлом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула звучними струнами кобза (І. Нечуй-Левицький).

— До якого стилю та типу мовлення належить текст? Свою думку обґрунтуйте.

— Знайдіть опис місцевості. На яких деталях автор найбільше зосереджує свою увагу?

— Які художні засоби допомагають вам уявити зображуване?

— Складіть план тексту.

— Напишіть докладний переказ.

§ 39. РЗМ Твір-опис місцевості на основі особистих спостережень

248. І. Прочитайте текст. До якого стилю та типу мовлення він належить.

Катерининський парк Тирасполя — один із найбільш масштабних і грандіозних проєктів, реалізованих у Придністров'ї. Головний парк республіки побудований на честь Катерини Великої. Саме за указом російської імператриці була закладена фортеця Серединна, навколо якої згодом виросла майбутня столиця ПМР.

У парку побудовано каскад фонтанів, встановлено безліч різних лавочок, милують зір нескінченні галявини зі збереженими деревами, зелений лабіринт, який у перспективі підніметься в живопліт. Узимку це виглядає не так яскраво, як було восени, коли парк тільки відкрили. Однак, молодь і люди старшого віку щодня знаходять привід прогулятися його чудовими алеями, зробити кілька знімків біля озера з білосніжними лебедями.

Особлива гордість — паркова зона фізичної культури та здорового способу життя. До неї увійшли поле для гри в міні-футбол, волейбол і баскетбол, бігова доріжка, майданчики для занять воркаутом і настільним тенісом, шахове поле з ростовими фігурами. Тут і кілометрова «стежка здоров'я», розбита на кілька різнопохилих ділянок, і новий ролердром, який, за задумом авторів проєкту, в зимовий період трансформуватиметься в каток.

Над озером збудували пірс та літню естраду. Від пам'ятника до Зеленого ринку вимостили 6 каскадних фонтанів, що підсвічуються різними кольорами в темну пору доби, та звели «плакучу» ротонду. Коли люди заходять до неї всередину, несподівано вмикається вода і починає литися з усіх боків (звичайно, теплі пори року). Близько 30 тисяч м² плитки використали на вимощення доріжок на колишньому пустирі.

Загальна площа парку перевищує 19 гектарів. Працювали над спорудженням цієї краси десятки організацій та понад 200 осіб щоденно (За Уляною Бондарчук).

II. Знайдіть у тексті елементи опису місцевості. Які художні засоби використовує автор?

III. Уявіть себе екскурсоводом. Підготуйте розповідь про Катерининський парк, використовуючи текст вправи і фотографії.

Твір-опис — це зв'язний текст, у якому словесно зображуються основні ознаки предмета, явища, особи. У творі-описі можуть бути й елементи розповіді.

Як працювати над твором-описом місцевості:

1. Вдало дібрати фактичний матеріал (виділити об'єкти, що складають основу опису місцевості) і підготувати план майбутнього твору.
2. Дібрати яскравий заголовок, що виражав би основну думку висловлювання.
3. Дотримуватися вимог художнього стилю (доречно використовувати художні засоби — епітети, метафори, порівняння — задля увиразнення мовлення).
4. Використовувати слова і словосполучення на позначення місця розташування об'єктів опису місцевості, як-от: *прямо перед нами, неподалік, поруч, у центрі, у даліні, трохи далі* та ін.
5. Передати власне ставлення до місцевості, що описується (захоплення, замилування, здивування тощо).

249. Складіть твір-опис на одну з поданих тем: «Моя вулиця — моя маленька батьківщина», «Вулиця моєї школи», «Центральна вулиця мого міста (села)».

Орієнтовний план

I. Вступ.

1. Моя вулиця — частина міста, країни, держави, її історія.
2. Історія заснування вулиці та виникнення назви.

II. Основна частина. Опис вулиці.

1. Де знаходиться вулиця?
2. Що там розміщено та який вигляд має?
3. Що прикрашає вулицю?
4. Колорит, загальне враження.

III. Висновки.

1. За що я люблю свою вулицю.
2. Що, на мій погляд, можна (треба) вдосконалити, змінити.

§ 40. Відокремлені обставини

250. Прочитайте речення. Яка закономірність у відокремленні розділовими знаками обставин? Якою формою дієслова вони виражені?

1) Вранці, прокинувшись, ми побігли до озера вмитись (Я. Стельмах). 2) Ідучи помаленьку, зайдеш далеченьку (Нар. тв.). 3) Від язикатого втікай, позичивши ще пару ніг (Нар. тв.). 4) Не спитавши броду, не сунься у воду (Нар. тв.).

Відокремлюються обставини і виділяються комами, якщо:

1) обставина виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом: Мандруючи, не змарнував я днини, все пізнане згодиться у житті (М. Сингаївський). Плив корабель, роздираючи хвилі, не день, не годину... (Леся Українка).

2) обставина виражена іменником з прийменниками **незважаючи на, закінчуючи, починаючи з, згідно з, відповідно до** тощо: Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий (Панас Мирний).

Обставина **не виділяється** комами, якщо:

1) обставина виражена одиничним дієприслівником, що означає спосіб дії (відповідає на питання **як?**): Підеши собі зажурившись гасм по долині (Т. Шевченко).

2) обставина виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: Годі вже сидіти склавши руки (З посібн.).

3) обставина виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка **і (й)**: Можна робити добрі справи і не чекаючи похвали (З посібн.).

4) обставина, виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, поєднується з іншою однорідною невідокремленою обставиною єднальним сполучником: Автобус їхав швидко й не зупиняючись на зупинках. (З посібн.).

251. Прочитайте речення. Поясність умови відокремлення чи невідокремлення обставин.

1) Лев упав і довго, лежачи, стогнав (*Л. Глібов*). 2) Незважаючи на погану погоду, біля освітленого під'їзду театру панувало похваллення (*В. Собко*). 3) Вона сиділа замислившись (*Ю. Яновський*). 4) Вас одразу можна впізнати і не будучи ворожкою (*С. Васильченко*). 5) Солдати стояли струнко й не зводячи з командира очей (*З посібн.*). 6) А лопухи, почувши холодок, настобурчилися, тихо зарипіли, випростовуючись, і теж запахли — низовинням, россою, ніччю (*Гр. Тютюнник*). 7) Дівчата бігли не чуючи ніг (*З посібн.*).

252. Прочитайте текст. Визначте стиль та тип мовлення. Випишіть речення з відокремленими обставинами. Чим вони виражені?

Сьогодні зовсім небагато збереглося від такого колись розмаїтого обряду, як носілля. Так, лише подекуди сучасне носілля починається з того, що господарі за день до цієї події (вірніше — на ніч) залишають у новій хаті kota або півня. Наступного дня, коли вже все готове до переходу в новий дім, старші члени сім'ї беруть у руки ікону, вишитий рушник з хлібом і сіллю, миску з житом, пшеницею, дрібними грішми та пляшкою горілки і входять до нової хати. Літній чоловік (батько молодих господарів, а за його відсутності кум чи інший близький родич) іконою або ж тільки хлібом із сіллю благословляє на всі боки нове помешкання, після чого залишає ікону на покуті. Вийшовши на вулицю із хлібом і сіллю на вишитому рушнику, він благословляє дітей на щасливе життя в новій хаті. Молоді господарі беруться за кінці рушника, і він заводить їх у нове житло. За ними заходять родичі та сусіди; літня жінка посипає всіх зерном і дрібними грішми, бажаючи щастя в новому домі. Після цього всі дарують подарунки та сідають за столи, а молоді господарі частують гостей. Носілля закінчується співами й танцями (*З кн. «Українська минувшина»*).

253. Запишіть речення. Розставте, де потрібно, пропущені розділові знаки при відокремлених обставинах.

1) Гай лежав розспластавшись (*О. Гончар*). 2) Земля світаючи всміхнулась (*Є. Гуцало*). 3) І ми жартуючи погнали чужі ягнята до води (*Т. Шевченко*). 4) Птахи гинуть шукаючи корм, люди — багатство (*Нар. тв.*). 5) Провівши Женю майже до самого дому капітан повернув назад (*В. Нестайко*). 6) Та й я ж цілісінський тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук (*І. Карпенко-Карий*). 7) Женя сидів зіщулившись (*Є. Гуцало*). 8) Незважаючи на дідову обіцянку перевіз не прибував (*М. Коцюбинський*). 9) Згідно з церковним календарем Благовіщення — це свято, коли Архангел Гавриїл приніс блага звістку про народження Сина Божого (*З посібн.*). 10) Мотря стогнувши встала відхилила скриню... (*Панас Мирний*).

254. Спишіть, утворюючи від дієслів, що у дужках, дієприслівники. Поставте, де потрібно, розділові знаки.

1) Не читай (лежати)! 2) Одні сиділи на лавці, інші слухали (стояти). 3) (Попрацювати) мої друзі пішли грати у футбол. 4) (Усміхнутись) сонце вмить висушило росу. 5) Степ (зігнати) із себе ранкову прохолоду виграє зеленими барвами.

255. Складіть і запишіть з кожним дієприслівником речення, у яких би ці слова виступали відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами.

Працюючи, намалювавши, йдучи, знайшовши.

256. Перекладіть речення українською мовою. Підкресліть відокремлені обставини.

1) Не любя, неможливо понять жизнь (М. Горький). 2) Ветер метался, гоняя сухие листья (М. Горький). 3) Городовой не спеша прошел мимо окон (А. Чехов). 4) Я делаю пометки, читая книгу (З посібн.). 5) Дым, окутывая дома, поднимался вверх (З посібн.).

257. Складіть опис весняного лісу (5—6 речень), використавши у структурі тексту: 1) називне поширене речення; 2) відокремлені обставини; 3) однорідні дієслівні присудки.

§ 41. Відокремлені уточнювальні члени речення

258. Прочитайте речення, визначте роль виділених слів і словосполучень. Чи можна сказати, що вони уточнюють, конкретизують попередній член речення?

1) По долині послався темний, **аж чорний**, ліс (Панас Мирний). 2) Восени, **перед вильотом у вирій**, тривожиться й табунами збирається птаство (М. Стельмах). 3) Але якось, **пізньої осені, вночі**, в старому пустому будинку пролунав дзвінок (В. Крат).

Уточнювальними (рос. уточняющими) називаються члени речення, які уточнюють, конкретизують попередній член речення і виконують однакову з ним синтаксичну роль: *Отут, край берега крутого, сумує іноді козак (Т. Шевченко).*

Уточнювальні члени речення завжди відокремлюються. В усному мовленні їх виділяють паузою і відповідно уточнювальною інтонацією, на письмі — розділовими знаками: комами або тире.

Найчастіше уточнювальними бувають **обставини**, виражені іменниками в не-прямих відмінках із прийменниками або прислівниками. Вони уточнюють попередню обставину і відповідають на питання *де саме? коли саме? як саме?* Тому перед відокремленою уточнювальною обставиною можна вставити слова **а саме**: *Тут, [а саме] на березі, дув холодний вітер (В. Шкляр).*

Можуть відокремлюватися **означення**, що виступають уточненням до попереднього означення: *Небо густо-густо червоне, аж сизе (В. Винниченко).*

Комами відокремлюються також уточнювальні **прикладки**, що приєднуються словами **цебто, тобто, зокрема, навіть, у тому числі, наприклад, а саме; чи, або** (у значенні *тобто*): Цілком спокійно почувас себе взимку кажан, **тобто дитюча миша** (О. Копиленко).

259. Прочитайте. Визначте уточнювальні члени речення. На які питання вони відповідають?

1) Тут, під кронами розпашілих каштанів, причаїлись наші повні щастя літа (Д. Луценко). 2) Справді було душно, аж жарко, так душно (Панас Мирний). 3) Це сталося торік, восени (Ю. Мушкетик). 4) Сиве волосся падало кружком, по-козацьки (М. Коцюбинський). 5) Гірський криштал, чи безколірний прозорий кварц, трапляється у вигляді кристалічних багатогранників (З посібн.).

260. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Визначте уточнювальні члени речення.

1) У всьому треба знати міру навіть у скромності (А. Франс). 2) Сад наш на визначному історичному місці (О. Гончар). 3) Голоси під липами тепер звучали м'якше по-вечірньому (М. Булгаков). 4) Вгорі над садом у всіх напрямках прорізають закурену димом міста небесну блакить аероплани (В. Винниченко). 5) Там за горами давно вже день, а тут на дні міжгір'я ще ніч (М. Коцюбинський). 6) У всьому людському я хочу шукати красу себто істину (О. Довженко). 7) Всі розмови не скінчені тут на землі десь кінчалися там між зірками (Леся Українка). 8) Сьогодні о сьомій годині вечора вперше в нашому селі буде показано лицедійство тобто театр (М. Стельмах).

261. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть уточнювальні прикладки.

1) Прилетів до нас здалека чорногуз або лелека (М. Адаменко). 2) Усі перехожі навіть селяни роздивлялись на панночок, їхнє убрання, на сукні, стрічки (І. Нечуй-Левицький). 3) Вони тобто вся наша сім'я живі й здорові (А. Шевченко). 4) Кварц чи окис кремнію — один з найпоширеніших мінералів (М. Ферсман). 5) Головне

покликання мови — творити із людини біологічної людину розумну себто громадянина (Б. Олійник).

262. Поміркуйте, чому в першому реченні виділену обставину відокремлюємо, а в другому — ні.

1. У Придністров'ї восени, **1 вересня**, усі діти йдуть до школи.
2. У Придністров'ї **1 вересня** усі діти йдуть до школи.

263. Складіть і запишіть речення, використовуючи подані слова й словосполучення в ролі уточнювальних членів речення.

Біля школи, у рідному місті (селі), весною.

Синтаксичний розбір речення з відокремленими членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика речення.
2. Указати, яким відокремленим членом речення ускладнене.

Зразок усного розбору

Білі хмари, вітрами стомлені, зачепившись за гору, сплять (В. Грінчак).

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене відокремленим означенням, вираженим дісприкметниковим зворотом, і відокремленою обставиною, вираженою дісприслівниковим зворотом.

Зразок письмового розбору

Білі хмари, вітрами стомлені, зачепившись за гору, сплять (В. Грінчак).

(Розп., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, ускл. відокрем. означ., вираж. дісприкм. звор., ускл. відокрем. обст., вираж. дісприсл. звор.)

264. Зробіть синтаксичний розбір речень.

- 1) До віконечка, присідаючи на колінце, тулилась молода вишня, занижена набухлими лапками бруньок (М. Стельмах).
- 2) В лісі, крім мене, є ще хтось (Є Гуцало).
- 3) У нас там, нагородах, пахне кропом у сизі ранки (М. Рильський).

§ 42. Узагальнення вивченого з теми «Речення з відокремленими членами»

265. Прочитайте речення. Поясніть вживання розділових знаків. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.

1) Коло гаю, в чистім полі, на самій могилі, дві тополі високії одна одну хилять (Т. Шевченко). 2) Я, зима, не сива. Я, зима, красива (В. Василяшко). 3) Прохолодний дощ, перемішаний з мокрим снігом, заступив ясні обрії (З посібн.). 4) Човен пливе та хвилі здіймає, б'ючи вітрила в задумливу ніч (С. Фоменко). 5) Окрім посуду, трипільці виробляли фігурки Матері-землі (В. Тайк).

266. Виконайте тестові завдання.

I варіант

1. Відокремлений додаток ужито в реченні.

а) Окрім кімнат для навчання й відпочинку, споруджено літній і зимовий басейни (З посібн.).

б) Над Россю, Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї (В. Симоненко).

в) Вода була холодна, пахуча, смачна, ніби березовий сік (І. Цюпа).

г) Усміхаючись, роздивляючись на всі боки, вийшла Люба на край лісу (В. Бабляк).

2. У якому реченні одиничний дієприслівник треба відокремлювати комами (розділові знаки пропущено)?

а) Він говорив не поспішаючи з крижаним спокоєм (А. Головка).

б) Та йдучи міркую сам-таки з собою (Т. Шевченко).

в) Пішов козак сумуючи нікого не кинув (Т. Шевченко).

г) Ворог тікав не оглядаючись (З посібн.).

3. У якому реченні відокремлена обставина виражена дієприслівниковим зворотом?

а) Усяка пташечка, радіючи, співала (Нар. тв.).

б) Грає море, хвилю підіймаючи круту (А. Малишко).

в) Не обмочившись, рибки не піймаєш (Нар. тв.)

г) Гнат, посміхаючись, став біля порога схвально придивляючись до постаті і свіжого обличчя молодиці (М. Стельмах).

4. У якому реченні пропущено кому при відокремленій обставині?

а) Жінка заметушилася, наводячи порядок (М. Стельмах).

б) Біліє лілея, ваблячи своєю дивовижною чистотою (О. Гончар).

в) Безлюдна вуличка причаїлась у сутінках, дрімала мигаючи тьмяними вогниками (С. Журахович).

г) Дуб стояв, не скинувши ще сухого торішнього листа (Ю. Смолич).

5. У якому реченні є відокремлене означення?

а) Адже ж я стомлений одноманітно-сірим, холодним життям великого міста (М. Івченко).

б) Наліг туман на воду й береги, густий і непрозорий (М. Рильський).

в) Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом рідною мовою (Ю. Мушкетик).

г) Подихав приємно вітерець, обіймався з гарячими випарами землі (Ю. Збанацький).

6. Виділені слова у реченні «Дарунок його, **замість захоплення й подяки**, викликав лише глумливу гримасу уст» (Г. Василевська) — це:

а) відокремлений додаток;

в) відокремлена прикладка;

б) відокремлене означення;

г) відокремлена обставина.

7. Укажіть речення з уточнювальною обставиною.

а) Лише добро роби не думаючи (Нар. тв.)

б) Ось вони, ті три берези (Р. Іванченко).

в) Мабуть, немає нічого чарівнішого в світі за осінній ліс, тихий, задумливий (У. Самчук).

г) А там же, за стіною, своє написане музика програвав тихенько, лиш собі (М. Рильський).

8. Розставте розділові знаки: укажіть цифри, на місці яких у реченні повинні стояти коми.

В автобусі (1) заповненім людьми (2) ваш (3) теплий погляд (4) мій зупинить будень (Н. Баклай).

Відповідь: _____.

9. Розставте розділові знаки: укажіть цифри, на місці яких у реченні повинні стояти коми.

Богдан тихцем увійшов до хати (1) і (2) за щось зачепившись (3) ледве не розтягнувся на долівці (М. Стельмах).

Відповідь: _____.

10. Розставте розділові знаки: укажіть цифри, на місці яких у реченні повинні стояти коми.

Вкинуте у землю зерно (1) за один рік дає тисячі зерен (2) а золотий мішок вік буде лежати в землі (3) і нічого не вродить (В. Земляк).

Відповідь: _____.

II варіант

1. Відокремлений додаток ужито в реченні.

- а) А вітер несе на городи сніжок, намітаючи високі кучугури (М. Коцюбинський).
- б) Се було літом, у жнива (М. Коцюбинський).
- в) І все-таки до тебе думка лине, мій занапашений, нещасний краю (Леся Українка).
- г) Були тут старі й літні люди, та найбільше юрмилося молоді, особливо школярів (І. Цюпа).

2. У якому реченні обставину не треба відокремлювати комами (розділові знаки пропущено)?

- а) Поети сперечаючись з державцями про свободу завжди потрапляють у немилість (3 посібн.).
- б) Знайшовши переконливі аргументи Богун зміг-таки заспокоїти побратимів (3 посібн.).
- в) Жваво поривчасто бігаючи навколо мольберта художник вдивлявся в розпочату картину (А. Головка).
- г) Досягти власних цілей можна і не завдаючи шкоди та не принижуючи інших (3 посібн.).

3. У якому реченні відокремлена обставина виражена дісприслівниковим зворотом?

- а) Хлопець, не прощаючись, у бої помчав (К. Герасименко).
- б) Зненацька почав падати, кружляючи, спокійний лапастий сніг (І. Вільде).
- в) Сине небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне шатро (П. Мирний).
- г) Полетіло, поспішаючи, сухе шарудливе листя (В. Собко).

4. У якому реченні пропущено кому при відокремленій обставині?

- а) Жовте листя, тремтячи і коливаючись у повітрі тихо сідало на землю (Б. Грінченко).
- б) Місяць впливав з-за садка, розкидаючи срібне проміння (П. Мирний).
- в) Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло з-за хмар (М. Старицький).
- г) Прощався з літом я, блукаючи лугами (М. Нагнибіда).

5. У якому реченні є відокремлене означення?

- а) Навіть діти, занепокоєні батьківською тривоگوю, довго не засинали (А. Головка).

б) Забувши сміх, і примовки, і жарти, ми слухали, схилившись на парти (А. Малишко).

в) Праця людини — окраса і слава, праця людини — безсмертя її (В. Симоненко).

г) Під літнім широченним небокраєм мене стрічають друзі і знайомі (А. Малишко).

6. Виділені слова у реченні «На воротах стирчало гілля, **обвішане червоними стьожками і перев'язане хусткою**» (В. Винниченко) — це:

а) відокремлений додаток; в) відокремлена прикладка;

б) відокремлене означення; г) відокремлена обставина.

7. Укажіть речення з уточнювальною обставиною.

а) Синоніми, тобто слова, близькі за значенням, використовуються не тільки в художніх творах (З підр.).

б) Осяяні місячним світлом, дерева стояли в цвіту, як наречені (О. Довженко).

в) Ось тут, на галявині, поміж дубів, ціле розсипище фіалок (Є. Гуцало).

г) Сині очі, великі й печальні, розтривожили душу мою (А. Малишко).

8. Розставте розділові знаки: укажіть цифри, на місці яких у реченні повинні стояти коми.

Виконавши хатню роботу (1) мати сідала біля мене (2) ніжно гладила мені голівку (3) і починала розповідати казки (4) і легенди (3 посібн.).

Відповідь: _____.

9. Розставте розділові знаки: укажіть цифри, на місці яких у реченні повинні стояти коми.

Над землею (1) вкритою перепрілим (2) торішнім листям (3) вже піднялася молода (4) зелена травичка (В. Пархоменко).

Відповідь: _____.

10. Розставте розділові знаки: укажіть цифри, на місці яких у реченні повинні стояти коми.

Над луками (1) залитими квітневою повінню (2) холонув оранжевий вечір (3) зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (Г. Тютюнник).

Відповідь: _____.

267. Виконайте навчальний проект на одну із запропонованих тем.

1) Розділові знаки у реченнях з відокремленими членами.

2) Відокремлені обставини.

3) Уточнювальні члени речення.

ГОВОРИ ПРАВИЛЬНО!

Примірник — екземпляр

Про один із тотожних зразків друкованої продукції, про одну з копій рукописного тексту кажуть примірник. Примірник книжки, примірник газети, примірник постанови. Часом замість цього іменника, коли йдеться про певну частину накладу, вживають екземпляр. Це не є фактичною помилкою, оскільки примірник — калька слова екземпляр, переклад його (з лат. *exemplar* — зразок). Але з стилістичного погляду краще і в цьому разі ставити примірник. І якщо заміна примірника на екземпляр іноді можлива, хоч і не бажана, то зворотна дія неприпустима. Адже лише словом екземпляр можна назвати окремого представника якогось виду тваринного чи рослинного світу, що його досліджують або експонують на виставці. Рідкісний екземпляр комахи, екземпляр тополі (*Б. Рогоза*).

ЗАПАМ'ЯТАЙ СЛОВА, ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЯКИХ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД НАГОЛОСУ

за́мок (фортеця, садиба)	замо́к (прилад)
нескла́дний (недоладний, невдалий)	нескладні́й (простий, легкий)
о́бід (обруч, деталь колеса)	обі́д (прийом їжі)

У СВІТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Землі не чує під собою (дуже веселий, задоволений, радісний)	Мов у воду опушений (дуже похмурий, пригнічений, сумний)
Зробити гендель (отримати великі результати)	Зробити з лемеша швайку (отримати мізерні результати)
Кадити фіміам (вихваляти кого-небудь)	Знімати стружку (критикувати кого-небудь)
Комар носа не підточить (робити щось дуже якісно)	Стук-грюк, аби з рук (робити щось зовсім неякісно)
Лавровий вінок (слава, почесі)	Терновий вінок (муки, страждання)

ПРЯМА Й НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

§ 43. Пряма мова як спосіб передачі чужого мовлення. Розділові знаки при прямій мові

268. Прочитайте речення. Знайдіть у ньому пряму мову і слова автора. Перебудуйте речення так, щоб пряма мова стояла на початку речення, в кінці речення. Чи зміниться при цьому зміст речення?

«Яка ти розкішна, земле, — думала Меланка. — Весело засівати тебе хлібом» (М. Коцюбинський).

Пряма мова (рос. *прямая речь*) — це чуже мовлення, передане дослівно.

Пряму мову супроводжують **слова автора**, що вказують на те, кому вона належить, та на обставини мовлення. Слова автора можуть стояти перед, після або в середині прямої мови:

1. Видатний педагог Костянтин Ушинський писав: «Якщо ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, то щастя само знайде вас».

2. «А що, дітки?» — питає бабуся.

3. «Три біди є в людини, — говорить українська народна мудрість, — це смерть, старість і погані діти».

269. Прочитайте речення. Визначте, де слова автора, а де — пряма мова.

1) Проводжає сина мати і шепоче: «Мужній будь» (В. Сосюра). 2) «За спання не придбаєш коня!» — примовляла й будила нас мати (В. Грінчак). 3) «Тут заночуєм, на краю села, — сказали люди, — у вдовиній хаті» (А. Малишко). 4) Раз мені казала мати: «Можеш мов багато знати, кожна мову шанувати, та одну із мов усіх щоб у серці ти зберіг» (М. Хоросницька). 5) «Хто там? — чути з хати. — Просимо! Чи не забув двері відчиняти?!» (Д. Павличко).

270. Розгляньте таблицю. Розкажіть про розділові знаки при прямій мові.

Місце прямої мови в реченні	Схеми (А — слова автора, П — пряма мова)	Приклади
Після слів автора	А: «П». А: «П!?»	Батько сказав: «Ти прийшов вчасно». Батько спитав: «Ти прийшов вчасно?»

Перед словами автора	«П», — а. «П!?» — а.	«Ти прийшов вчасно», — сказав батько. «Ти вчасно прийшов?» — спитав батько.
У середині слів автора	А: «П», — а. А: «П!?» — а.	Батько сказав: «Ти прийшов вчасно», — і зайшов у хату. Батько спитав: «Ти вчасно прийшов?» — і зайшов у хату.
Перед словами автора й після них	«П, — а, — п». «П, — а, — п!?» «П, — а. — П». «П, — а: — П». «П, — а: — П!?»	«Сьогодні, — сказав батько, — ти прийшов вчасно». «Сьогодні ти прийшов вчасно, — сказав батько. — Допоможеш мені». «Сьогодні ти прийшов вчасно, — сказав батько і додав: — Допоможеш мені».

271. Прочитайте речення. Накресліть схеми речень з прямою мовою.

1) Обізвалась у ліщині старая Сова: «А що ж, — каже, — на цім світі усяке бува» (Л. Глібов). 2) «Боронь Боже, — матінка казала, — щоб змія у серце заповзала» (Д. Білоус). 3) «Дивись, коханий мій, дивись! В моїх очах — весна!» — казала так мені колись красуня чарівна (М. Вороний). 4) Он чутливо спить очеретина і шепоче світу: «Не буди!» (П. Перебийніс). 5) Скажімо дорогам і пісні: «Спасибі!» (Р. Лубківський).

272. Запишіть речення, розставляючи розділові знаки при прямій мові.

1) Не барися, мій синочку, швидше повертайся сказав старий (Т. Шевченко). 2) Ні, не треба, мій таточку, не треба, Ярино Степан каже Я загинув, навіки загинув (Т. Шевченко). 3) А ми їдем двадцятим сторіччям конякою, і мій дядько глаголить істину Це ж подумать, яким треба бути одчаякою, щоб рішитись в ракету сісти?! (Б. Олійник). 4) Мені казав розумний садівник Коли ти пересаджуєш ялинку відзнач північний і південний бік і так сади: ростиме добре й гінко (М. Рильський). 5) Ніщо так не красить людину, як натхнення подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом (О. Гончар).

273. Поміркуйте, чому в першому реченні пряму мову треба брати в лапки, а в другому — ні.

1. Вчителька сказала: «Ти дуже добре знаєш українську мову».
2. Вчителька сказала:
— Ти дуже добре знаєш українську мову.

Якщо пряма мова починається з абзацу, то перед нею ставимо **тире**, а **в лапки не беремо**. Інші розділові знаки зберігаємо:

Ось він поглянув у засніжену далечінь, що горбилася за селом, і тихо покликав Мороза:

— *Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти! (М. Стельмах)*

274. *Складіть три речення так, щоб у них пряма мова була на початку, в кінці та всередині щодо слів автора. Утворені речення запишіть.*

Пряма мова: «Не поспішай, правильно виконуй вправу».

Слова автора: Просить мене Марія Іванівна.

275. *Випишіть з другого розділу підручника «Література» п'ять речень з прямою мовою. Поясніть розділові знаки. Побудуйте схеми цих речень.*

§ 44. Непряма мова. Заміна прямої мови непрямою

276. *Прочитайте речення. У якому з них чуже мовлення передано дослівно, без змін, а в якому — лише зі збереженням основного змісту?*

Марійка спитала в Івана: «Де ти плачуєш відпочивати?»

Марійка спитала в Івана, де він планує відпочивати.

Непряма мова (рос. непрямая речь) — це чуже мовлення, яке передають не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту: *Мати сказала, що хмари розійдуться, а сонце — таки засяє (С. Васильченко).*

Речення з непрямою мовою за будовою є складним реченням, частини якого з'єднані за допомогою сполучників або сполучних слів (займенників, прислівників). При цьому непряму мову завжди наводять після слів автора.

Коли замінюємо пряму мову непрямою, то:

1) пропускаємо вигуки, частки, зрідка вставні слова: «*Ох, не піду я сьогодні до школи*», — сказала Оля. — *Оля сказала, що вона сьогодні не піде до школи.*

2) замінюємо займенники першої та другої особи формами третьої особи: «*Я не піду сьогодні до школи*», — сказала Оля. — *Оля сказала, що вона сьогодні не піде до школи.*

3) пропускаємо звертання або робимо їх членами речення (підметами, додатками): «*Олю, йдемо до школи*», — сказав Петро. — *Петро сказав Олі, щоб вона йшла до школи.*

4) замінюємо дієслова в наказовій формі іншими формами: «Виходь до дошки, Марино», — сказала Марія Іванівна. — Марія Іванівна сказала Марині, щоб вона виходила до дошки.

277. Розгляньте таблицю. Розкажіть про способи заміни прямої мови непрямою.

СПОСОБИ ЗАМІНИ ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ		
Вид речення	Приклади	
	Речення з прямою мовою	Речення з непрямою мовою
Розповідне	Учениця сказала: «Мене звать Уляна».	Учениця сказала, що її звать Уляна.
Питальне	«Ти підеш сьогодні у кіно?» — запитав я Марину.	Я запитав Марину, чи вона піде у кіно.
Спонукальне	«Зроби вчасно уроки», — попросила мама Василька.	Мама попросила Василька, щоб той зробив вчасно уроки.

278. Прочитайте речення. Визначте, які з них містять пряму мову, а які — непряму.

1) Мама суворо наказала, щоб він нікуди не виходив (3 посібн.). 2) «А, це ти, Максиме? — зрадів Карпо. — Заходь, заходь!» (М. Коцюбинський). 3) «Які чудові квіти!» — замилювся Лебединець (І. Цюпа). 4) Підвівшись з постелі, Нимидора нишком запитала у матері, чи та щось чує (3 посібн.). 5) Ольга Іванівна повідомила, що вона збирає власну бібліотеку (3 посібн.). 6) «Людина приходить у світ один раз і має залишити про себе добрий спомин на землі», — навчає нас завжди бабуся (3 посібн.)

279. І. Прочитайте текст. Визначте тему та головну думку. Укажіть пряму мову, поясніть розділові знаки.

Цю історію я почув від Петра Мартинюка — русявого, синьоокого лікаря, хірурга за професією.

— У нашому селі, — розповідав він, — завжди мостилися бузьки. Хати під солом'яною стріхою. Винесуть колесо на дах, от вони й мостяться. Так повелося. Люди і птахи були нероздільні. Недарма бузьків у народі вважають священними: за переказами, вони приносять малих дітей — щастя, — вів Петро Мартинюк. — Але бузьки вивелися з нашого села. Чому? Слухайте... — гірко посміхнувся. — А було так:

однієї весни пара бузків полагодили гніздо на хаті нашого сусіди, заходилися виводити молодняк. Коли знайшлися яйця, шибайголівський сусідський хлопчак видерся на дах і заради звичайнісінької цікавості взяв собі одне буслине яйце, підмінивши його качиним. За те його потім прозвали Підмініяйце. Це смішне прізвисько перейшло нащадкам.

Бусли не помітили, що яйце не їхнє. Буслиха сіла на яйця, а бусел тільки те й робив, що годував її: носив ретельно жаб, вужів. Вивелися молоді — тоді й сталося лихо. Аж тепер бусел доглянув, що у їхньому гнізді негаразд: одна дитина, як дитина, — бусленя, а друга — каченя, щось чуже. Він день і ніч гасав гребенем даху зі страшним клекотом, мовби виклекочуючи одне й те ж: «Зрада! Зрада!» А буслиха стояла край гнізда й мовчки умирала.

Потім він знявся вгору, злинув у небо високо-високо і, склавши крила, каменем упав на подвір'я. Через хвилину те саме зробила й буслиха. Заплатили смертю за легковажність отого шибайголови. З того часу бузки вивелися з нашого села, — закінчив Петро Мартинюк (*Б. Харчук*).

II. Усно перекажіть текст, замінюючи пряму мову непрямою.

280. *Перебудуйте речення, замінюючи пряму мову непрямою. Запишіть їх.*

1) Мати гукнула: «А йди-но до хати!» (*3 посібн.*). 2) «Даремне вийшли в море», — буркнув Семен (*3 посібн.*). 3) Бабуся покликала онуків: «Ідіть вареники їсти!» (*3 посібн.*). 4) «Мотре! Хто це тобі купив таке гарне намисто?» — спитав Карпо (*І. Нечуй-Левицький*). 5) Співають у пісні: «Нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду» (*II. Куліш*). 6) «Життя мені всміхалося, — говорив Іван Франко, — а діти були тим весняним промінням, яке зігрівало моє серце» (*3 посібн.*). 7) «Чи можна у вас напиться?» — спитав я бабусі, що сиділа під грушею й вишивала сорочку (*3 посібн.*). 8) «Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря (*І. Нечуй-Левицький*).

281. *Складіть і запишіть три речення з прямою мовою за такими схемами:*

1) А: «П». 2) «П, — а: — П». 3) «П!?» — а. *Перебудуйте їх на речення з непрямою мовою.*

282. *Запишіть речення. Зробіть їх синтаксичний розбір.*

1) І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (*А. Малишко*). 2) Не пізнавши отрути бджоли, не скуштуєш меду (*Нар. тв.*). 3) Восени, перед вилітом у вирій, тривожиться й табунами збирається птаство (*М. Стельмах*).

§ 45. Цитата як спосіб передачі чужого мовлення. Розділові знаки при цитаті

283. Прочитайте. Вкажіть ужиті в реченнях дослівні уривки з висловлювання видатних людей. Чи можна вважати їх різновидом прямої мови?

Хто хоче бути корисним своєму народові, хто хоче бути достойним назви «людина», той повинен удосконалювати свій характер, позбуватися його слабких, недостойних рис. Бо, як сказано у англійського філософа Фостера, «... не дати себе побороти темним силам — значить зберегти себе для Батьківщини, для народу...» (Є. Дудар).

Цитата — це точно переданий уривок якогось твору, чийсь слова, що вводяться в текст для пояснення чи підтвердження правильності висловлюваних думок. Уживаючи цитату, обов'язково потрібно зазначити автора.

284. Розгляньте таблицю. Розкажіть про розділові знаки при цитатах.

Правило	Приклади
Цитати виділяють лапками. Решту розділових знаків ставлять так, як при прямій мові	«Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилась», — сказав Шевченко, повертаючись із заслання (Є. Сверстюк).
Якщо цитату наводять без слів автора, після неї в дужках зазначають прізвище того, кому вона належить	«Друг — це людина, з якою я можу бути щирим. Перед ним я можу думати вголос» (Р. Емерсон).
Якщо цитату наводять не повністю, то пропуск позначають трьома крапками, які можуть стояти на початку цитати, у середині або в кінці	«Не розлучусь я з юністю моєю...» — писав 1962 року Володимир Сосюра.
Якщо цитата є частиною авторського речення, її беруть у лапки, але починають із малої літери	Як зазначає А. П. Коваль, «розкриваючи секрети слова-назви, ми тим самим розкриваємо і секрети історії, заховані в ньому, і секрети людської думки, винахідливості, таланту».
Віршовані цитати, наведені зі збереженням віршованих рядків, у лапки не беруть	Виринали видіння вечірніх картин, як і Шевченкові, коли він був у понурих льохах каземату: <i>І мріялись мені росисті луки Волинські...</i> (І. Денисюк, Т. Скрипка)

Епіграф записують перед текстом справа без лапок. Вказівку на джерело записують у наступному рядку без дужок і крапки	<p style="text-align: center;">Максим Рильський МОВА <i>Треба доглядати наш сад.</i> Вольтер</p> <p>Як парость виноградної лози, Плекайте мову. Пильно й ненастанно Політь бур'ян. Чистіша від сльози Вона хай буде. Вірно і слухняно Нехай вона щоразу служить вам, Хоч і живе своїм живим життям.</p>
---	---

285. Прочитайте речення. Поясніть уживання розділових знаків при цитатах.

1. І молиться поет:

Даруй словам святую силу
Людськеє серце пробивать...
Щоб милість душу осінила.
(Є. Сверстюк)

2. «Це життя вмістилося у 40 років, а можливо, у 36», — пишуть про Валеріяна Підмогильного (Є. Сверстюк).

3. А наше діло — все це прополоти,
Аби хоч крихту істини знайти,
— цитує В. Діброва Ліну Костенко і пояснює:
«На думку Л. Костенко, поет є шукачем істини».
(Є. Сверстюк)

4. Прислухайтесь до слів Й.В. Гете, який сказав, що «перемоги вчать наївних, а поразки — мудрих».

5. Демокріт зауважив: «Щоб досягти великого, треба починати з малого».

286. Прочитайте текст. Визначте тему та головну думку. Знайдіть у тексті цитати й прокоментуйте способи оформлення їх на письмі.

Що таке справжня дружба?

Дружба — це достатку річ,
сварка — ворогові свято.
Друзів сто — і мало їх,
Ворог — і один — багато.
Д. Білоус

Дружба ушляхетнює життя, її шанували та возвеличували мислителі давнини. Дружба, в оцінці Аристотеля, — найнеобхідніше для життя: адже ніхто не воліє жити без друзів, навіть якби він мав усі інші багатства. Далі він роз'яснював: «Дружба не тільки неоціненна, а й прекрасна — ми уславлюємо того, хто любить своїх друзів, мати багато друзів — це чудово, а деяким навіть здається, що бути хорошою людиною і другом — це одне й те саме».

Надзвичайно високо оцінюється дружба в українській культурі й ментальності. Розкриваючи велику силу дружби, Григорій Сковорода наводить слова Плутарха, що «дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності світлим його сторонам, а й зменшує страждання, і Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб усе було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом із вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди і приємності, треба знати, що він нічого радісного не вносить у дружбу». Сковорода навчав бути обачливим у виборі друзів.

Нині, коли час збігає надзвичайно швидко, коли ритм життя набуває шаленого темпу, коли не вистачає часу на спілкування, телебачення подекуди замінює людське спілкування — чи актуальні питання глибоких, відданих дружніх взаємин? Чи не заміщуються ці відносини поверховими приятельськими, які засновуються на спільності справ і відпочинку?

Звичайно, час вносить свої корективи, але такі поняття, як дружба, любов завжди залишатимуться найвищими цінностями. Вони є якимось таємничим процесом, який неможливо запрограмувати, наповнюють життя радістю спілкування, взаєморозуміння, емоційно збагачують його (*З посібника*).

287. Запишіть речення й розставте розділові знаки.

1) Найважливішого «гонорару», як веселий блиск в очах народу, нема занотував Остап Вишня у своєму щоденнику. 2) Основна риса характеру нашої сім'ї скаже потім О. Довженко насміхатися над усім і в першу чергу один над одним і над самим собою... 3) Впали в око присадкуваті хати, крилаті сосни, кучмуваті дуби (*Ю. Збанацький*). 4) А. Монастирський підкреслював, що реалізм — це не просто фотографія натури..., а серце художника. 5) Василь Симоненко у поезії «Лебеді материнства» дає настанову синові:

*Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.*

288. Складіть речення, процитувавши вислови відомих людей різними способами, поданими у вправі 284.

1) Не шукай щастя за морем (Г. Сковорода). 2) Учіться, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко). 3) Хто в себе не вірить, тому ніхто другий не повірить (В. Винниченко). 4) А душа, це все на світі, що потрібно для життя. Роби свою справу чесно, з душею, — і твоє до тебе прийде. За будь-яких обставин головне — залишатися людиною (Б. Ступка). 5) Якщо ви вдало виберете справу і вкладете в неї всю свою душу, то щастя саме відшукає вас (К. Ушинський).

§ 46. Діалог. Розділові знаки при діалозі

289. Прочитайте текст. Визначте головну думку. Скільки осіб бере участь у розмові?

Олениця і Кабан

(байка)

У польських та угорських горах Олениця, забачивши домашнього Кабана, стала вітатися:

— Доброго здоров'я, пане Кабане. Радію, що вас...

— Пощо ти, негідна простачко, нечемна така! — крикнув, набурмосившись, Кабан. — Чому мене звеш Кабаном? Хіба не відасш, що я вже почесно названий Бараном? На се маю патент, що рід мій за походженням із найшляхетніших бобрів, а замість опанчі я для характеру ношу в публіці здерту з вівці шкуру.

— Ласкаво перепрошую, ваше благородіє, — сказала Олениця, — я не знала! Ми, прості, судимо не за одежею та словами, а за справами. Ви ж так само, як і раніше, риєте землю й ламаєте тини. Дай вам, Боже, бути й конем!

(Г. Сковорода)

Діалог — це розмова двох або декількох осіб, передана дослівно.

Кожне окреме висловлення учасників діалогу називають **реплікою**. Репліки можуть супроводжуватися словами автора.

Кожну репліку діалогу починають з нового рядка, перед нею ставлять тире. Репліки в лапки не беруться.

Якщо висловлення супроводжується словами автора, то ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок:

Коли Андрійко був малий, він любив допитуватися:

— *А хто старший? Хто найголовніший?*

Бабуся відповідала:

— *Мама і тато.*

290. Прочитайте текст. Поясніть вживання розділових знаків при діалозі.

Зустрілися старезні дідугани — колишні реєстрові козаки.

— Ну, як ся маєш?

— Пам'ять препогана.

— Все, мабуть забуваєш?

— Навпаки!

— Виходить, маєш пам'ять ти хорошу?

— Що ж тут хорошого? — зітхнув козак. —

Вже тридцять літ, як ти позичив гроші,

А я не забуваю це ніяк!

(П. Ребро)

291. Запишіть текст у формі діалогу, розставляючи пропущені розділові знаки.

А я вже в школу ходжу. У нас в одному класі вчиться дві групи — менші сидять попереду, більші — позаду. Мене ж вчителька посадила на самій першій парті хвалиться і радіє дівчина. А чобіт у тебе також нема? поглянув на босі Любині ноги, згадав про своє і зітхнув. Ні, є, тільки я їх бережу, бо два роки маю ходити в них. Михайлику, а може, навідаємось у нашу загороду? Там тобі чогось треба? Ні, просто подивимось на борсучу нору, віднірки, на гніздо трясогузки, на джерело. Правда, заглянемо? Можна і заглянути погодився я, і ми, взявшись за руки, побігли до загороди (М. Стельмах).

292. Виконайте завдання одного з варіантів. Розіграйте діалог за особами.

Варіант 1. Складіть діалоги різних типів (сім-дев'ять реплік): діалог-розпитування; діалог-обмін враженнями.

Варіант 2. Побудуйте діалог, в якому були б слова-репліки оцінюючого характеру, наприклад: це добре, який ти молодець, прекрасно.

Варіант 3. Складіть діалог. **Інструкція:** прохання — відмова — запитання — тлумачення — реакція на відповідь. **Ситуація:** мама просить доньку допомогти прибрати у квартирі.

293. Зробіть синтаксичний розбір речень. Випишіть усі можливі словосполучення, укажіть вид підрядного зв'язку між словами.

- 1) Річка, зламавши кригу, вийшла з берегів і залила всю заплаву (В. Козаченко).
- 2) Вже третій день живу у лісі (Л. Костенко).
- 3) Рідний край щиріш любить навчає нас розлука (Леся Українка).

§ 47. РЗМ Ділові папери. Протокол

Протокол — це документ, у якому фіксують хід і результати роботи зборів (нарад, засідань, конференцій тощо). У протоколах відображають усі виступи з питань, що розглядаються, а також рішення, ухвалені в результаті обговорення. Протокол складає секретар або інша спеціально призначена особа, а підписують секретар і голова зборів.

Основні реквізити протоколу:

- назва документа;
- дата й місце (населений пункт) проведення зібрання;
- посади, прізвища, ініціали голови й секретаря;
- порядок денний (у називному відмінку) із зазначенням доповідачів з кожного питання;
- основний текст;
- підписи.

Основний текст протоколу поділяємо на розділи, які відповідають пунктам порядку денного. Кожен розділ нумеруємо.

Розділи протоколу містять такі складники:

- 1) **Слухали:** вказуємо доповідача і тему доповіді; викладаємо зміст доповіді;
- 2) **Виступили:** вказуємо тих, хто виступав; викладаємо зміст виступу;
- 3) **Ухвалили:** записуємо ухвалені рішення.

294. Прочитайте зразок протоколу. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та розділові знаки. Визначте вступну й основну частину.

Протокол № 1

зборів учнівської ради МОЗ «Тираспольська середня школа № 5»

04.09.2023 року

м. Тирасполь

Голова: Іванова Т.І.

Секретар: Романов Г.І.

Присутні: члени ради школи — 11 осіб (список додається).

Порядок денний:

1. Про заходи щодо озеленення пришкільної території.

Доповідач — Тищенко О.Л.

2. Про підсумки конкурсу на кращий малюнок «Наш рідний край».

Доповідач — Луценко О.М.

I. СЛУХАЛИ:

Старосту 11-А класу Іванова Т.І. про заходи щодо озеленення пришкільної території.

ВИСТУПИЛИ:

1. Бабенко М.І. запропонував закріпити ділянки пришкільної території за кожним класом.

2. Проценко Б.І. уніс пропозицію звернутися за посадковим матеріалом до міського розсадника.

УХВАЛИЛИ:

1. Затвердити графік робіт для впорядкування пришкільної території.

2. Закріпити ділянки пришкільної території за кожним класом.

3. Звернутись до директора школи з проханням знайти можливість закупити посадковий матеріал у міському розсаднику.

II. СЛУХАЛИ:

Старосту 10-А класу Луценко О.М. про підсумки конкурсу на кращий малюнок «Наш рідний край».

ВИСТУПИЛИ:

1. Міщенко О.Г. з пропозицією затвердити список переможців конкурсу.

2. Добровольська Н.І. запропонувала рекомендувати педагогічній раді школи нагородити переможців конкурсу грамотами і подарунками.

УХВАЛИЛИ:

1. Затвердити список переможців конкурсу на кращий малюнок «Наш рідний край» (список додається).

2. Рекомендувати педагогічній раді школи нагородити переможців конкурсу грамотами і подарунками.

Додаток:

1. Список учасників зборів на 1 арк.

2. Графік робіт для впорядкування пришкільної території на 2 арк.

3. Список переможців конкурсу на кращий малюнок «Наш рідний край» на 1 арк.

Голова зборів

Підпис

Т.І. Іванова

Секретар

Підпис

Г.І. Романов

295. Складіть протокол на одну з поданих ситуацій: а) засідання членів гуртка «Література рідного краю»; б) збори учнів класу, де обговорювалися питання успішності і поведінки учнів; в) батьківські збори.

§ 48. Узагальнення вивченого з теми «Пряма й непряма мова. Діалог»

296. Прочитайте речення з прямою мовою. Накресліть схеми.

- 1) Олень із Барана хотів покепкувати: «Який же ти, — сказав йому, — рогатий!» (В. Симоненко).
- 2) Я кажу: «Привіт, баране!» — а він бух мене рогами (Д. Павличко).
- 3) Лисиця скаржилась одна: «І що за світ?! Скрізь ворогів стіна!» (В. Еллан).
- 4) Пацюк читає синові нотацію: «Що, зголоднів? Берись за дисертацію!» (М. Сльозко).
- 5) Я прийду і вимовлю: «Спасибі», — і нічого більше не скажу (А. Малишко).

297. Запишіть речення, поставте пропущені розділові знаки і поясніть їх.

- 1) Хто там? чути з хати. Просимо! (Д. Павличко).
- 2) А мати вийшла на поріг і мовила Щасливої дороги, сину! (О. Рубан).
- 3) То вам на щастя, милі соколята, сказала нам бабуся біля хати (В. Грінчак).
- 4) Я страшенно люблю поезію сказала Марія Іванівна і додала хоча сама ніколи й двох рядків не могла стулити (О. Іваненко).
- 5) Не проводжайте мене попросила Ліля рідних. Я скоро повернусь (Я. Баш).

298. Складіть речення за поданими схемами.

«П», — а.	«П!» — а.
А: «П!»	А: «П?» — а.
«П? — а. — П?»	«П, — а: — П»

299. Запишіть речення. Розставте розділові знаки при цитатах.

- 1) Максим Рильський писав Борімося за красу мови, за правильність мови, за доступність мови, за багатство мови.
- 2) Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати повагу до себе відзначав О. Гончар.
- 3) Звертаючись до проблем творчості, Ліна Костенко писала Ти знов прийшла, моя печальна музо.
- 4) Стояв то чудесний час, коли, як писав М. Рильський, серпень з вереснем схрестили довгі шпаги нескортельні.
- 5) І. Нечуй-Левицький писав, що Василина була на диво гарна (3 посібн.).

300. Замініть пряму мову на непряму.

- 1) «Ану, Васильку, йди до дошки», — сказав учитель (3 посібн.).
- 2) Сестра просила брата: «Заграй на скрипці» (3 посібн.).
- 3) «Коли ти повернешся, Андрію?» — запитала Таня (3 посібн.).
- 4) «Якщо є учень, учитель знайдеться», — стверджує східна мудрість (3 посібн.).
- 5) «А куди ви їдете, добрі люди?» — осмілився спитати Павлусь (А. Чайковський).
- 6) Кажу дітям: «Подивіться в небо...» (В. Сухомлинський).

301. Прочитайте діалог. Поясніть вживання розділових знаків.

Петрик запитує у батька:

— Татусю, що таке діалог?

— Це, синку, розмова двох людей.

— Ага, це тоді, коли ти розмовляєш з мамою...

— О, ні! То вже монолог мами...

(З газети)

302. Запишіть діалог, членуючи його на репліки та розставляючи пропущені розділові знаки.

Скільки ж вона просить ваша курка А скільки дасте Та я за неї нічого не дав би Це ж чого Бо курка мовчить а не просить А ви в неї попитайте Я питаю та хіба ж ви курці хоч слово дасте сказати Торохтите й торохтите! (Є. Гуцало).

303. Складіть і попарно розіграйте діалоги на одну із запропонованих ситуацій:

1) до класу прийшов новий учень. Складіть діалог між новим учнем і восьмикласником, який розповідає йому про школу та його клас;

2) збираючись на день народження до однокласниці, школярка радиться з матір'ю щодо вибору подарунка. Складіть діалог між дівчинкою і мамою, яка радить передусім урахувати інтереси й захоплення іменинниці;

3) восьмикласник, якому на день народження батьки подарували омріяну книжку, висловлює своє захоплення подарунком своєму товаришу, намагаючись з'ясувати, що його друг хотів би отримати у подарунок.

304. Виконайте навчальний проект на одну із запропонованих тем.

1) Розділові знаки у реченнях з прямою мовою (на прикладі одного з художніх творів українських письменників).

2) Особливості вживання діалогів в розмовному стилі мовлення.

3) Особливості заміни прямої мови непрямою.

§ 49. Повторення відомостей про словосполучення та просте речення

305. І. Прочитайте текст. Визначте його тему. До якого стилю та типу мовлення він належить?

Свято першої борозни — стародавня народна традиція, пов'язана із сільськогосподарським календарем, — початок оранки, сівби. Від успіху цих головних робіт залежить добробут селянина і його родини протягом усього року.

Перед тим як виїжджати в поле, вся родина збиралася в хаті, перед образами запалювали свічки і молилися Богові. Потім свяченою водою кропили волів чи коней. Виїжджаючи, співали пісень жартівливого змісту:

*В понеділок поїхали,
А в вівторок приїхали,
Вранці в середу орали,
В четвер плуга поламали,
У п'ятницю волів погубили,
А в суботу волів знайшли
І додому пішли...*

Коли доорювали до дороги, то вдавалися до замовлянь, прикликаючи собі «віщим словом» удачу. Завершувався день святковою вечерею.

Збираючись сіяти, одягали сорочки, в яких причащалися під час останнього говіння в церкві. Робилося це для того, щоб не було бур'яну і будяків поміж хлібом. Перед сівбою, як і перед оранкою, вся сім'я молилася Богові.

Засівати ниву годилося натщесерце (щоб хліб родив) і з молитвою (щоб хліб чистим був). Не можна було лаятись та кричати навіть на тварин (бо будяки родитимуть).

Ритуали, що супроводжували першу оранку та сівбу, мали незначні варіації по території України, але скрізь це були урочистості з молитвами до Бога, пройняті почуттям шани до своєї праці. Відчутно трансформоване, свято збереглося до наших часів (З книги «Українська минушина»).

II. Випишіть з тексту 6 словосполучень з різними видами підрядного зв'язку. Зробіть їх синтаксичний розбір.

306. *Запишіть речення. Підкресліть головні члени речення. Вкажіть способи їх вираження.*

1) На лугах ще трава не скошена (П. Воронько). 2) Хай вас не дратує хлоп'яче «ура» (В. Базилевський). 3) Співати — не ціпом махати (Нар. тв.). 4) Сонце не може загубити своїх ключів (М. Стельмах). 5) Я готовий відповідати за тебе як твій громадянин (В. Земляк).

307. *Прочитайте. Укажіть вид односкладних речень.*

1) Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези (М. Коцюбинський). 2) Теплими словами хати не нагрієш (Нар. тв.). 3) На весілля випікали

коровай і благословляли ним подружжя (Р. Мовчан). 4) Остапові не спалося (М. Коцюбинський). 5) Темна ніч (З посібн.).

308. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1) Часом з'являються бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі (М. Коцюбинський). 2) Полетіло, поспішаючи, кружляючи в повітрі, сухе листя (В. Собко). 3) У віночок дівчата вплітали волошки, ромашки, васильки, в тому числі й ружу (З посібн.). 4) Тут, на березі зеленім, ллються пахощі чудові (О. Олесь). 5) Митець думає не розумом, а серцем (О. Довженко). 6) Все навколо здавалось прекрасним: сад, город, соняшники й мак, і ниви за городом (О. Довженко).

309. Складіть опис річки Дністер (5–6 речень), використовуючи однорідні члени речення.

310. Виконайте тестові завдання.

І варіант

I. Укажіть словосполучення, утворене способом керування.

- а) довга зима;
- б) бажання працювати;
- в) слухати лекцію;
- г) йти швидко.

2. Яке з речень є спонукальним?

- а) Правди не сховаєш (Нар. тв.).
- б) Віддай людині крихітку себе (Л. Костенко).
- в) Аж до небесної стелі чути дзвони весни (А. Подолінний).
- г) Провела Демида поглядом і пішла до метро (В. Собко).

3. Укажіть речення зі складеним дієслівним присудком.

- а) Тепер така пора, що людина мусить людині помагати (І. Франко).
- б) Добре діло роби сміло (Нар. тв.).
- в) Червоне — то любов, а чорне — то журба (Д. Павличко).
- г) Десь ключ птахів небачених летить (М. Зеров).

4. У якому реченні НЕ ставиться тире між підметом і присудком?

- а) Природа наймудріший співрозмовник (З посібн.).
- б) Три на п'ять п'ятнадцять (З посібн.).
- в) Добре працювати багато хліба мати (Нар. тв.).
- г) Море тихе і спокійне.

5. Укажіть односкладне означено-особове речення.

- а) Літа проходять за літами, їх не зумієш зупинити (Д. Павличко).
- б) І скільки хмільної тривоги наливо в дзвінку прохолоду ночей (І. Муратов).
- в) Дарованому коню в зуби не дивляться (Нар. тв.).
- г) Дивлюся на берізоньку в зажурі (Д. Павличко).

6. У якому реченні є узгоджене означення?

- а) Дорога вниз була дуже небезпечна (З посібн.).
- б) Чоловік років п'ятдесяти щось лагодив у моторі (З посібн.).
- в) З-під зимової кори міцно вирвався Дніпр старий (Г. Чупринка).
- г) По дорозі тяглися люди з ціпками (М. Коцюбинський).

7. Укажіть речення з поширеною прикладкою.

- а) Майор Коваленко командував десантом (З журн.).
- б) Капітан, сорокалітній чоловік із срібними скронями, прибув додому у відпустку (З журн.).
- в) І заплакала Лілея рососою-сльозою (Т. Шевченко).
- г) Сидить там ясен сокіл-білозірець (М. Рильський).

8. У якому реченні після однорідних членів треба поставити тире (розділові знаки пропущено)?

- а) І шум гаїв і шелест нив усе було благословенне (М. Луків).
- б) Усе знайоме і рідне в душі і криниця в саду і червона калина (М. Луків).
- в) От і маю куточок раю ліс та річка та зелен луг (М. Луків).
- г) Здавалось все і ліс і я сама і це багаття в заграву злилося (О. Теліга).

9. У якому реченні одиничний дієприслівник НЕ треба відокремлювати комами (розділові знаки пропущено)?

- а) Ідуть співаючи дівчата (Т. Шевченко).
- б) Богдан нахмурившись стоїть біля столу (О. Гончар).
- в) Побагровівши Сірко сердито зиркнув на гайдука (В. Шевчук).
- г) Дивлюсь хвилюючись навколо (О. Довженко).

10. У якому реченні неправильно поставлено розділові знаки при звертанні?

- а) Слово, моя ти єдина зброя, ми не повинні загинуть обоє (Леся Українка).
- б) Душа, моя убогая чого марно плачеш? (Т. Шевченко).
- в) Земле моя, я сходив тебе вздовж і впоперек (І. Цюпа).
- г) Зоре моя вечірняя, зійди над горою (Т. Шевченко).

II варіант

1. Укажіть словосполучення, утворене способом прилягання.

- а) розмовляти тихо;
- б) їхати з братом;
- в) видно гори;
- г) далека країна.

2. Яке з речень є розповідним?

- а) Згаяного часу і конем не доженеш (Нар. тв.).
- б) Що то за люди біля вогню? (Ю. Мушкетик).
- в) Не вражайте серденька мого! (Леся Українка).
- г) Зустрінь мене на зупинці (З посібн.).

3. Укажіть речення зі складеним іменним присудком.

- а) Довкола пливе безліч срібних павутинок... (В. Скуратівський).
- б) Традиційно осінь вважається порою статків (В. Скуратівський).
- в) Бідний прийшов додому, думав, думав та й ну журитися (Нар. тв.).
- г) Двері були зачинені (Панас Мирний).

4. У якому реченні НЕ ставиться тире між підметом і присудком?

- а) Найбільше і найдорожче добро в кожного народу це його мова (Панас Мирний).
- б) Найвище уміння почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе (Л. Костенко).
- в) Наше завдання розробити проект (З посібн.).
- г) Дощ у жнива як п'яте колесо до воза (Нар. тв.).

5. Укажіть односкладне узагальнено-особове речення.

- а) Як парость виноградної лози, плекайте мову (М. Рильський).
- б) Все життя пам'ятатиму мамині слова (В. Скуратівський).
- в) Без муки нема науки (Нар. тв.).
- г) Ось і дуб той кучерявий (Т. Шевченко).

6. У якому реченні є неузгоджене означення?

- а) Найбільш влучно буває стрільба лежачи (З посібн.).
- б) Отак і стрівся чоловік із своєю долею (М. Стельмах).
- в) Ще треті півні не співали (Т. Шевченко).
- г) Всюди почорнілий сніг береться водою (П. Мирний).

7. Укажіть речення з поширеною прикладкою.

- а) А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (В. Шевчук).
- б) Коли слова для тебе — грище, звукосполучення нове, — тебе народ, суддя найвищий, марнописателем назве (М. Рильський).
- в) Дядько Максим, залізничник, теж після війни жив у Черкасах (З газ.).
- г) У горах Брянський, як командир, зустрівся з новими труднощами (О. Гончар).

8. У якому реченні перед однорідними членами треба поставити двокрапку, а після них — тире (розділові знаки пропущено)?

- а) Все забуваємо скруту і нужду і те здається що й забути годі (М. Луків).
- б) І стежка у росах і тиха діброва то все моя рідна співуча мова (М. Луків).
- в) Навколо нас на землі в траві на деревах у повітрі всюди кипить життя (О. Довженко).
- г) Усе спочатку сніг любов сльоза і вічно молода стежина у цвіту (М. Луків).

9. У якому реченні одиничний дісприслівник не треба відокремлювати комами (розділові знаки пропущено)?

- а) Біля багаття обнявшись сиділи друзі (З посібн.).
- б) Гай лежав розпластавшись (О. Гончар).
- в) Не змокнувши риби не впіймаєш (Нар. тв.).
- г) Іван не вгаваючи розповідав про побачене (З посібн.).

10. У якому реченні неправильно поставлено розділові знаки при звертанні?

- а) Приїжджайте, чорноброві, ждуть вас гори у діброві, жде вас рідний край (І. Нехода).
- б) Прощай, прощай чужа мені, людино! Ще не було ріднішого, як ти (Л. Костенко).
- в) О вічне сонце вогнелике, ти встало недругам на зло! (А. Малишко)
- г) Спи ж ти, малесенький, пізній-бо час (Леся Українка).

ГОВОРІ ПРАВИЛЬНО!

Коливання, хитання, вагання

Стилістичні помилки у використанні цих іменників трапляються досить часто. Замість вагання вживають слово коливання, а замість хитання — вагання. Тож запам'ятаймо значення цих лексем.

Коливання означає ритмічний рух уперед і назад. Воно також характеризується межами поширення дії, амплітудою; в контексті про це може і не йтися, але завжди мається на увазі. Коливання виступає тільки в буквальному, фізичному розумінні. Коливання маятника. «Я бачу світ пишний і неба сіяння, Долину розкішну, квіток коливання» (Леся Українка). Коли ж мовиться про коливання як зміну чогось (цін, температур), відтінок ритмічності не передається.

Хитання у фізичному значенні — погойдування (переважно на морі, під час їзди тощо) або рухомість при нещільному приляганні. «Колони пальм, гушавина одвічна, Хитання віт в ритмічному ладу» (Максим Рильський).

Вагання виражає нерішучість, сумніви у діях людей, брак моральної сили для вибору одного з кількох можливих шляхів. «Я знав, як тепер повинен діяти. Жодному сумніву, ніякому почуттю вагання в моїй душі не було більше місця» (Юрій Збанацький).

(Б. Рогоза)

ЗАПАМ'ЯТАЙ СЛОВА, ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЯКИХ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД НАГОЛОСУ

по́діл (ділення)	поділ (низ)
пра́вило (настанова)	прави́ло (інструмент)
сіяти (садити насіння)	сі́яти (сяяти)

У СВІТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Лізти у зашморт (потрапляти у залежність від когось)	Рвати кайдани (визволятися від чиєїсь залежності)
Морозець пробіг по спині (заціпеніти від страху)	Як кип'ятком обдало (вийти зі стану заціпеніння)
Наїстися від пуза (дуже багато з'їсти)	Задушити в пузі комара (зовсім мало з'їсти)
Наче три дні не їв (дуже повільно, не поспішаючи)	Аж у вухах вітер свистить (дуже швидко, поспішаючи)
Під боком (на невеликій відстані від когось, чогось)	Де козам роги правлять (на великій відстані від когось, чогось)

Синоніми

Приказка (поширений у мові вдалий вислів) приповідка, приповістка, примовка.

Ходити (переміщатися ногами) походжати, (невизначено) бродити, блукати, (без окресленого напрямку) сновигати, (шукаючи чогось) никати, мишкувати, (повільними дрібними кроками) дибати, (ніби сунучи ногами) човгати.

РОЗДІЛ II
ЛІТЕРАТУРА

УСНА НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ

Ще до появи книжного слова зародилось найдавніше словесне мистецтво — усна народна творчість, або фольклор.

На відміну від літератури, усна народна творчість не має автора, а є продуктом колективної творчості. Звичайно, кожен твір колись мав свого автора. Так, наприклад, якусь пісню склала людина, наділена яскравим поетичним обдаруванням. Потім цю пісню передавали з уст в уста, від покоління до покоління, часто виконували, а вона змінювалась і втрачала зв'язок з конкретним автором. Лише в окремих випадках народна пам'ять зберегла імена талановитих поетів. Наприклад, авторство декількох відомих пісень приписують легендарній поетесі Марусі Чурай.

1. *Що таке усна народна творчість?*
2. *Чим усна народна творчість відрізняється від літератури?*
3. *Пригадайте, які види та жанри фольклору ви знаєте. Наведіть приклади.*

НАРОДНА ЛІРИКА

Народна лірика — це невеликі усні віршовані твори, що виконуються співом. Куплети часто мають приспиви, що повторюються (рефрени). Є сольні та хорові, залежно від кількості виконавців.

Основні жанри народної лірики: трудові пісні, календарно-обрядові, родинно-побутові, соціально-побутові.

Календарно-обрядові — це пісні, які відображають кожен цикл хліборобської праці у різні пори року. Цікавою рисою цих пісень часто є імітування трудового процесу: зображають рухи, які символізують оранку, сівбу, жнива тощо.

Цикли:

— зимовий (колядки: «Добрий вечір...», «Нова радість стала...»; щедрівки: «Щедрик, щедрик, щедрівочка...»);

— весняний (веснянки: «Ой весна, весна — днем красна», «А в кривого танцю»);

— літній (русальні: «Проведу я русалочки до бору», «У ржі, на межі...», «Ой біжить, біжить мала дівчина...»; купальські: «Ой вінку мій, вінку...», «Заплету віночок...», «Кругом Мареноньки...»; жниварські: «Маяло житечко, маяло...», «Там у полі криниченька»).

«МАЯЛО ЖИТЕЧКО, МАЯЛО...»

Маяло житечко, маяло,
Як у полі стояло,

А тепер не буде маяти,
А буде в стодолі лежати.

До межі, женчики, до межі,
Бо мої пиріжечки у діжі.

До краю, женчики, до краю,
То я вам пиріжечка покраю.

Котився віночок по полю,
Просився у женчиків додому:

Возьміте мене, женчики, з собою
Та занесіть мене до господаря в стодолу,

Бо я вже в чистім полі набувся,
Буйного вітречку начувся,

Од ясного сонечка нагрівся,
А дрібного дощику напився.

Нехай же я у стодолі одпочину,
Поки вивезуть знову на ниву.

1. Про що співається в пісні «Маяло житечко, маяло...»? Які почуття викликає ця пісня?

2. Знайдіть у тексті пісні зменшено-пестливі слова. З якої метою вони вживаються у пісні?

Соціально-побутові пісні — це великий масив епічних народнопісенних творів про економічні та політичні умови життя різних соціальних груп населення, про їхню історичну роль у становленні та розвитку українського суспільства, у формуванні національних норм етики й моралі.

За тематичними і жанровими ознаками соціально-побутові пісні поділяють на такі цикли: козацькі, гайдамацькі, рекрутські, солдатські (жовнірські), бурлацькі, заробітчанські (строкарські), чумацькі, кріпацькі, наймитські, родинні, сирітські та ін. Кожен з цих циклів має свої особливості, але всі вони об'єднані соціальними мотивами і найкраще характеризують певну історичну епоху: «Ой на горі да женці жнуть...», «Гомін, гомін по діброві...», «Над річкою бережком...» тощо.

«ОЙ ЛЕТІЛА ЗОЗУЛЕНЬКА, СТАЛА ГОВОРИТИ...»

Ой летіла зозуленька, стала говорити:
«Не будете, мужики, панщини робити!»

Ой летіла зозуленька, в очереті впала:
«А вже ж ваша, мужики, панщина пропала!»

Ой пішов же пан старий стосиків рубати,
А за ним стара пані стосики в'язати.

Ой перейшла старенька од стоса до стоса,
Погубила черевики, йде додому боса.

Ой пішла стара пані пшениченьку жати,
А за нею паничі снопики в'язати.

1. До якого циклу належить пісня «Ой летіла зозуленька, стала говорити...»?
2. Про що співається у пісні? Визначте її тему та ідею.

Родинно-побутові пісні — це ліричні поетично-музичні твори, у яких відбиті почуття, переживання, думки людини, пов'язані з її особистим життям, подіями в сім'ї, родинними стосунками.

За тематикою їх поділяють на групи:

- пісні про кохання (дошлюбні взаємини);
- пісні про сімейне життя (родинні стосунки);
- пісні про трагічні сімейні обставини, пов'язані з втратою членів сім'ї (вдовині, сирітські);
- жартівливі пісні.

Приклади: «Місяць на небі, зіроньки сяють...», «Цвіте терен, цвіте терен...», «Лугом іду, коня веду...» тощо.

«ОЙ МІСЯЦЮ, МІСЯЧЕНЬКУ...»

Ой місяцю-місяченьку, не світи нікому,
Тільки ж тому миленькому, як іде додому.

Ой місяцю-місяченьку, світи, не ховайся.
Ой як вийдеш, милий, на ніч, хутко повертайся.

А як вийдеш, милий, на ніч, заграй у сопілку,
А я вийду, послухаю, чи ти тут, сокілку.

А як вийдеш, милий, на ніч, заграй хоч в листочок,
А я вийду, послухаю, чи твій голосочок.

Ой місяцю-місяченьку, і ти, зоре ясна,
Ой світить там на подвір'ю, де дівчина красна.

Ой я знаю, ой я знаю, чого мила красна:
Перед нею і за нею впала зоря ясна.

Ой упала зоря ясна та й розсипалася,
Мила зорю позбирала та й завітчалася.

1. Яке враження справила на вас пісня? Визначте її тему.
2. Про кого розповідається у пісні?
3. Яким настроєм пройняті рядки пісні?

ПІСНІ МАРУСІ ЧУРАЙ

Цікавим і своєрідним явищем українського фольклору є пісні літературного походження. Складені талановитими митцями, вони зазнали змін і з часом стали народними.

До найдавніших пісень літературного походження належать твори, які народна пам'ять приписує легендарній українській поетесі Марусі Чурай. На жаль, не збереглося певних документальних свідчень, які б підтверджували, що Маруся Чурай існувала насправді. Можливо, це лише узагальнений образ, створений народною фантазією.

Маруся Чурай

Портрет роботи худ. *Ф. Самусева*

Вважається, що Маруся Чурай є авторкою близько двадцятьох пісень, серед яких такі відомі твори, як «Засвіт встали козаченьки...», «Віють вітри, віють буйні...», «Ой не ходи, Грицю...».

1. Поясніть, які твори називають піснями літературного походження.
2. Чому деякі авторські пісні ставали народними?

«ЗАСВІТ ВСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ...»

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
Та за свого миленького
Богу помолися!

Стоїть місяць над горою,
А сонця немає...
Мати сина в дороженьку
Слізно проводить:
«Іди, іди, мій синочку,

Та й не забаряйся.
За чотири неділеньки
Додому вертайся».

«Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернуться,
Та щось мій кінь вороненький
В воротах спіткнувся.

Ой бог знає, коли вернусь,
В якую годину;
Прийми ж мою Марусеньку
Як рідну дитину!

Прийми її, матусенько, —
Всі у Божій волі!
Бо хто знає, чи жив вернусь,
Чи ляжу у полі?»

«Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?»

«Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький,
Назад сподівайтесь!»

1. Про що співається у пісні «Засвіт встали козаченьки»?
2. Який настрій створюють перші рядки пісні? Куди вирушають козаки?
3. опишіть почуття дівчини, яка розлучається з коханим.
4. Про що просить козак свою матір під час прощання?
5. Як мати козака ставиться до дівчини?
6. Які народні прикмети згадуються у тексті пісні? Поміркуйте, якого значення вони набувають.
7. Яким постає в пісні козак, коханий Марусі? Чи кохає він дівчину? Доведіть свою думку.

«ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...»

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки — чарівниці.
Котра дівчина чари добре знала,
Вона ж того Гриця та й причарувала.

Інша дівчина чорнобровая,
Та чарівниченка справедлива.
У неділю рано зіллячко копала,
А у понеділок переполоскала,

Як прийшов вівторок — зілля ізварила,
У середу рано Гриця отруїла.
У четвер надвечір Гриценько помер,
А прийшла п'ятниця — поховали Гриця.

А в суботу рано мати дочку біла:
— Нащо ж ти, доню, Гриця отруїла?
— Ой мати, мати, жаль ваги не має:
Нехай же Грицько двох не кохає!

Нехай він не буде ні тій, ні мені,
Нехай дістанеться сирій земліні.
Оце тобі, Грицю, за тес заплата —
З чотирьох дощок темная хата...

1. Які почуття викликала у вас пісня?
2. Перекажіть зміст пісні.
3. Чи можна виправдати вчинок Марусі? Свою відповідь аргументуйте.

Підготуйте навчальний проект на одну з запропонованих тем:

1. Різновиди календарно-обрядових пісень.
2. Художні особливості жартівливих пісень.
3. Пісні Марусі Чурай.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ
(1790–1865)

Найвизначнішими байкарями першої половини ХІХ ст. були П. Гулак-Артемівський та Є. Гребінка.

Петро Петрович Гулак-Артемівський народився у містечку Городище на Київщині в родині священика.

Одинадцятилітнім хлопцем вступив до бурси, а згодом — до Київської академії, яку так і не закінчив.

Викладав у приватних пансіонах Бердичева, вчителював у будинках багатих поміщиків.

У 1817 р. П. Гулак-Артемівський був зарахований вільним слухачем словесного факультету Харківського університету. У цей час починається його літературна діяльність. Після закінчення університету захищає дисертацію і стає викладачем історії.

З 1829 року П. Гулак-Артемівський — професор, декан факультету, а в 1841–1849 рр. — ректор університету.

Був високоосвіченою людиною, володів польською і французькою мовами, цікавився просвітницькими ідеями, інтенсивно займався науковою роботою.

Гулак-Артемівський заклав основи нової байки, дав перші зразки романтичної балади, збагатив літературну мову, показав приклад майстерного віршування.

Активну літературну діяльність він розпочав після переїзду 1817 р. до Харкова, коли в журналі «Украинский вестник» були надруковані його переклади російською мовою з Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мільтона, Ж. Расіна. Популярність поет здобув після опублікування 1818 р. у цьому самому журналі відомої байки «Пан та Собака».

Перу П. Гулака-Артемівського належать байки «Солопій та Хівря», «Тюхтій та Чванько», «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Батько та Син», «Рибка», «Дві пташки в клітці» та інші.

Помер П. Гулак-Артемівський 13 жовтня 1865 р. у Харкові.

1. Розкажіть про основні факти життя Петра Гулака-Артемівського.
2. Коли П. Гулак-Артемівський почав писати байки?
3. Знайдіть і випишіть п'ять цікавих фактів про життєвий і творчий шлях П. Гулака-Артемівського.

ПАН ТА СОБАКА

(Байка-казка)

На землю злізла ніч... Нігде ані шиширхне;
Хіба то декуди скрізь сон що-небудь пирхне,
Хоч в око стрель тобі, так темно надворі.
Уклався місяць спать, нема ані зорі,
І ледве, крадькома, яка маленька зірка
З-за хмари вигляне, неначе миш з засіка.
І небо, і земля — усе одпочива,
Все ніч під чорною запаскою хова.
Один Рябко, один, як палець, не дримає,
Худобу панську, мов брат рідний, доглядає,
Бо дарма їсти хліб Рябко наш не любив.
Їв за п'ятьох, але те їв, що заробив.
Рябко на панському дворі не спить всю нічку.
Коли б тобі на сміх було де видно свічку.
Або в селі де на опічку
Маячив каганець.
Всі сплять, хропуть,
А деякі сопуть,
Уже і панотець,
Прилізши із хрестин, до утрени попхався...
А наш Рябко, кажу, все спатки не вкладався.
Знай, неборак, ганя то в той, то в сей куток:
То зазирне в курник, то дейко до свинок,
Спита, чи всі таки живенькі поросятка,
Індики та качки, курчатка й гусенятка;
То звідтіль навпростець
Махає до овець,
До клуні, до стіжків, до стайні, до обори;
То знов надад чимдуж, — щоб часом москалі
(А їх тогді було до хріна на селі),
Щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори.
Не спить Рябко, та все так гавка, скавучить,
Що сучий син, коли аж в ухах не лящить,
Все дума, як би то піддобриться під пана;
Не зна ж, що не мине Рябка обрадована!
Як гав, так гав, — поки свінуло надворі;

Тоді Рябко простягсь, захріп в своїй норі.
Чому ж Рябку не спать? Чи знав він, що з ним буде?
Заснув він смачно так, як сплять всі добрі люде,
Що щиро стережуть добро своїх панів...
Як ось — трус, галас, крик!.. — весь двір загомонів!
«Цу-цу, Рябко!.. на-на!.. сюди Рябка кликніть!..»
«Ось-ось я, батечки!.. Чого ви там, скажіть?»
Стриба Рябко, вертить хвостом,
Неначе помелом,
І знай, дурненький, скалить зуби
Та лиже губи.
«Уже ж, бач, — дума він, — не дурне це в дворі
Од самої тобі зорі
Всі панькаються коло мене.
Мабуть, сам пан звелів віддати Рябку печене
І, що осталося, варене,
За те, що, бач, Рябко всю Божу ніч не спав
Та гавкав на весь рот, злодіїв одганяв».
«Цу-цу, Рябко» — ще раз сказав один псяюха,
Та й хап Рябка за уха!
«Кладіть Рябка», — гукнув. А ж ось і пан прибіг.
«Лупіть Рябка, — сказав, — чухрайте! Ось батіг!»
«За що?.. — спитав Рябко, а пан кричить: «Чухрайте!»
«Ой! йой! йой! йой! А пан їм каже: «Не вважайте!»
«Не буду, батечку!.. За що ж це честь така?..»
«Не слухай, — пан кричить, — лупіть, деріть Рябка!..»
Деруть Рябка, мов пір'я,
На галас збіглась двірня.
«Що?.. як?.. за що?.. про що?.. — не знає ні один.
«Пустіть!.. — кричить Рябко. — Не будь я песький син,
Коли вже вдержу більш!..» Рябко наш хоч не бреше,
Так що ж? Явтух Рябка, знай, все по жижках чеше.
«Пустіть, швидчій, пустіть!..» — пан на весь рот гукнув
Та й з хати сам умкнув.
«Пустіть, — гукнули всі. — Рябко вже вдовольнився!..»
«Чим, люде добрі, так оце я провинився?..
За що ж глузуєте?.. — сказав наш неборак. —
За що знущаєтесь ви надо мною так?
За що?.. за що?..» — сказав та й попустив патьоки...

Патьоки гірких сліз, узявшись за боки.
«За те, — сказав один Рябкові з наймитів, —
Щоб не колошкав ти вночі своїх панів;
За те... але... щось тут... ходім, Рябко, лиш з хати,
Не дуже, бачу, рот тут можна роззявляти:
Ходім, братко, надвір». Пішли. «Се не пусте, —
Сказав Явтух Рибку, — оце тебе за те
По жижках, бра Рябко, так гарно пошмагали,
Що пан із панею сю цілу ніч не спали».
«Чи винен я сьому?.. Чи ти, Явтух, здурів?»
«Гай, гай!.. — сказав Явтух. — Рябко! Ти знавіснів;
Ти винен, бра Рябко, що ніччю розбрехався;
Ти ж знав, що вчора наш у карти пан програвся;
Ти ж знав:
Що хто програв,
Той чорта (не тепер на споминки!) здрімає,
Той батька рідного, розсердившись, програє;
Ти знав, кажу, Рябко, що пан не буде спати:
До чого ж гавкав ти?... Нащо ж було гарчати?
Нехай би гавкав сам, а ти б уклавсь тихенько,
Забравшись в ожеред, та й спав би там гарненько.
Тепер ти бачиш сам, що мокрим він рядном
Напався на тебе — і, знай, верзе притьмом:
Що грошей вчора він проциндрив щось не трохи,
Що паню через те всю ніч кусали блохи,
Що буцім вчора він грать в карти б не сідав,
Коли б сьогоднішню був ніч хоч закуняв;
Що буцім ти, Рябко, так гавкав, як собака,
Що буцім по тобі походить ще й ломака;
Що, бачся, ти йому остив, надосолив,
І, бачся, він тебе за те й прохворостив.
А бач, Рябко, а бач!., не гавкай, не ганяйсь;
Ляж, хирний, та й мовчи і з паном не рівняйсь!
Чого брехать? Нехай наш пан здоровий буде:
Він сам і без собак сю панщину одбуде».
Послухав наш Рябко поради Явтуха.
«Нехай тяжка йому година та лиха, —
Сказав, — що за моє, як кажуть люди, жито
Та ще й мене і бито!

Коли моє невлад,
То я з своїм назад.
Чи баба з воза, — що ж? Велика дуже вада!..
Кобилі легший віз, сьому кобила й рада».
Отак сердега наш Рябко помірковавсь,
Та й спать на цілий день і цілу ніч попхавсь;
Заснув Рябко, захріп, аж ожеред трясеться.
Рябку й не сниться, не верзеться,
Що вже москалики в коморі й на дворі —
Скрізь нишпорять, мов тут вони й господарі,
Що вовк ягнят, а тхір курчаток убирає.
Аж тут і надворі туж-туж усе світає.
«Цу-цу, Рябко!.. — тут всі, повибігавши з хат. —
Цу-цу, Рябко!.. На-на!..» — гукнули, як на гвалт.
А наш Рябко тобі і усом не моргає,
Хоч чує, та мов спить і мов недочуває.
«Тепер-то, — дума він, — мій пан всю нічку спав,
Бо не будив його Рябко і не брехав?
Тепер-то він мені свою покаже дяку,
Тепер уже не втре мені, як вчора, маку..
Нехай цуцукають... Мене сим не зведуть,
Поки самі сюди обід не принесуть;
Та ще й тогді, не бійсь, поскачуть коло мене,
Поки візьму я в рот хоч страву, хоч печене!»
«Цу-цу!.. — сказав іще Рябкові тут Явтух. —
Цу-цу!... — задихавшись, мов з його перло дух. —
Ходім, Рябко!..» — «Еге? Ходім!.. — Не дуже квапся,
Сам принеси сюди...» — «Іди ж хутчій, не бався!..»
«Ба, не піду, Явтух!» — «Іди, бо кличе пан!..»
Сказав та й зашморгнув на шиї він аркан.
«Чешіть Рябка!» — гукнув. Аж тут їх щось з десяток
Вліпили з сотеньку київ Рябку в завдаток.
«Лупіть Рябка!» — кричить тут пан, як навісний!
Рябко ж наш тільки вже що теплий та живий.
Разів із шість Рябка водою одливали
І стільки ж раз його, одливши, знов шмагали,
А потім перестали.
Рябко спитать хотів, але Рябків язик
Був в роті спутаний, неначе путом з лик,

І герготав щось, як на сідалі індик.
«Постій, — сказав Явтух Рябкові, — не турбуйся,
Я правду всю скажу: ото, Рябку, шануйся,
Добра своїх панів, як ока, стережи,
Зарання спать не квапсь, в солому не біжи,
Злодіїв одганяй та гавкай на звірюку.
Не гавкав ти, Рябко! За те ж ми, бач, в науку,
Із ласки, з милості панів,
Вліпили сотеньок із п'ять тобі київ».
«Чорт би убив твого, Явтух, з панами батька,
І дядину, і дядька
За ласку їх!.. — сказав Рябко тут наодріз. —
Нехай їм служить більш рябий в болоті біс!
Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити!
Годив Рябко їм, мов болячці й чиряку,
А що за те Рябку?
Сяку мати та таку!
А до того іще спороли батогами,
А за вислугу палюгами,
Чи гавкає Рябко, чи мовчки ніччю спить,
Все випада-таки Рябка притьмом побить.
Уже мені, бачу, чи то туди — високо,
Чи то сюди — глибоко:
Повернешся сюди — і тута гаряче,
Повернешся туди — і там-то боляче!
Хоч би я тісто вніс псяюсі із діжею,
То б він розтовк і ту над спиною моєю.
З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть,
Він найде все тобі хоч в черепочку смерть».

1818 р.

1. Що вас найбільше вразило в байці «Пан та собака»?
2. Перечитайте вісім перших рядків байки. Про що ви з них дізнались? Пригадайте, яке значення має пейзаж у художніх творах.
3. Знайдіть у тексті й перечитайте рядки, в яких розповідається про: а) добрий намір Рябка щиро трудитися; б) сподівання на винагороду; в) його почуття й роздуми після першого покарання і після другого; г) вдачу Рябка, його ставлення до панів, до своєї долі та власних вчинків.

4. *Перечитайте епізоди, в яких діє Пан або про нього розповідають інші дійові особи, і складіть стислий вибірковий переказ за таким планом: а) як поміщик проводить свій час; б) за що наказує катувати Рябка; в) як поводить себе під час катування собака; г) чим пояснює безмежне свавілля Пана; ґ) що можна сказати про його спосіб життя і вдачу.*

5. *Перечитайте розмову Рябка з Явтухом після першого покарання. Як ставиться Явтух до Рябка? А до Пана? Доведіть свою думку посиланням на текст.*

6. *Зіставте перший та другий монологи Явтуха й виявіть, у чому він звинувачує Рябка. Чим ви поясните суперечність цих звинувачень?*

7. *Мова байки насичена яскравими розмовно-побутовими словами й зворотами, прислів'ями та приказками. Виділіть ці мовні засоби в уривку від слів: «нехай тяжка йому година та лиха...» — до слів: «Цу-цу, Рярко...».*

8. *Визначте тему та ідею байки.*

* ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ *

КОМІЧНЕ. САТИРА

В художній творчості події, персонажі, їхні вчинки, взаємини можуть зображуватися в серйозному або комічному планах.

Комічне (від гр. *komikos* — веселий, смішний) — те, що здається нам не таким, яким, на нашу думку, має бути.

Основні види комічного — гумор, сатира, сарказм.

Гумор (від лат. *humor* — волога, рідина, тобто смішний від сліз) — співчутливе, доброзичливе висміювання негативних явищ життя або вад людського характеру. Завдання гумору: висміяти негативні явища, вади людської вдачі з тим, щоб виправити їх. Гумор широко представлений у більшості жанрів народної творчості, особливо у народних казках і анекдотах, прислів'ях і приказках, коломийках і частівках, жартівливих оповіданнях і піснях. Яскраво забарвлені гумором прозові і поетичні твори І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Л. Глібова та ін.

Сатира (від лат. *satura* — суміш, усяка всячина) — різке, глузливе висміювання негативних явищ суспільного життя або рис людського характеру. В античній Греції сатирою називали пісеньки, діалоги, пантоміми викривального характеру, які виконувалися під час карнавалів. Завдання сатири — висміяти все порочне в суспільстві й людині з тим, щоб викоренити його. Сатиричні твори наявні у творчості Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та ін.

Сарказм (від гр. *sarkasmos* — роздираю м'ясо) — різка, глумлива, в'їдлива, гнівна насмішка, сповнена презирства й ненависті до об'єкта висміювання. Завдання

сарказму — зганьбити глибокопорочні явища, викрити аморальну й антигромадянську сутність з тим, щоб знищити ці явища, бо виправити їх не можна. Часто до сарказму вдається у своїх поемах Т.Г. Шевченко.

1. Поясніть, які події, вчинки й поведінку персонажів ми вважаємо комічними. Наведіть приклади.

2. Зіставте гумор, сатиру і сарказм. У чому їх відмінність?

3. Визначте, які події та персонажі байки «Пан та собака» зображені в гумористичному, сатиричному чи саркастичному плані. Чому?

ЄВГЕН ПАВЛОВИЧ ГРЕБІНКА (1812–1848)

Євген Павлович Гребінка народився 2 лютого 1812 року у сім'ї дрібного поміщика на хуторі Убіжище поблизу Пирятина на Полтавщині.

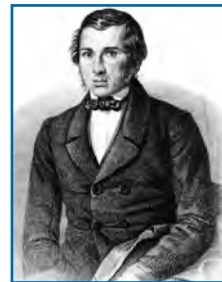
Спочатку хлопчик учився вдома, згодом — в Ніжинській гімназії вищих наук (1825–1831); тут почалася його літературна діяльність. Значний вплив на формування Гребінки як майбутнього письменника мала його активна участь у літературному житті гімназичної молоді.

Після закінчення гімназії та короткочасної служби в резервах 8-го Малоросійського козачого полку Є. Гребінка повертається до рідного хутора і періодично займається літературною працею (у цей час з'являються друком його окремі байки). У 1834 р. Є. Гребінка переїжджає до Петербурга, де працює чиновником Комісії духовних училищ Міністерства народної освіти, одночасно вчителюючи в різних закладах. З 1936 р. цілком переходить на викладацьку роботу.

Велику роль відіграв Є. Гребінка в житті, творчому становленні Т. Шевченка, з яким познайомився у другій половині 1836 р. Він брав активну участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва та виданні «Кобзаря» (1840).

Найвизначніше місце в художньому доробку Гребінки українською мовою посідають байки. Славу йому як байкареві принесли «Малороссийские приказки», що з'явилися окремими виданнями у Петербурзі в 1834 і 1836 рр.

В байках Є. Гребінки виявилися суперечності тогочасної дійсності, а національний колорит зробив їх зрозумілими для народного читання.

Тяжка хвороба (туберкульоз) рано звела його в могилу: на 37-му році життя 15 грудня 1848 року Є. Гребінки не стало. Його тіло перевезено в Україну, поховано в с. Мар'янівці, поблизу рідного хутора.

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях Євгена Гребінки.
2. Яка роль Євгена Гребінки у житті Тараса Шевченка?

ЧОВЕН

Заграло, запінилось синєє море,
І буйнії вітри по морю шумлять,
І хвиля гуляє, мов чорнії гори
Одна за другою біжать.
Як темная нічка, насупились хмари,
В тих хмарах, мов голос небесної кари,
За громом громи гуркотять.

І грає, і піниться синєє море.
Хтось човен на море пустив,
Бурхнув він по хвилі, ниряє на волі,
Од берега геть покотив;
Качається, бідний, один без весельця.
Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця!
Чого він під бурю поплив?

Ущухнуло море, і хвилі вляглися;
Пустують по піні мавки;
Уп'ять забілили, уп'ять простяглися
По морю кругом байдаки;
Де ж човен дівався, де плавле, мій милий?
Мабуть, він не плавле, бо онде по хвилі
Біліють із нього тріски.

Як човнові море, для мене світ білий
Ізмалку здавався страшним;
Да як заховаться? Не можна ж вік цілий
Пробути з собою, одним.
Прощай, мій покою, пускаюсь у море!

І, може, недоля і лютеє горе
 Пограються з човном моїм.

1833 р.

1. Які переживання викликав у вас цей твір?
2. Заповніть таблицю. З якою метою автор використовує епітети, порівняння, метафори?

Епітети	Порівняння	Метафори

3. Прочитайте рядки, в яких іде мова про човен. Як автор ставиться до зображеного?
4. Перечитайте останню строфу і поясніть її зміст.
5. Запам'ятайте, що твір «Човен» Є. Гребінки є однією з перших оригінальних балад у новій українській літературі. Пригадайте ознаки цього ліро-епічного жанру.

ВЕДМЕЖИЙ СУД

Лисичка подала у суд таку бумагу:
 Що бачила вона, як попеластий Віл
 На панській винниці пив, як мошенник, брагу,
 Їв сіно, і овес, і сіль.
 Суддею був Ведмідь, Вовки були підсудки.
 Давай вони його по-своєму судить
 Трохи не цілі сутки.
 — Як можна гріх такий зробити!
 Воно було б зовсім не диво,
 Коли б він їв собі м'ясиво, -
 Ведмідь сердито став ревіть.
 — А то він сіно їв! — Вовки завили.
 Да судді річ його спочинку перебили,
 Бо він ситенький був. І так визначили
 І приказали записать:
 «Понеже Віл признався попеластий,
 Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті,
 Так за такі гріхи його четвертувать

І м'ясо розідрать суддям на рівні часті,
Лисичці ж ратиці отдать».

1834 р.

1. У чому був звинувачений попеластий Віл? Перечитайте відповідні рядки. Чи й справді Віл учинив тяжкий «гріх»?
2. Чи помилював би суд Вола, «коли б він їв собі м'ясиво»? Доведіть свою думку.
3. Чому волю не дали виправдатись?
4. Яку роль у судовому процесі виконує Лисичка?
5. Що мали на меті судді та підсудки, виносячи смертний вирок Волові? Відповідаючи, використовуйте вислови з тексту.
6. Визначте тему та ідею байки.

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринці в сім'ї кріпака пана Енгельгардта Григорія Шевченка. Через два роки після народження Тараса родина переїздить із Моринців до Кирилівки.

У 1822 році батько віддав сина в науку до дяка. 1823 року померла мати Тараса. Батько одружився вдруге з удовою Оксаною Терещенко, яка мала трьох своїх дітей. З того часу в родині точилися постійні сварки між батьком і мачухою, між дітьми.

Після смерті батька мачуха вижила пасинка з батьківської оселі, і Тарас жив у кирилівського дяка-п'яниці, а потім став служником-козачком пана Енгельгардта. У 1832 році пан віддав Т. Шевченка до живописних справ цехового майстра Ширяєва. Здібності до малярства виявилися в Тараса дуже рано: ще змалку крейда й вулника були для нього неабиякою радістю, а прагнучи стати художником, хлопець побував у трьох церковних малярів. Проте жоден з них не виявив у хлопця таланту. Хоч від жорстокого маляра Тарасові не раз діставалося, але він терпів знущання задля омріяного мистецтва. Хлопець чимало малював з натури.

Одного разу, перемальовуючи статуї в Літньому саду, Шевченко зустрів земляка — художника І. Сошенка, який познайомив його з видатними діячами російської й української культур (К. Брюлловим, В. Григоровичем, О. Венеціановим, В. Жуковським, Є. Гребінкою).

22 квітня 1838 року спільними зусиллями згаданих митців Тарас Шевченко був викуплений з кріпацтва. Цього ж року він став вільним слухачем Академії мистецтв, а згодом одним з найулюбленіших учнів видатного російського художника Карла Брюллова.

У 1840 році Тарас Шевченко надрукував поетичну збірку «Кобзар».

У 1843–1845 роках поет відвідав Україну. За кілька місяців він устиг побувати в багатьох місцях Київщини, Чернігівщини та Катеринославщини (тепер Дніпропетровська область). Поет гостював у ліберально настроєних панів. Але найбільше його вразили побачені картини злиденного життя кріпаків, їхнє безправне становище. Побував Тарас і на місці розташування славної Запорозької Січі. У рідному селі Шевченко побачився з братами й сестрами, застав ще живого діда, намалював його, а також свою хату.

У 1845 році поет повернувся до Петербурга, завершив навчання в Академії, видав на власні кошти «Живописну Україну» — серію картин, де відображено історичні місця України, її побут і природу. Написав п'ять поем: «Кавказ», «Сретик», «Великий льох», «Наймичка», «І мертвим, і живим...» та всевітньо відомий «Заповіт».

У 1846 році Тарас Шевченко вирушив до України з метою там оселитися, знайшов роботу в Київській археографічній комісії та почав змальовувати й описувати історичні пам'ятки по всій Україні. Цього ж року в Києві поет познайомився з викладачем історії Київського університету, в майбутньому — видатним ученим-істориком, письменником та публіцистом М. Костомаровим, який загітував Шевченка вступити до таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського братства, яке поширювало ідеї слов'янського єднання.

5 квітня 1847 року Т. Шевченка було заарештовано і відправлено до Петербурга. Тут, у казематі, провів Тарас Григорович квітень і травень. Проте Шевченка звинувачували, головним чином, не в участі в Кирило-Мефодіївському братстві, а в написанні революційних творів.

Після закінчення слідства поет засланий до Оренбурзького окремого корпусу рядовим солдатом на 10 років без права писати та малювати.

Але Т. Шевченко продовжував писати, ховаючись від унтерів та офіцерів, на випадково знайдених шматках обгорткового паперу оцупком олівця, хтозна-як добутого.

У 1848 році поета взяли художником у наукову експедицію під керівництвом О. Бутакова для вивчення й опису Аральського моря. Уже в дорозі на острів Кос-Арал Тарас Григорович чимало малював — і від цього повеселішав. На Кос-Аралі Шевченко жив бідно, зате не відчував тягаря солдатчини, багато читав, малював, писав. Але один офіцер доніс начальству, що Шевченко всупереч волі царя живе не в казармі, а до того ще й малює. Негайно в поета було вчинено обшук, Тарас Григорович,

попереджений друзями, спалив майже всі свої папери (листи, малюнки, різні записи), тільки «захальявні книжечки» передав на зберігання.

У 1850 році Шевченка переведено до Новопетровського укріплення — на півострові Мангишлак. Умови тут були жахливими. Шевченка тут протримали майже сім років. Для нагляду за ним було прикріплено єфрейтора, котрий мав ходити за поетом як тень і стежити за тим, щоб Тарас Григорович не міг ні писати, ні малювати.

На початку 1857 року друзі поета отримали царський дозвіл на його звільнення, але офіційного дозволу Шевченку довелось чекати аж до серпня. Повернення поета до Петербурга вітали всі прогресивні сили країни. У 1859 році Шевченко отримав дозвіл повернутися в Україну. Але за революційну агітацію серед селян його знову заарештували і звелили виїхати до Петербурга.

4 вересня 1860 року Рада Академії мистецтв надала Шевченкові звання академіка-гравера. Цього ж року виходить нове видання «Кобзаря». Шевченко багатو працює: пише вірші, створює нові гравюри, стежить за поширенням свого «Букваря», планує видання кількох підручників.

10 березня 1861 року Тарас Григорович Шевченко помер. Похований був спочатку на Смоленському кладовищі в Петербурзі. У травні 1861 року прах Т. Шевченка перевезли в Україну й 21 травня поховали на Чернечій (нині Тарасовій) горі поблизу Канева.

1. Про які нові факти з життя Тараса Шевченка ви довідалися?
2. Запишіть хронологічну таблицю життя і творчості Тараса Шевченка.
3. Які твори Т. Шевченка ви вивчали раніше? Пригадайте їх зміст.

«МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ...»

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...
Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої,
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі,
І заснути навек-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

1845 р.

1. По закінченні Академії мистецтв у Петербурзі Тарас Шевченко навесні 1845 року повернувся в Україну. Які картини народного життя він тут побачив? Які почуття вони викликали в нього?

2. Прочитайте вісім рядків вірша. Що означають метафоричні вислови: «Заснули думи, серце спить», «І все заснуло...»?

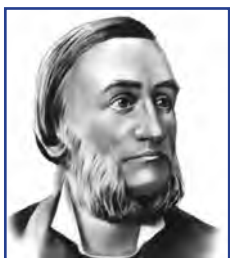
3. Прочитайте уривок від слів: «Не дай спати ходячому...» до рядка «Страшно впасти у кайдани...». Як ви розумієте фрази: «дай жити, серцем жити», «людей любити», «світ запалити»?

4. Яке життя найбільше жахає поета? Знайдіть у тексті відповідну цитату.

5. Виділіть рядки, що повторюються. Якої долі бажає собі поет? Чому? Знайдіть у тексті художні засоби і поясніть, з якою метою вони тут вжиті.

6. До якого літературного роду й жанру слід віднести цю поезію? Доведіть свою думку.

ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ ГЛІБОВ (1827–1893)

Леонід Іванович Глібов народився 5 березня 1827 р. в с. Веселий Поділ на Полтавщині. Батько майбутнього письменника був управителем поміщицького маєтку. Мати Орина Гаврилівна виховувалася в родині пана Трощинського, у якого домашнім театром керував батько Миколи Гоголя.

Дитинство маленького Леоніда минало в селі Горби Кременчуцького повіту. Сюди після поділу маєтку між братами Родзянками переїхав батько Л. Глібова зі своїм паном. Малий Леонід зачаровувався народною піснею, звичаями та обрядами селян.

Початкову освіту Глібов здобув дома, а пізніше, з 1840 р., вчився в Полтавській гімназії, де дитячий ще інтерес до літератури зміцнів і поглибився після знайомства з творами видатних російських і українських письменників. Уже в перших класах гімназії він почав писати вірші російською мовою: його перша відома нам поезія «Сон» датована 1841 р. Частина написаних у гімназії поезій була надрукована 1847 р. в Полтаві окремою книжкою «Стихотворения Леонида Глебова». Замість очікуваних лаврів, перша книжка принесла авторові лише неприємності — інспектор гімназії зробив Глібову належне «внушеніє» та пригрозив карцером. Однак Глібов і далі продовжував писати вірші.

Важка хвороба змусила Л. Глібова 1847 р. перервати навчання й повернутися додому. Мріяв юнак учитися на медичному факультеті Київського університету, але йому не судилося стати лікарем. 1849 р. вступив до Ніжинського ліцею вищих наук, однак смерть батька та матері змусила Глібова перервати навчання. І ліцей Леонід Глібов закінчив аж в 1855 році вже одруженим чоловіком і відомим байкарем.

Після закінчення ліцею Л. Глібова було призначено вчителем історії й географії в Чорному Осколі на Поділлі. Педагогічну й літературну працю Л. Глібов поєднував з культурно-просвітительською діяльністю, брав участь у гуртку місцевої інтелігенції, організовував літературні вечори та вистави, брав безпосередню участь у роботі місцевої недільної школи.

Свої байки та вірші Л. Глібов друкував у журналі «Основа», що з 1861 р. виходив у Петербурзі. У середині 1861 р. він почав видавати тижневик «Черниговский листок» (російською й українською мовами), що мав виразний літературний ухил і виходив за своїм значенням за межі місцевого органу, особливо після припинення 1862 р. видання «Основи». Значну частину статей для «Черниговского листка» писав сам Л. Глібов, публікуючи їх під кількома псевдонімами.

1863 р. у Києві в серії «Для народного читання» вийшла перша збірка байок Л. Глібова. З'явившись у час сумнозвісного валуєвського указу, яким заборонялося

видавати книги українською мовою, вона відразу була заборонена для народних шкіл, а частина тиражу знищена.

У серпні 1863 р. заборонили «Черниговський листок» та встановили поліційний нагляд за Глібовим, а згодом розпорядженням міністра освіти його звільнили з посади вчителя. Віднині все листування Глібова пильно переглядав місцевий поліцмейстер. Позбавлений роботи, Глібов 30 жовтня 1863 р. виїхав у Ніжин до батьків дружини. Тільки через два роки він зміг повернутися до Чернігова на посаду переписувача губернського статистичного комітету. Наприкінці 1867 р. Глібову вдається влаштуватися завідуючим чернігівською земською друкарнею. На цій посаді йому судилося пробути до кінця свого життя.

10 листопада 1893 р. Глібова не стало. Чернігів урочисто поховав свого великого громадянина. На пам'ятнику поетові, спорудженому на кошти громадськості, було викарбовано слова В. Самійленка, написані в день смерті Глібова:

*...І от замовк твій голос, погас огонь ясний,
Що в темному світі окоп;
Але не вмере поет у пам'яті людській.*

1. Розкажіть, що ви дізналися про Л. Глібова.
2. Знайдіть п'ять цікавих фактів про його життєвий і творчий шлях.

МІРОШНИК

(Байка)

Мірошник мав хороший млин.
В хазяйстві не абищо він:
Про се гаразд усякий знає,
Хто хлібець має.
Млин у Мірошника був водяний,
Мірошник той Хомою звався,
І був він чоловік такий,
Що не гаразд за діло брався;
А інший раз
Буває дорогий і час.
Вода раз греблю просмоктала...
Ну що ж! Узять би й загатить,
Так ні! Мірошник спить та спить.
Вода ж біжить... ще більш прорвала;

Хомі й за вухом не свербить.
Хто йде — мерщій у млин загляне:
— Ой Хомо, Хомо, схаменись!
Он скоро вже й води не стане;
Піди лиш, брате, подивись! —
А він їх слуха щось не дуже:
— Нехай лиш! Річка — не калюжа;
Води ще стане на весь вік! —
З Хоми сміються добрі люди:
— Тоді побачимо, як буде,
Дурний ти, Хомо, чоловік! —
І справді сталось, як казали:
Вода зійшла — колеса стали.
Злякався Мірошник та й біжить
Притьмом до прірви, щоб гатить.
Курей тим часом із десятків
Прийшло напиться води.
Уздрів Мірошник сих паньматок:
— Бач, капосні! — кричить, — куди...
У мене й так води немає,
Ще й ви сюди?! — І зозла палицю хапає...
Шпурнув — та й всіх курей побив.
А млин стоїть, хоч прірву й загатив;
І що робити — не втямає...
Ні з чим зостався мій Хома:
Води нема й курей чортма.
На світі є такі пани:
Без діла сотні всюди сують,
А за недогарок вони
Людей і лають, і мордують
(Вони се так, бач, хазяйнують!..).
Та й диво, що у їх
Хазяйство піде все на сміх!

1853 р.

1. Прочитайте байку в особах.
2. Доберіть з байки матеріали для характеристики Хоми за поданим нижче планом:

а) Мірошник — небалий хазяїн: вчинки й поведінка Хоми до зруйнування греблі; розмова між Хомою та людьми; ставлення інших дійових осіб до Хоми; авторська характеристика;

б) безпорадність Мірошника перед лихом; почуття і переживання; поведінка та вштовпування Хоми.

3. Перечитайте повчальну частину байки «Мірошник» і поясніть, яких людей малював автор в образі Хоми.

4. Розкрийте прихований зміст байки «Мірошник». Визначте тему та ідею твору.

ЦУЦИК

(Байка)

Раз на вікні, у панському будинку,
Патлатий Цуцик спочивав;
То ляже на бочок, то догори на спинку,
Або на лапки морду клав.
Якраз проти вікна, звичайно під парканом,
Дворовий пес Бровко лежав
І думав: «Бач, яким він паном,
Ледачий Цуцик, став».
— Здоров був, Цуцику! Знічев'я спочиваєш? —
Прийшовши під вікно, Бровко озвався.
— Се ти, Бровко? Чого-бо так гукаєш? —
Промовив той. — Аж я злякався...
Ну, як же ти там поживаєш?
— Нащо питать! Либонь, не знаєш
Собачого життя мого? —
Сказав Бровко. — Далеко до твого...
Живу собі, бо треба жити;
Двір стережу і день, і ніч;
Всього доводиться терпіти,
Не так, як ти, панич;
Та ще к тому і їжа препогана,
Хлиснеш помий, коли дадуть,
А як не в лад загавкаєш на пана,
То ще й під боки натовчуть.
— Жаль, — каже Цуцик, — що ж робити!

Буває всяк, —
Обуха батогом не перебити;
А от мені — хоч і довіку б так...
Живу у горницях, на килимах качаюсь,
Жартуючи на сміх;
Частенько з панночками граюсь
І лащуся до них;
І м'яко спать мені, і ласо можна їсти,
І бігаю не в бур'янах,
Сухенькі лапки, хвостик чистий,
Не так, як твій, у реп'яхах...
— Ет, реп'ярами дорікаєш! —
Сказав Бровко. — А пам'ятаєш,
Як у пекарні був щеням?
Чи так жилося там?
Замурзаний під лавою тинявся... —
Веселий Цуцик засміявся
І каже: — То колись було,
Та загуло...
Дивись тепер, а не рівняй малого! —
І він спесиво глянув на Бровка.
— Як бачу, ти не робиш там нічого, —
Сказав Бровко, — за що ж се честь така?
— Дурний Бровко! Не розумієш, —
Звиняй, що так кажу, —
Я те роблю, чого ти не зумієш:
На задніх лапках я по-вченому служу.
— Щоб ти сказивсь! — Бровко собі шепоче,
А вимовити не посмів,
Бо Цуцик дуже запанів:
Скубне й Бровка, коли захоче.

Бровко мовчить, і я мовчу,
Води не сколочу...
Вам сміх, мені гостинців в'язка.
Чи гарна моя казка?

1891 р.

1. Прочитайте байку «Цуцик» за особами. Яке враження справила на вас байка?
2. Перечитайте перші чотири рядки байки. Чому, на вашу думку, письменник добирає такі слова: патлатий (а не пухнастий), спочивав (а не лежав)? З якою метою він поряд з пестливими словами вживає грубі (бочок, спинка, лапки — морда)? Що можна сказати про ставлення автора до Цуцика?
2. З чого ми довідуємося про життя малого Цуцика? Яким воно було? Знайдіть відповідні рядки.
3. Як Цуцик ставиться до Бровка? Відповідаючи, посилайтесь на текст. Чому Бровко змовчав, коли Цуцик назвав його дурним? Як про це сказано в байці?
4. Розкажіть про життя Цуцика в панських горницях. За що йому була така шана? Як оцінює свою «службу» Цуцик? А як Бровко? Наведіть їх слова.
5. Опишіть зовнішність Цуцика. Розкажіть про його вдачу. Яких людей змалював Глібов в образі цього персонажа?
6. Перечитайте рядки, де говориться про Бровка. Розкажіть про нього (зовнішній вигляд, праця, її виконання, плата за неї, ставлення до панів, покірність долі). Розкрийте алегоричний зміст цього образу.
7. Що спільне в образах Бровка («Цуцик» Л. Глібова) й Рябка («Пан та Собака» П. Гулака-Артемовського)? Чим ці образи відрізняються.
8. Визначте тему та ідею байки.

ЖУРБА

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.

Під гаєм в'ється річенька,
Як скло вона блищить;
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.

Край берега, у затишку,
Прив'язані човни;
А три верби схилилися,
Мов журяться вони,

Що пройде любе літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко,
І понесе вода.

Журюся й я над річкою...
Біжить вона, шумить,
А в мене бідне серденько
І мліє, і болить.

Ой річечко, голубонько!
Як хвилички твої —
Пробігли дні щасливії
І радощі мої...

До тебе, люба річенько,
Ще вернеться весна;
А молодість не вернеться,
Не вернеться вона!..

Стоїть гора високая,
Зелений гай шумить;
Пташки співають голосно,
І річечка блищить.

Як хороше, як весело
На білім світі жить!..
Чого ж у мене серденько
І мліє, і болить!

Болить воно та журиться,
Що вернеться весна,
А молодість... не вернеться,
Не вернеться вона!..

1859 р.

1. Який настрій викликав у вас цей вірш? Чому?
2. Прочитайте перших дві та восьму строфи. Назвіть деталі картини природи, зображені поетом (зорові, слухові).

3. Які засоби художньої мови використав поет, щоб передати своє замилювання природою?

4. Опишіть картину, яку б ви намалювали до вірша «Журба». Які деталі ви ще додали б? Фарби яких кольорів і відтінків використали б?

5. Чому сумує поет? Що викликало ці переживання? Виділіть рядки, в яких зставляються дні людського життя з хвильками на річці, молодість — з весною. Розкрийте зміст цих зіставлень.

6. Чому, на вашу думку, вірш «Журба» Л. Глібова став популярною народною піснею?

7. У вірші вжито слова-символи: верба, гора, човен, річка. Що вони позначають?

8. Визначте тему та ідею поезії.

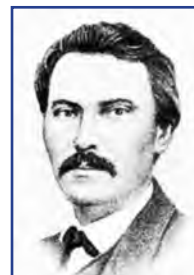
СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ РУДАНСЬКИЙ (1834–1873)

Народився Степан Васильович Руданський в селі Хомутиці Вінницького повіту на Поділлі 6 січня 1834 року у родині сільського священника. Після початкової науки в дяка майбутній поет вчився у Шаргородській бурсі (1842–1849) та Подільській духовній семінарії (1849–1855).

Ще в роки навчання у семінарії почав назрівати конфлікт з батьком. Коли 1856 р. С. Руданський приїздить до Петербурга, то цілком самочинно, проти волі батька, вступає не до духовної академії, а до медико-хірургічної, відомої вже на той час як осередок передової науки і культури.

Петербурзький період найбільш плідний у житті Руданського-поета. В цей час помітно загострюються громадянські мотиви його творчості («До дуба», «Гей, бики!»), визріває й кристалізується майстерність гумористичного й сатиричного вірша, наслідком чого було виникнення нового поетичного жанру в українській поезії — віршованої гуморески-співомовки, тематично різноманітної й стилістично своєрідної. Одночасно Руданський продовжував писати балади, ліричні вірші, віршовані казки й поеми, перекладав з російської та інших мов.

Після закінчення академії С. Руданський одержав звання повітового лікаря і дозволив працювати в Криму, куди він переїхав 1861 р. і де сподівався поправити своє підточене здоров'я. З 1861 по 1873 р. Руданський працював міським лікарем у Ялті, а також лікарем у маєтках князя Воронцова. Він доклав багато зусиль для піднесення благоустрою міста, невтомно трудився як лікар і почесний мировий суддя Сімферопольсько-ялтинської мирової округи, водночас цікавився археологією, етнографією, відновив

розпочаті ще на Поділлі фольклорні заняття, продовжував поетичну творчість, головним чином, у галузі перекладу.

Помер С. Руданський 3 травня 1873 р. і похований в Ялті на Массандрівському кладовищі.

За життя поета була опублікована лише невелика кількість його творів у петербурзькому тижневику «Русский мир» (1859), у двох номерах «Основи» (1862), в «Опыте южнорусского словаря» Шейковського (1861), у львівському журналі «Правда». Більшість творів поета побачила світ у 80-х — на початку 90-х років уже після його смерті у львівських виданнях «Правда», «Зоря», в «Киевской старине».

Перше видання «Співомовок» окремою книгою, яке вмістило двадцять вісім віршів, здійснила в Києві Олена Пчілка 1880 р. під псевдонімом «Н-й Г-ь Волинський» (Невеличкий гурток волинський).

1. Розкажіть про основні події життя Степана Руданського.
2. Чому твори поета, які не були надруковані за його життя, не загубилися? Ким вони збережені?

ПІСНЯ

Повій, вітре, на Україну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув чорні очі...
Повій, вітре, з полуночі!..

Між ярами там долина,
Там біленькая хатина;
В тій хатині голубонька,
Голубонька — дівчинонька...

Повій, вітре, до схід сонця,
До схід сонця, край віконця;
Край віконця постіль біла,
Постіль біла, дівча мила.

Зупинися нишком-тишком
Над рум'яним, білим личком;
Над тим личком зупинися,
Чи спить мила — подивися.

Як спить мила, не збудилась,
Ти нагадай, з ким любилась,
З ким любилась і кохалась
І кохати присягалась...

Як заб'ється їй серденько,
Як дівча зітхне тяженько,
Як заплачуть чорні очі,
Вертай, вітре, к полуночі!..

А як мене позабула
Та нелюба пригорнула,
То розвійся край долини,
Не вертайся з України!..

Вітер віє, вітер віє,
Серце тужить, серце мліє,
Вітер віє, не вертає,
Серце з жалю завмирає.

1856 р.

1. Який настрої викликав у вас цей твір?
 2. Коли був написаний вірш? Які почуття й переживання вплив у ньому поет?
- Що можна сказати про вдачу автора на основі його вірша?
3. За допомогою яких слів та художніх засобів автор виражає почуття закоханості?
 4. Визначте жанр цього твору.
 5. Визначте художні особливості твору.

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ *(Іван Карпович Тобілевич)* **(1845–1907)**

Народився Іван Карпович Тобілевич 29 вересня 1845 року в селі Арсенівка поблизу Єлисаветграда.

Батько його походив із старовинного зубожілого дворянського роду й працював прикажчиком поміщицького маєтку, а мати була простою селянкою. Освіту, до якої

так тягнувся хлопець, довелося через матеріальну скруту обмежити чотирикласним училищем і з чотирнадцяти років заробляти на прожиття. Майже два десятиліття забрала в І. Тобілевича служба в різних канцеляріях — від писарчука до секретаря міського поліцейського управління.

До першого етапу літературної творчості Тобілевича належить оповідання «Новобранець» (написане 1881 р., опубліковане 1889 р. під псевдонімом Гнат Карий). У ньому йдеться про тяжку долю селянської родини, яка з величезними зусиллями вибивається із злиднів і, здається, могла б уже зрештою досягнути якогось добробуту, коли б не втручання державної машини.

У 1886 році в Херсоні було видано перший «Збірник драматичних творів» І. Карпенка-Карого, до якого увійшли драми «Бондарівна» і «Хто винен?» та комедія «Розумний і дурень», а в 1887 році опубліковано «Наймичку».

Спостерігаючи інтерес трудящих до театру, І. Карпенко-Карий дбав про те, щоб український театр став доступним для широких народних мас, і наполегливо боровся за створення повноцінного репертуару для українського народного театру. Написав такі твори: «Сто тисяч», «Хазяїн», «Чумаки», «Сава Чалий», «Бондарівна» та ін.

І. Карпенко-Карий помер після тяжкої хвороби 15 вересня 1907 року у Берліні, куди їздив на лікування. Поховано його на хуторі Надія поблизу Єлисаветграда.

Першою п'єсою, що вийшла з-під пера драматурга, була комедія «Гроші», написана в 1889 р. Того ж року автор надіслав її до цензури, але звідти вона повернулася з написом: «К представлению признано неудобным». Після переробки комедія була дозволена до постановки під назвою «Сто тисяч».

Роль Герасима Калитки виконував сам автор.

В комедії вістря сатири направлене проти сільських глитаїв, пройнятих ненаситною жадобою до збагачення.

Сюжетну канву для «Сто тисяч» драматург взяв з реального життя. В самому Єлисаветграді та навколишніх містах і селах у 80-х роках активно діяли зграї шахраїв, які оббирали засліплених жадобою до багатства місцевих «Хазяїв», продаючи їм нібито фальшиві гроші. Ці факти драматург використав для сюжету своєї комедії, всю увагу зосередивши на розкритті образу «стяжателя», який задешево прагне придбати сто тисяч фальшивих карбованців.

1. Розкажіть, що ви дізналися про Івана Тобілевича.
2. На основі якого життєвого матеріалу була написана комедія «Сто тисяч»?
3. Знайдіть інформацію про те, які п'єси драматурга були поставлені на сцені.

СТО ТИСЯЧ
Комедія в 4 діях
(Скорочено)

Дійові люди:

Герасим Никодимович Калитка — багатий селянин.

Параска — жінка його.

Роман — син їх.

Савка — кум Герасима, селянин.

Банавентура — Копач.

Невідомий — єврей.

Гершко — фактор.

Мотря — наймичка.

Клим — робітник.

ДІЯ ПЕРША

ЯВА I

В хаті яку хвилину нема нікого; входе *Невідомий*.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хо-х! Трудно теперечки жить на світі. А через чево і трудно? Через того, що багато розумних понаставало... Усі торгують, а покупателі тільки глазами купують, і торгівлі нема — один убиток. Так я сібе видумал новую комерцію: хорошій будет гендель, ежелі удасться... Попробуем!..

ЯВА II і III

З розмови Романа з невідомим довідуємося, що Калитка бачився з останнім у місті, і вони домовилися про зустріч у хаті Герасима.

ЯВА IV

Копач і Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь — це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у мене опит і практика. Я на них насмотрелся... Командовал зводом, так пров'янт і фураж часто получав, знаю їх, да і они меня знають! Тепер літ тридцять в одставке, по світу вольно я хожу і в очі сміливо усім гляжу... Стихи... Ха-ха-ха! А батько купчу й досі ще не совершив?

Роман. Ще в городі.

Копач. Хотів поздравити його з приобретенієм земель-кі... А Прасковея Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торічелієва пустота... Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш — це з фізики. В такому разі — адіо! К обідю я прийду. (*Пішов.*)

ЯВА V

Роман і наймичка Мотря розмовляють про те, що за згодою батьків вони мають восени одружитися.

ЯВА VI

Герасим і Роман.

Герасим А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?

Роман. Та я розірвав рукав... Мотря зашила.

Герасим. А мати ж де?

Роман. Пішли до попа...

Герасим. Знайшла празник. Иди ж до роботи, бо там роти пороззявляють та й стоятимуть. Нехай коней розпряжуть, а зброю зараз однеси в комору, щоб якої реміняки не порізали на батоги.

Роман. Добре. Тут жид якийсь питав вас і Копач. (*Вийшов.*)

Герасим (один). Жид — то діло, а Копач — морока. Ху! Слава богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укритая рястом!.. Ох земелько, свята земелько, божа ти дочечко! Як радісно тебе загірбати докупити, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходять. Глянеш оком навколо — усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колосується жито; і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралось: тепер маю двісті десятин — шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок — так-так, — однієї шпанки ходить дванадцять тисяч, чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиной одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиной шість чоловік день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей — не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер — багатир. Де ж воно набралось? Не інакше, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш, день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає — і тільки ж всього-на-всього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив, — видно, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю... Ай, кусочок же, двісті п'ятдесят десятин, земля не перепажана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало — п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взяти?.. Де?.. Хіба послухать жидка, піти на одчай, купити за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих і

розпускать їх помаленьку: то робітникам, то воли купувать на ярмарках... Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші. Страшно тільки, щоб не влопатись... Обіщав жид сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

ЯВА VII

Савка і Герасим.

Савка. Здрастуйте, куме! Добре, що я вас дома застав.

Герасим. А навіщо ж то я вам так пильно потрібен?

Савка. Відгадайте! Шкода, не відгадаєте... Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

Герасим. Яж кажу, що так!.. Виходить: недовго думавши — давай! Хіба у мене банк, чи що?

Савка. Та до кого ж ти і вдаришся? Жид злупе такого проценту, що ніяк не викрутишся потім.

Герасим. Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай.

Савка. То вже лупіть краще ви, куме, та дайте.

Герасим. Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш — всі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме? Я сам не раз, не два.

Герасим. Та господь їх знає. Я над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так саме достали... Тільки де ж вони з ним познайомились і як? От що цікаво! Вже ж і я не положливого десятка, пішов би до нього в гості у саме пекло: надокучило отак раз у раз позичати, нехай би дав, іродів син! Чи душу йому, лущипірові, треба, то нехай би брав, бо без душі, мабуть, легше, як без грошей. Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірите, звав, нехай бог простить, Гната безп'ятого! Так що ж — не вийшов, тільки налякав.

Герасим. Цікаво! Розкажіть, будь ласка...

Савка. Знаєте, за третім разом, як я гукнув: вийди до мене, безп'ятий, я тобі в ніжки уклонюся, до смерті слугою твоїм буду!.. А він — і тепер моторошно — зайцем мимо мене — тільки фа! аж свиснув, та хо-хо-хо! То я тікав з того місця, мало дух з мене не виперло... Прости господи! Дві неділі слабів: бувало, тільки що шерхне, так увесь і затремтю, і волосся на голові підніметься. На превелику силу одшептала Гаврилиха.

Герасим. Не надіявся, куме, щоб ви такі сміливі були...

Савка. Ну, а що ж його робить, коли грошей треба день у день! От і тепер: післязавтрього строк платить Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не

вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам — хліб зостанеться за Жолудьом без суда. Та що там балакать! От, ей, правду вам кажу, куме: якби знав, що за цим разом дасть, — знову пішов би кликати, так грошей треба.

Герасим. Сміливі, сміливі ви, куме, з вами і не такі діла можна робить.

Савка. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Герасим (набік). Треба це на ус закрутить.

Савка. Куме! Та, може ж, таки найшлася б у вас там яка сотняга? Позичте! Батьком буду величать.

Герасим. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце у Хаскеля для домашнього обіходу; тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума.

Савка. П'ять?.. Та що маєш робить... І за це велике спасибі, давайте.

Герасим. Принесіть же мені запродажню запись на воли.

Савка. Як? Хіба ж я вам воли продав?

Герасим. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а на Семена ви віддасте мені сто карбованців і запродажню я розірву, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

Савка. Це добра справа!.. То й воли до вас вести, чи як?

Герасим. Ні. Ви підіть у волость, то писар знає і напише таку запродажню як слід, а ви запродажню принесете мені, то я вам гроші дам.

Савка. Та візьміть, куме, векселя, навіщо вам ця плутанина?

Герасим. Ні, куме, я переконався, що запродажня на-дежніше векселя...

Савка. Так... Ну, добре. То вже ж, мабуть, завтра принесу. А ви дома будете завтра?

Герасим. Дома.

Савка. Так... Прощайте. (*Набік.*) Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. (*Зітхає, виходить.*)

Герасим (сам). Одважний чоловік! До чорта ходив і на все піде за гроші, а я візьму з нього вексель. Найшов дурня! Продай воли — бери гроші... не віддаси грошей — дай воли, бо то ж мої, я вже їх купив, я вже не буду править грошей, а воли давай. Так надєжніше.

ЯВА VIII

Герасим і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам!

Герасим. Здрастуй. (*Набік.*) Той самий жид... аж мороз поза шкурою пішов. Ну що?

Невідомий (озирається). А нічого...

Герасим. Приніс?

Невідомий. Є.

Герасим (зітхнув). Показуй.

Невідомий (оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розклада на столі). Теперечки пізнавайте, почтений, де тут фальшиві, а де настоящі?

Герасим (довго розгляда, придивляється на світ). От так штука! От так штука! Не вгадаю! (*Розгляда.*) Не вгадаю!

Невідомий (знову зазира у вікно). І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме! Ето робота первий сорт. Ми не робимо такой дрянї, як другі... їх роблять у англичан, і англичанин їх возить, а я у нього — агентом.

Герасим. Ну й зроблені, ну й зроблені — прямо настоящі, і не кажи... Як дві каплі води, всі однакові... руб — руб, три — три — однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Невідомий. Оце одна — руб, а це друга — три.

Герасим. Оці-о? Оці? Та ти давай мені таких грошей хоч лантух — прийму. Як же ти їх розбираєш?

Невідомий. Ми?.. Ето секрет. Нащо вам усе знать? Товар нравиться — візьміть, не нравиться — не беріть. Ми не нуждаємся в покупателях; ми їх розпустили і розпускаємо, може, мільон, і всі благодарять... Ви знаєте, теперечки етих денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть такі самі.

Герасим. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. (*Показує свої гроші.*)

Невідомий (розгляди). Как нема, коли є!.. От одна трьохрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашгей фабрики.

Герасим. Свят, свят, свят! Та ти брешеш?

Невідомий. Побей меня бог.

Герасим. Диво! От так штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова приказчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Он як люде багатіють. Я їх помітю: надірву краї... От тільки одно мені дивно: чом же ти сам не торгуєш на ці гроші, а тільки другим наділяєш?

Невідомий. Ви все любопитнічаєте. Ну, а отчего ви не продайте фальшивих денег? Відіте, у всякого своя комерція. У нас фабрика на весь свет, другой такой фабрики нема; ми продаєм тисячу за п'ятдесят рублей... Разлі ето не торговля, по-вашему? Ми заробляємо мільони, а люде в двадцять раз больше... Ну, а якби ми самі на еті деньгі товари купували? Хто б тоді так дешево робив гроші?

Герасим. І то правда. (*Розгляди, гроші.*) Не надивуюсь! Настоящі, натуральні! Помітю й ці. (*Надрива краї.*)

Невідомий. У нас порядок; фірма почтенная, товар з Лондона прямо їдуть в кожаних мішках; ежелі возьмете, то скажіть, скільки вам нужно, — я буду телеграму пускати у Адессу, і англичанин сам вивезе їх на нашу станцію.

Герасим. Розпалилась до них моя душа... Сто тисяч візьму!

Невідомий. Нехай вам бог допомагає! А коли вивезти?

Герасим. Сьогодні у нас субота... У понеділок можна?

Невідомий. Можна, зачем не можна — усе можна!

Герасим. А ці дві бумажки ти дай мені, — може, я пробу зроблю: куплю на них що-небудь.

Невідомий. Навіщо, коли у вас свої є... А между прочім, візьміть. Так у понеділок увечері ви будете на вокзалі у тому місці, де для мужчін і для дам, — розумієте?

Герасим. Розумію.

Невідомий. Прощайте. (*Іде.*) Дай вам бог з моєї легкої руки зробиться мільонером!

Герасим. Спасибі!..

(*Невідомий виходить.*)

(*Сам.*) Тепер коли б розміняли фальшиві гроші в казначействі... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони? Що ж, коли він чорта не боявся, то не побоїться казначея, щоб розміняли гроші. Кращого компаньйона, як кум, не знайти!

ЯВИ X, XI, XII

Калитка має намір показати свого Романа багатієві Пузирю, щоб потім висватати одну з його дочок. Роман нагадує батькові про обіцянку одружити його з Мотрею. Герасим відповідає, що хазяйський син повинен женитися не на наймичці, а на хазяйській дочці. Посватати Мотрю він обіцяв для того, «щоб вона старалася на роботі».

Роман розповідає Копачеві, що Калитка, видаючи заміж дочку, не додав п'ять тисяч приданого, і весілля перетворилося на загальну бійку. Хлопець сумнівається, чи одержать вони придане від Пузирів. На це Герасим каже: «Я не такий дурень, щоб мене обманули. Я обманю хоч кого, мене чорта лисого обманить хто».

ДІЯ ДРУГА

ЯВА II

Герасим за коном: «Вставайте ж, вставайте! Не мніться. Чепіга зайшла, пора скотину порать».

Копач. Еге! Герасим вже по хазяйству гасас — невсипущий.

(*Входить Герасим.*)

Герасим. О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще.

Копач. Не спиться. Почув, що ви встали, та й я піднявся. А знаєте, що я приду-мав?

Герасим. А що?

Копач. Ви б зробили калакольчик у ту хату... Тут віршовка над ліжком. От про-кинулись, пора вставать — зараз: дзінь, дзінь, дзінь, сам ще лежиш, а там встають.

Герасим. Та це чортзна-що! Я буду лежать, то всі будуть лежать. (*Загляда у двері.*) Чи не послули знову, щось тихо у тій хаті? От вам і дзвінок, і вигадає ж, скажи на милость. Ану, ану!

Копач. Оце саме добра пора копать, не душно, холодком можна бог знає скільки викопать. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Герасим. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуван-нячком, або як почнуть богу молиться, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і отченаша даю, як затоплю, то зараз і на землі. (*Одчиня двері навстяж і стоїть на дверях.*) Кажете — рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспийш! Стара, а стара! Параско, пора до коров, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки надворі повинні бути. Це хто вийшов? Клим? Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю.

(*Входить Клим.*)

ЯВА ІІІ

Ті ж і Клим.

Клим. Що? Хліба взяв окрасць, — поки до обіда, то їсти захочеться.

Герасим. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Не про-падеш, як до обіда попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад. Стара, Параско!

ЯВА ІV

Ті ж і Параска.

Параска (на дверях, з дійницею в руках). Чого ти гвалтуєш?

Герасим. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу, мабуть, ти хліба не запираєш?

Параска. Оце вигадав! Де ж таки, щоб хліб був незапертий, нехай бог милує, все заперто.

Герасим. Один візьме, другий візьме — так і хліба не настачиш! Де ти взяв хліб?

Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окрасць.

Герасим. Чуєш, Параско? Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

Параска. Ну, а що ж я зроблю, коли хватають, як на зарванській вулиці? Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... (*Пішла.*)

Герасим. Це так, це так! Однеси зараз назад — гріх у неділю снідять.

Клим. Якби я спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіда на ногах — не ївши охлянеш.

Герасим. Бійся бога! Хіба ти з'їси до обіда пів-хліба?

Клим. Атож! Бога треба бояться, щоб не з'їсти до обіда півхліба.

Герасим. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то однеси назад.

Клим. Поживишся скибкою, як собака мухою. (*Пішов.*)

Герасим (до Копача). Така з'їжа, така з'їжа, що й сказати не можна! Повірите: з млина привезуть пуд тридцять борошна, не вспієш оглянутися — вже з'їли. Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають.

Копач. Сарана.

Герасим. Гірш! Повірите, що у них тільки и думка — як би до сніданку; а після сніданку все погляда на сонце — коли б скоріше обідать. Чи воно таке ненажерливе, чи господь його знає! По обіді: сюди тень, туди тень — давай полуднувать, та ще коли б хоч їли скоріше, а то жує та й жує, прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі чавкає, а сонце не стоїть, когиться наниз; йому ж того тільки й треба аби мерщій до вечері.

Копач. Хе-хе-хе! Ви опит великий в цім ділі маєте.

Герасим. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою, де того взять, де того, як обернуться, щоб земельки прикупить, та за думками і не їється тобі, і не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді здається, наче хто вхопив тебе за ноги і крутить кругом себе! А вони до того байдужі, тільки й думають: їсти і спати — і жеруть, і жеруть, як з немочі, а сплять як мертві.

Копач (зітхнувши). Щасливі люде... Я й сам від думок не сплю.

Герасим. То ви хоч їсте добре, — вчора я придивився.

Копач. Та ще до якого часу їм, а спати не можу-Засіли мені в голову два предмети: один на Боковеньці, другий...

Герасим. Ха! На Боковеньці? Чув, чув...

Копач. Невже? Від кого? Що чули?

Герасим. Та чув, як ви сьогодні уночі бормотали: – Боковенька, скала якась, копили і ще щось — не розібрав.

Копач. Та ну? Невже голосно отак балакав?

Герасим. Голосно! А потім як залопочете тим язиком, що ото вчора лопотали...

Копач. А, а! Пермете, коман — вів ля патрі? Хе-хе-хе! То мені снилося, що я вже викопав гроші і приїхав у Париж.

Герасим. Вам і сниться чортзна-що.

Копач (зітхає). Не дає мені спокою цей предмет. Тільки задрімаю, так зараз і ввижається скала на Боковеньці... Ви не вірите, я знаю! А вникніть: опит і практика... Гляну на примети, і чує моя душа, чує, наче хто шепче: тут є гроші, тут знайдеш!.. Якби знав, що удержите язика, то отквив би вам секрет.

Герасим. Та я й сам знаю.

Копач. Та ну? Що ж ви знаєте?

Герасим. Що це чортзна-що.

Копач. А, боже мій! Ви думаєте, що я дурак?

Герасим. Та хто його зна.

Копач. То-то! У мене опит... ви тільки візьміть пример, які предмети: скала го-стра, верх зрізаний, як у чумацькій шапці... балка так і балка так, клином сходяться до скали... Тридцять літ опита дарма не пройшло! Біля скали лежить, так, на пригорку, два копили, робота чудова — оскардами висічені... Один копил так... на восток показує, другий на запад... Як углядив перший раз — мало серце не вискочило... пустив біля них щупа, а тут — цок! Наткнувся на камінь. Став копать і не більше як на пів-аршина під землею одкрив кам'яну фігуру чоловіка, взяв і закрив його землею. Бачите, чоловік, висічений теж оскардами, що ви скажете?

Герасим. Та хто його зна, що вам сказать... Це наче щось і справді похоже на діло.

Копач. Е! В тім сила. От тільки гроші потрібні, щоб начать копать.

Герасим. Ну, а де ж саме треба копать?

Копач. Це задача: чи на восток, чи на запад, — ще не знаю.

Герасим. От тобі й маєш!

Копач. А, боже мій! Треба вникнуть, обслідувать. Тут опит — я, кажеться, не дурак.

Герасим. А хто його зна... Почнете копать і викопаете сковороду або ступку.

Копач. А як гроші? Вірте мені, що це не дурниця — скала, балка так і балка так, два копили показують, і фігура... Це моя судьба, само провіденіє указує путь.

(Входе Роман.)

ЯВА V і VI

Калитка відправляє Романа з Копачем до Пузирів. Хлопець не хоче їхати з Бонавентурою, боячись, що з нього сміятимуться люди. На це Герасим каже: «З посміху люди бувають. От як викопает гроші, тоді нехай сміються...» Залишившись сам, Герасим уважно розглядає гроші, які дав йому Невідомий. Зайшовши до кімнати, Параска висловлює незгоду з його наміром одружити Романа з Пузирівною, бо дуже хоче мати за невістку покірну, роботящу й хазяйновиту Мотрю, яка вмє смачно пекти й варити. Герасим заперечує: «Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми».

ЯВА VII

Ті ж і Савка.

Савка. Здрастуйте, з недільною будьте здорові.

Герасим. Спасибі, будьте і ви здорові.

Савка. А ви з старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Герасим. Еге!.. Нема нікого, то ми собі удвох...

Савка. Нагадали молодощі і буркотали?

Герасим. Иди, Парасю, по своєму ділу, а у нас своє.

Параска. Бодай ти пропав! (*Вийшла.*)

Савка. Бач — «Парасю». Любо й слухать, то все достатки роблять. А ми з старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема — і раз у раз гир-гир-гир, гар-гар-гар! Оце й зараз посварились: виряджав її до церкви, а вона й напосіла: у других, каже, фургони любо глянуть, а я на возі, який ти хазяїн, каже. Така мене злість взяла, що мало-мало не потяг віжками, — а все гроші...

Герасим. Я, слава богу, і фургони маю, та моя стара не хоче їздить. Каже, потрудось пішечком для божого храму, а скотинка нехай одпочине.

Савка. От через те вам і бог дає! Охо-хи-х! Приніс же я запродажню... А Роман куди збирається їхать?

Герасим (лічить гроші). Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, — хвалять завод... (*Перелічивши, ліче другий раз.*) Що то гроші, куме! Свині завідські, коні завідські, вівці завідські... (*Дає гроші.*)

Савка. І де вони набрали таку силу грошви? Вже, куме, хоч ви мені що хочете кажіть, а я знаю, що більше нігде було достать грошей, тільки од нечистого. Їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. (*Хова гроші.*)

Герасим. То було колись. А тепер, куме, такі люде понаставали, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться і носа показати меж них. Так, хіба зведе дурну дівку з чужим чоловіком, поскоромить яку непутящу молодицю з недолітком, посварить батька з сином, зведе на бійку приятелів, а щоб він узяв у розумного чоловіка душу і за це дав йому грошей? Шкода: і душі не візьме, і грошей не дасть, бо чоловік його обмане... Тільки вдариться до доброго аблаката, то той таку машину підведе, що у чорта очі на роги повилазять. Ні, куме, тепер не ті часи... (*Таїнствено.*) Люде самі уміють робить гроші краще від чорта.

Савка. Тобто фальшиві?

Герасим (озирається, запирає двері). Еге. Та ще й які гроші. В вік вічний не розбереш, чи вони фальшиві, чи вони настоящі.

Савка. Не віряться мені, щоб такі гроші були. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж з Варшави привозив майстрів, а тільки випустив, зараз і піймався.

Герасим. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згодились достать таких грошей.

Савка. Я? З охотою. Коли люде багатіють, то чом же нам не поспробувать щастя... Надокучили прокляті злидні!.. Тільки горе моє — грошей нема; а без грошей же не достанеш і фальшивих бумажок. Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Герасим. Є... є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фальшивих бумажок.

Савка (втяга гроші з кишені). Що це ви, куме... Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликать безп'ятого... *(Розгляда.)* Де ж вони тут? Це ви на глум мене піднімаєте?.. Гроші всі натуральні, як є!

Герасим. Отже, побий мене бог, меж ними є фальшиві, і таких грошей можна купить скільки хочеш... Пристанете у компанію? Купимо сто тисяч.

Савка. Стривайте, куме, помовчіть, нехай я опам'ятаюсь, бо з мене мало дух не випре... Сто тисяч! *(Тре голову, потім тяжко зітхає.)* Ні... Куме, може, ви жартуєте зо мною?

Герасим. Не до жартів мені, куме, самому. Бодай я завтра сонця не побачив, коли жартую.

Савка. Покажіть же мені, котра настояща, а котрі фальшиві.

Герасим. Угадайте самі.

Савка (розглядає). Не вгадаю.

Герасим. Оце вони! Ну як таких грошей не купить? *(Вийма з пачки три бумажки по три і одну рубльову.)*

Савка. Ніколи в світі б не подумав, що це фальшиві.

Герасим. Отже, неважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, все-таки перше, ніж купить таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз в казначейство і розмінійте ці гроші; як казначей прийме, то всяке прийме...

Савка. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Герасим. Е, куме, ви чорта не боялись, а протокола боїтесь.

Савка. То-то бо й є, що чорт не такий страшний, як його малюють, а протокол...

Герасим. Дурниця! Скажете, що ви продали незнакомому чоловікові воли і між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, то й край.

Савка. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені дасте, як купите?

Герасим. А скільки хочете?

Савка. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Герасим. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої кривні терять, а ви тільки поміч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

Савка. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Герасим. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?

Савка. Заживем! Об землю злидні, а, розторгувавшись, ще прикупимо... А тим часом гаяться нічого: давайте мені цих безбілетних окрімно, а замість їх дайте настоящих десять. (*Обмінюють гроші.*) Може, й це такі? Хе-хе-хе!

Герасим. Ні, більше десятки нема.

Савка. Прощайте, зараз їду до Жолудя, а звідтіля у город. (*Пішов.*)

Герасим. Нехай вам бог допомагає і щастить на добрее діло... Якась полегкість на серці, і наче душа моя почуває удачу. Коли б господь поміг, тоді земелька Смоквинова наша!

ЯВА VIII

Герасим і Роман.

Роман. Запрягають.

Герасим. На ж тобі двадцять п'ять карбованців на свиней, та хоч і їхать. Тільки ти давай за поросят Пузиреві так, щоб він не продав, — дешево давай, на біса теряють гроші: женишся на Пузирівні — сам наплодиш завідських свиней. (*Виходить.*)

Роман (сам). Не хочеться мені суперечити батькові, бо він тоді ще гірше візьметься за це сватання; а тут ще з Мотрею біда; здається, підслухала чи догадується, що я їду на оглядини, сопе й сопе, звечора й не вийшла. Вже я їй разів три підморгнув, а вона і не дивиться.

(*Входить Мотря, перекида одержу, шукає.*)

ЯВА IX

Роман і Мотря.

Роман. От і добре, тепер нікого нема, — побалакаю. Чого ти шукаєш, Мотре?

Мотря. Іди під три чорти.

Роман. Гедзь напав?

Мотря (взяла рядно, іде). Гедзь.

Роман (стоїть на дверях). Скажи-бо мені, на кого ти сердишся — на мене чи на себе?

Мотря. На себе... Пусти.

Роман. На себе! За віщо?

Мотря. За те, що дурна.

Роман. Ха-ха-ха! Я бачу, що дурна, тільки від чого ж ти здуріла?

Мотря. Тікай з дверей, бо як стусону, то й ноги задереш.

Роман. Та ти божевільна.

Мотря. Сам ти божевільний! Що ти мені очі замазуєш? Я не сліпа і не глуха, чула, що їдеш на оглядини, бач, як вирядився.

Роман. Тю! Та я їду свиней купувати, ну, а як за одним заходом подивлюся на свиней і на Пузиревих дівчат...

Мотря (крізь сльози). Дивись, дивись, хоч нехай тобі і повилазить... (*Штовха його од дверей і виходить.*)

Роман (сам). Оце дівка! І я ж, здається, не з послідніх, а мало не впав. Оце робітниця, оце жінка — сама за косарем зв'яже! Та хоч би батько цапа скакав, а я таки женюсь на Мотрі.

Входять Копач і Калитка.

ЯВА X

Роман, Копач і Герасим.

Копач. А садочок би отут у вас гарний був. Низинка, так і проситься, щоб засадить. Грушовку, слив'янку і вишнівку свою б мали. Ви достаньте дерева, а я вам пришлю садовника, — він пустяк візьме... Побачите, який садок буде годів через три-чотири...

Герасим. Я ж кажу, що так. У вас на все порада готова.

Копач. А як же? Опит — велике діло! Садок улітку, як кожух зимою. Як ви полагаете: в саму спеку під яблунью полежать, хе-хе-хе! А пасіка, бджоли гудуть, медом пахне... І господар старий тут походжає... Опит, опит! Зараз бачу, чого де треба.

Герасим. Ви все на витребеньках! На біса нам той садок? Нам земля потрібна, нам немає часу по садку ходити на проходку... А це що у вас?

Копач. Запас! Без запасу в дорозі не можна. Оце взяв у Івановни шматок сала і хліба в дорогу.

Герасим. Це вже й ви, як Клим! Сьогодні ж неділя, де ж таки снідять.

Копач. Опит говоре: запас біди не чинить.

Герасим. Ви ж поспієте на ранній обід, то невже ж таки Пузирі не дадуть вам попоїсти?

Копач. А як, буває, не застанеш дома?

Герасим. То навіщо ж так багато взяли?

Копач. Не журіться, я маю опит: це порція якраз.

Герасим. Отакого робітника візьми, за рік і вуха об'їсть.

Копач. А тепер, ле-козак, пур ашеве, сон е дюкасьєн, альбом.

(*Вийшли.*)

Герасим (сам). От і вчений на язика, а дурний! Таки що не кажи, а у нього є зайці в голові! Поїхали. Слава богу. Не так мені ті оглядини, як те, що здихався. Тут такі діла, що треба думать та ще думать, а він слідком ходе за мною, і що не ступінь, то й порада...

ЯВА XI

Герасим і Параска.

Параска. Звели і нам коней запрягти.

Герасим. Навіщо?

Параска. У церкву поїду з Мотрею.

Герасим. Ще що вигадай! До церкви можна й пішки піти, тут недалеко — три верстви.

Параска. Туди три та назад три, то вже шість.

Герасим. Люде в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш потрудитися для божого дому й шість верстов, — ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до божого дому шість верстов... Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

Параска. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Герасим. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочити, — гони в церкву. Це не по-божому і не по-хазяйськи.

Параска. Та й я ж цілісінкый тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук.

Герасим. То ти, а то коняка... Ти собі робиш, а коняка тобі. Та й знову — робота до роботи не приходитьсь. Хіба ти борону або плуга тягаєш? От якби ви вдвох з Мотрею крумера попотягали, то інча річ... Не дам коней. Пожалій скотину раз, вона тобі послуже десять раз... Іди пішки, господь прийме твої труди і дасть тобі здоров'я.

Параска. Та чи ти ж з розумом? Всяке знає, що ми хазяїни неабиякі, а я буду тьопатсья стільки світу пішки до церкви.

Герасим. Ото-то бо й є, що хазяїни, і кожний скаже, що це по-хазяйськи: скотинка одпочива, а хазяйка пішки. Іди, іди, Параско, пішки. Бог прийме твої труди... а коні одпочинуть — завтра робота...

Параска. Сором людям в очі дивиться!! Та ми ж пішки поспіємо на шапкобрання. Так буде, як у ту неділю: люде з церкви, а ми в церкву.

Герасим. Не мнітьсья, то поспієте і на херувими... а коней гріх ганять у неділю.

Параска. А бодай ти пропав з своїми кіньми разом.

Герасим. Параско! Не лайсья, щоб я часом ради неділі не дав тобі по потилиці.

Параска. Бий, бодай тобі руки посохли! І змолоду з синяків не виходила, бий і на старість! У! Харциз — коняку жаліє, а жінку бити збирається. Тьфу!

Герасим. От же вдарю!

Параска. Бий, бий, я не тікаю!

Герасим. Ах ти ж, відьма чортова, то ти оце мене дратувать заходилась, та я...
(Кидається на Параску, хватає за очінок.)

(Входе Копач. Калитка цілує Параску.)

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація та ж.

ЯВА I

Герасим одягнутий лежить на лаві, спить; а потім Роман.

Герасим (сонний, бормоче). Став рибний! Риба все линина... лини, карасі...
(*Стогне.*)

Входить Роман.

Роман. Ого, батько сплять і досі. Що за знак? Чи не випили, буває, вчора? Тільки вони не охочі гулять, хіба хто могорича поставив, а на свої не будуть пить. Від своєї, кажуть, у грудях пухне. Навідаюсь потім, вчора приїхав пізно і не бачився ще з батьком. (*Виходе.*)

Герасим (сонний, бормоче, так бува в кошмарі). Ва-ва-ва! О-о-о-ші! Го-ом, го-ом! (*Балака ясніше.*) Кругом, кругом все моє. (*Спить тихо, потім знову так саме.*) Е-е-а-ам, а-а-ам. (*Говоре хутко.*) Не дам, не дам, не дам! (*Стогне.*) У-у-у! (*Схплюється.*) Господи помилуй! (*Оглядається кругом.*) Спав... Тьфу, снилось що кум гроші однімав. (*Витира піт.*) Аж упрів, так боровся, не давав. А робітники, мабуть, сплять. (*Біжить до дверей, одчиняє і кричить.*) Хлопці, вставайте, Чепіга зайшла.

ЯВА II

Входить Роман.

Роман. Де там Чепіга, вже сонце зійшло, давно всі на роботі.

Герасим. Ото диви, як заснув! Побудив усіх, а сам тільки прикурнув — і до цієї пори проспав. А ти ж чого це дома?

Роман. Підстовба зламалась, та я заніс до коваля, а поки зварить — зайшов додому.

Герасим. Чорт на вас настачить, — катюги, залізо ламають! Чого ти так запізнився, мабуть, упівночі приїхав від Пузирів?

Роман. Та задержали.

Герасим. Ну, ну, розкажуй: як приймали, чим частували? Чи уподобались дівчата? Га?

Роман. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Герасим. Хе-хе-хе! І ти рядом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заліз, що то гроші!

Роман. Та мене, тату, у горниці і не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері — хазяйського сина і в хату не закликали! Ну, а Банавентура ж що?

Роман. Бодай той Банавентура сказився! Тільки під'їхав під крильце, а він зараз зскочив з фургона і почав кумедію приставлять: вірші читає, по-турецькому, чи що, балака. Люде аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! Тут вийшов і Пузир. Тож регоче і закликає його у хату. Банавентура, пока-

зуючи на мене, каже: кличте ж і його, це Калитчин син — хазяїн гарний... А Пузир одкажує: голяк масті, чирва світить! Нехай, каже, розпряга коні та йде у застольну, там і пообідає, у мене гості не такі, щоб рядом його посадить.

Герасим. Ах ти ж погань! Мужва репана! Давно лизала панам руки, за верству шапку скидала, а тепер розжилася, кумпанію з панамі водить і зараз морду пиндючити перед своїм братом! Ах ти ж. Пузир з горохом! Та я як позичав князеві гроші, то рядом сидів... Чого ж ти там зостався? Було б круть — і додому,

Роман. Ждав Банавентури, думав свиней купить... Свині завідські, остроухі, гарні свині, я бачив.

Герасим. Та нехай їм чорт з їх завідськими свиньми, коли вони самі гірш свиней.

Роман. Бачив я й дочок Пузиревих — ходили з овхвицерами на проходку. Одягнені по-панячи й ходять з вихилясами — настоящі панночки.

Герасим. Чортзна-що, покручі! Роботи з неї ніякої, знаю я: все подай, все прийми, від дзеркала вірвовкою не відтягнеш, надвір — не то зимою, а й літом — виходе тільки на шпацір! На біса нам білоручки, дармоїди... Стривай лишень, хтось, либонь, під'їхав. (*Біжить до вікна.*) Чи не кум Савка вернувся? І ноги затрусились. Іди по своєму ділу. (*Роман вийшов.*) Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнують! Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьохтьом, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Ідеш день — чия земля? Калитчина; їдеш два — чия земля? Калитчина; їдеш три — чия земля? Калитчина... Диханіє спирає... А скотини, а овець розведу — земля під товаром буде стогнати, отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

Входе Гершко, одягнений чисто, по-городському.

ЯВА III

Фактор Гершко радить Калитці, як заволодіти землею поміщика Смоквинова. Для цього треба дати поміщикові п'ять тисяч карбованців, повернути які він не зможе, і земля перейде до Калитки. За свій «труд» Гершко править сто карбованців, але Калитка дає йому лише двадцять завдатку.

ЯВА IV

Герасим (сам). От збіглися діла до купи... Упустить землю Смоквинова, та ще у такі лапи, як у Жолудя, — гріх смертельний, все одно, що посиротить свою землю на віки вічні, бо від Жолудя вже не поживишся. А тут знову, як його упустить випадок: дати п'ять, а взяти сто тисяч! Серце перестає битися, як подумаю: за п'ять — сто тисяч! Господи! Коли б тільки кум благополучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю, на біса мені його факторство здалося? Сам куплю у Смоквинова землю. Аби тільки гроші. А кума нема. А господи, чого він бариться? Ну що, як кума арештували? От

тобі й сто тисяч.

(*Входить Савка.*) Кум! Слава богу, діждався, думав – мру. Що?..

ЯВА V

Савка розповідає своєму кумові Калитці, як він перехвилювався, поки купував за «фальшиві» гроші гербову марку та розмінював їх у казначействі. На radoшах вони випивають. А щоб замаскувати справжню причину гульні, Герасим вигадав іншу – влаштовує заручини Романа з Мотрею.

ЯВА VI

Ті ж, Мотря, Параска й Роман.

Герасим. Випий, стара.

Параска. Що це з ним? (*П'є.*) Будьте здорові.

Герасим. Обідив Пузир Романа! Не закликав у хату, так я женю Романа на Мотрі. Мотре, підеш за Романа?

Мотря. Атож!

Герасим. Стара, що ти скажеш?

Параска. Я рада, що ти мене послухав! Такої невістки пошукать.

Герасим. А ти, Романе?

Роман. Спасибі вам, тату, що ви уважили мою просьбу.

Герасим. А ви, куме?

Савка. Я? (*Співає.*)

Ой куме, куме, добра горілка — Вип'ємо, куме, ще й з понеділка!

Герасим. Підтягуйте!

Савка. Складемося, куме, грошей по сорок — Вип'ємо, куме, ще й у вівторок.

Герасим частує.

Добра горілка, краща від меду, —

Вип'ємо, куме, ще й у середу.

Продаймо, куме, миски та ложки —

Вип'ємо, куме, ще й в четвер трошки.

Продаймо, куме, рябу телицю —

Вип'ємо, куме, ще й у п'ятницю.

Покиньмо, куме, всяку роботу,

Вип'ємо, куме, ще й у суботу.

Покиньмо, куме, всяке діло,

Вип'ємо, куме, ще й у неділю.

Од понеділка до понеділка

Вип'ємо, куме, добра горілка!

Гуляй, душа, без кунтуша!

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація та ж.

ЯВА I

Роман (один). Батько кудись поїхали з кумом, мати пішли до сусіди, а я оце випровадив робітників пасти воли і забіг на часинку, щоб на самоті пожартувати з Мотрею, а її нема, певно, на огороді або з матір'ю пішла... Ну, вже це хазяйство допіка, нема тобі пресвітлої години, раз у раз як у горшку кипить. От любимося з Мотрею, а через хазяйство нема часу і побалакати, поспівати любенько вкупці. Тепер ми вже й заручені, а воли нема. Де ж вона? Дать би їй звістку, що я тут, а то мати надійдуть, то так замір і пропаде, не поженихаємося і сьогодні! *(Співає.)*

Поламалась полочка у плузі,

Та чогось моє та серденько в тузі.

(Співаючи, виходить в сніи і співа дужче.)

А чи мені полочку латати,

А чи до дівчини на всю ніч чухрати.

(Вертається хутко в хату і присіда за дверима.) Іде! В хаті темно, схвату, обніму і поцілую, що вона скаже.

(Входить Гершко. Роман кидається на нього, обнімає і цілує.)

ЯВА II

Гершко і Роман.

Гершко. Гвульт! Рятуйте! Розбійник!..

Роман (випускає Гершка). Тю! Бий його сила божа! Жида поцілував замість Мотрі...

Гершко (одмахується шапкою). Не підходи, уб'ю! Гвульт! Рятуйте!

Роман. Та цитьте, ради бога, який тут розбійник? Це я, хазяйський син!

Гершко. Не підход!! У мене рівільвер... вот, слішиш, звол курок *(щовкає язиком)*, буду стрілять.

(Входе Мотря з свічкою.)

ЯВА III

Ті ж і Мотря.

Мотря. Що тут за гвалт?

Гершко. Хотів мене задавити... у мене п'ятсот рублей чужих денег, протестуюсь...

Роман. Та чи ви не сказались, господин єврей, чи з переляку не знаєте, що язик

плеще! Я... я... чорт ного знає, що йому сказать... Я пошуткував, я тутешній, я син Герасимів.

Гершко. Ви син?

Роман. Єй-богу, син!

Мотря. Авжеж, син! Чого ви репетували не своїм голосом?

Роман (тихо). Та я думав, що ти увійшла, кинувся на нього і обняв.

(Мотря, посварившись на нього пальцем, вийшла.)

Гершко. Ой боже мій! Як ви мене перелякали, дайте води напиться.

Роман (дає кружку). Вибачайте, я думав, що то Клим, наш робітник, увійшов, я не хотів вас лякати..

Гершко (напившись води). Дай господи, щоб ето минулось благополучно, а если ви мені растроїлі нерви, то будіте меня возіть на свой счот на лімане.

Роман. Оце лихо! Якби ж'я вас ударив, а то поцілував.

Гершко. Я думав, що ви мене кусаєте і хотіте мене перекусивать горло... Ох! Где отец?

Роман. Поїхали кудись.

Гершко. Це погане діло.

Роман. А що там трапилось? Скажіть мені.

Гершко. Мені нужно бачиться з батьком... Одначе не забудьте сказать йому, що бил Гершко Маюфес, нащот землі, пусть завтра батько будет у Смоквинова з грішми, в обідню пору, і я там буду, — бо ми потеряем землю. Жолудь з рук вирве.

Роман. Добре, скажу.

Входе Копач.

ЯВА ІV

Ті ж і Копач.

Копач. Здоровенькі були! *(Побачивши жида.)* А-а!

Перед паном Хведором

Ходить жид ходором,

І задком-передком

Перед паном Хведорком.

Хе-хе-хе!

Гершко. Господін, што вам от міне завгодно, я нікакого Хведора не знаю.

Копач (грізно). Де цимбали? Грай, псявіро!

Гершко. Какіє там цимбали? Чого ви чіпляєтесь? Іграйте себе, ежелі ви музикант.

Копач (до Романа).

Аж корчма трясеться,

Вальса ляхи оддирають та мазура.

(До жида.)

А жид пляше та нищечком:

«Шляхетська натура!»

Гершко. Я вас не розумію, говоріть собі, скільки угодно.

Копач. Хе-хе-хе! Де тобі розуміть? Це стихи Шевченка. Хочеш, прочитаю всі напам'ять.

Гершко. Не нужно міні ніяких ваших стихей. (*До Романа.*) Скажіть же отцу, щоб завтра був у Смоквинова непременно, бо програє діло, с тем до свідання. (*Іде.*)

Копач. Слухай, як тебе?

Гершко. Я до вас ні маю ніякого прікосновенія, і нам нечего рекомендоваться. (*Виходить.*)

Копач (вслід).

Жид мудрує, як би кого надуть,

А як надує, зараз простує на другий путь.

Тим він живе, тим він і дише,

Що повсякчас векселя пише.

Чув? Це мої стихи. У мене, брат, цього матеріялу на воза не забереш. Тридцять літ меж людьми живу — знаю, хто чим дише... Опит — велике діло. От засяду зимою і напишу комедію малоросійську:

Еней був парубок моторний

І хлопець хоч куди козак...

Ха-ха-ха! Чув? Тепер всі пишуть: крадуть у других і видають за своє, а як я пишу, то буде сама правда, потому бачу все, як на долоні. От тільки немає часу тепер, треба деякі діла покінчить. Особливо тут є один предмет на Боковеньці... не тим голова забита. Слухай, Роман! Цей предмет не дає мені спокою ні вдень, ні вночі; я хочу побалакати з тобою. Не думай собі, що я так дурно по світу ходжу... ні... Та якби я хотів, то й зараз би доказав. Мені тільки засісти, то змаху напишу — що завгодно... Тільки не до того мені. Хочеш пристати до мене в компанію?

Роман. Писать що, чи як? Я до цього не зроден.

Копач. Ні! Що там писать, чортзна-що, писать! Я й сам напишу змаху що завгодно. Хочеш — комедію, а хочеш — прошеніє, яке завгодно прошеніє і куди завгодно? Це пустяк, одно баловство. Хочеш гроші мати?

Роман. Та де ж ми їх достанемо? Украдемо, чи як?

Копач. Оце! Яке ти сказав слово — украдемо! Боже борони! Ти собі цього не думай... Я, слава богу, вік прожив, а і тріски чужої не взяв! Спитай своїх, мене всі знають.

Роман. То яка-небудь комерція, чи що?

Копач. Тут пустяшная комерція: позич де-небудь рублів п'ятдесят, — тобі повірять, — і ми достанем силу грошей. Вір, це моя судьба, само провіденіє мені цей путь указує.

Роман. Може, фальшивих?

Копач. А-а! Який-бо ти! Ти все на лихе вернеш: викопаєм.

Роман. Щось ви давно їх копаєте, а ще нічого не викопали.

Копач. То все нічого не доказує. Іщіте — і обряцете! Сьогодні нема, завтра нема, післязавтра — мільон! Е! У мене опит. Оцей раз як не найду гроші — годі, кінець, аминь. Засяду десь і буду писать, все одно гроші, я за год напишу стільки, що й на воза не забереш. А тільки цей раз треба открыть, треба, хоч кров з носа. Вік шукаю, а такого предмета не находив. Викопаємо — все пополам. Станеть і тобі, і мені, і нашим дітям, і внукам на весь вік... Правда, ми ще не жонаті, хе-хе-хе! Ну, та це не штука, ще поспіємо. Ти тільки те візьми — які предмети: скала... та яка скала? Прямо шапка; балка так і балка так; клином сходяться до скали; на пригорку два копили, висічені оскардами; один показує на восток, другий — на захід; і посередині в землі одкопав кам'яну фігуру чоловіка, робота чудова, тож оскардами висічена. Як ти думаєш, хто б дурно наставив таких прикмет, га? Ото-то бо й е! От поїдемо, сам побачиш і тоді зразу згодишся. Я тебе люблю і хочу з тобою попробувать щастя.

Роман. Це ви мене дуже заохотили... Що ж, поїдемо, тільки щоб батько не знав.

Копач. Секрет, секрет! Отоді, як вивернемо червонців бочонків п'ять, тоді тільки скажемо. А е!.. Е!.. Душа моя чує, опит — велике діло!

(Входять Параска і Мотря.)

Поговоримо потім. Здравствуйте, Івановна!

ЯВА V

Ті ж, Параска і Мотря.

Параска. Здрастуйте! А чом же ти, сину, не йдеш до волів?

Роман. Та забалакався, я зараз повечеряю та й піду.

Копач. А ви ще не вечеряли? Це добре діло, бо й я не вечеряв.

Параска. То ідіть же у ту хату, там вечеря стоїть на столі.

Копач. Альом, ле-козак! Та попоїмо, а потім ти до волів, а я в клуню на солому, можна?

Параска. А чому ні — спочивайте з богом.

Копач. Я не люблю, знаєте, там всяких нежностей: перин, подушек. Є солома — добре, а нема — кулак в голови, свиту послав, свитою укритися, заснув — мало жувився, проснувся, встав — встрепенувся, шапку насунув та й далі посував... Хе-хе-хе!
(Вийшов.)

Роман. Скажете, мамо, батькові, що тут приїздив жид і сказав, щоб вони завтра були у Смоквинова в обідню пору з грішми, бо Жолудь землю перекупує.

(Вийшов.)

ЯВА VI

Параска і Мотря.

Параска. Добре. Іди ж, дочко, внось сюди з комори вечерю, а я трохи поприбираю. *(Мотря пішла.)* І що це старий задумав? Щось тут є, а що — не розберу. То не хотів у церкву коней давати, а то і сам поїхав, і цілу обідню стояв навколішках; то не хотів Мотрю сватать за Романа, то посватав; ніколи не гуляв, а то так добре випили з кумом; та все радіє чогось, веселий такий. І куди вони оце поїхали? Чи він кого привезе з собою, чи господь його знає? Звелів, щоб вечеря була готова, щоб ставні були зачинені, свічка поставлена на столі і щоб і ляльки тут не було. Аж страшно мені робиться од цих приборів, і слова тобі не скаже, що задумає робить...

(Мотря вносе вечерю і ставить на столі, між іншими пляшками з горілкою, пироги і сметана.)

Мотря. Хто це до нас сьогодні приїде?

Параска. Не знаю, я вже боялась старого розпитувать; доволі того, що він був веселий і згодився на ваше весілля. А сірники є?

Мотря. Є!

Параска. Ходім же.

(Одчиняють двері, з другої хати виходять Копач і Роман.)

Копач. Спасибі за вечерю! Тепер залізу на соломку, як у пуховики.

(Виходять; на кону яке врем'я пусто.)

ЯВА VII

Входе тихо Герасим, а за ним Савка, несе на плечах здоровий мішок з кожі.

Герасим. Ідть же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

Савка. Ходім удвох.

Герасим. От тобі й маєш!.. А хто ж буде біля грошей?

Савка. Хіба ж їх хто візьме тут?

Герасим. Е, куме, на гріх майстера нема! Краще я тут посидю — береженого і бог береже.

Савка. І одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. *(Вийшов.)*

ЯВА VIII

(Герасим сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.)

Герасим. Отепер Пузир нехай скаже: голяк масті, чирва світить! Ще поміряться — хто голяк. Він думає, що дуже розумний. Ні, братіку, — потягайся ще зо мною. Хе-хе-хе! Я не то що, я й жида сьогодні обманив; поки мішок розшили — дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї — гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок — жид зашамотався, бере мішок, не дає...

«Давай гроші», — каже. Слово за слово, а тут — третій; я тоді йому тиць замість

п'ятьох та тільки три тисячі. Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо в вагон.
(*Входить Параска.*)

ЯВА ІХ

Від жінки Герасим дізнався, що до нього прибігав Гершко і казав, щоб він завтра в обідню пору був у Смоквинова з грішми, бо «Жолудь землю перекупує». Поглянувши на мішок, Герасим сміється. Параска хоче знати, що він привіз, але той розлютився і мало не побив її. Параска налякалася і вибігла.

ЯВА Х

Герасим, а потім Савка.

Герасим. От цікаве бісове насіння, так і загляда, а жидом перелякала на смерть... Жолудь землю перекупує!.. Ха-ха-ха! Завтра чуть світ отнесу йому гроші, переплатю по десять рублів на десятині, а не попустю, щоб Жолудь купив.

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, нігде нічирк! Давайте мені моє, та, поки глуха північ, я собі піду.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде, я знайду, де своє сховать, а ви ховайте своє.

Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемося, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилась, поки це діло скінчилось, та щоб я не мав в руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? Вам цього хочеться, я знаю вас добре, бачу, куди ви гнете, але гляньте сюди.
(*Виймо, ніж з-за халяви.*) Бачите? Не розпалюйте ж мене, бо тут вам і амінь, коли почнете крутить.

Герасим (виймо, з-за халяви ніж). А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки, знаєте, це все чортзна-що! (*Хова ножа.*) Це я для дороги мав... здіймайте лиш світу, закривайте вікно, та будемо ділитися...

(Закривають вікна свитами.)

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, бог з вами.

Савка. Не журіться, я зумію заховать, аби було що. (*Підходить до мішка.*)

Герасим. То вам п'ять тисяч?

Савка. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Герасим. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... (*Набік.*) Щоб тебе за печінку взяло. (*Вийма з мішка пачки по тисячі, навхрест оперезані бумагою, а кум розгляди.*) Оце одна, а це друга, а це третя...

Савка. Стривайте... куме, гляньте...

Герасим. А що?

Савка. Та це не гроші, це чистісенька бумага.

Герасим. Як?!

Савка. Чиста бумага! От так машину підвела жидівська голова, тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Герасим (хвата пачки одну за другою, перегляда). Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! (*Хвата знов бумажки, розрива і кида.*) Сама бумага... чистісенька бумага!.. (*Несамовито.*) Ха-ха-ха!.. Сто тисяч!! Ха-ха-ха!

Савка. Отже збожеволіє! Куме, заспокойтесь; що з воза впало, те пропало.

(*Герасим озирється, хватає пояс на лаві і біжить з хати.*)

Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало.

(*Входе Параска.*)

ЯВА ХІ

Савка і Параска.

Параска. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснув?

Савка. Сором признаться. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

Параска. Як?

Савка. Так. Обманив жид: дав чистих бумажок замість грошей. А може, то й не жид був, може, нечиста сила перекинулася в жида і отуманила нас так, що ми не роздивились і прийняли бумагу чисту за гроші.

Параска. А господи, господи! Бач, яке нещастя скоїлось; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

Савка. Я й сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Голос Копача: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте? Хтось кричить!..

Параска. Ох куме, голубчику, у мене й руки, і ноги тремтять, — ходім.

ЯВА ХІІ

Ті ж. Копач і Герасим.

Копач (несе Герасима на плечах). Та допоможіть-бо!

(*Помагають і кладуть Герасима на ліжку.*)

Параска. Що з ним, що з ним, скажіть на милість божу?

Копач. Це, я вам скажу, реприманд! Качайте його, отак, отак! (*Качає Герасима.*) Ну, реприманд!

Параска. Та що воно? Що? Ради бога, скажіть, що то за більість така?

Копач. Та яка там більість! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... Ви мене слухайте... стоп! (*Прислухається до серця.*) Тріть, тріть, тріть... Опит — велике діло... Серце наче ворухиться... А-а. Та й перелякав же

ти мене, Никодимович, мало не вмер від страху, ну, й йому б не жить на світі, якби не мій опит.

Савка. Кажіть, що трапилось?

Копач. Все по порядку — коло одного центра. Ножа! *(Дають ножа.)*

Івановна, лийте йому води ложкою в рот. *(Наливають води.)*

Ковтнув, ей-богу, ковтнув. Не журіться! Щастя маєте, що я ліг в клуні спать... Ліг, знаєте, я в клуні спать, і так мене один предмет заняв, що я й задрімав з думкою про нього; коли це сниться мені, що Роман позабирав копили кам'яні, — пам'ятаєте? Я вам розказував? Що на Боковеньці? Позабирав ті копили та й повісив надо мною їх. Тільки що оце сниться, аж щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, піймав за ногу, нога гойднулась, задрігала і вирвалась, та як захарчить. Я схопився мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сірничок, дивлюся — і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

Параска. Боже мій, боже, яке тяжке нещастя!

Копач. Но! Опит — велике діло! Я зараз вийняв перочинний ніж і перерізав пояса... і Никодимович упав на землю. Гляньте — дише.

(Герасим поворушився і спазматичне в себе потягнув воздух.)

Підводьте, підводьте. Ніби позіхає, дрижить.

(Підводять Герасима, він ще потягнув у себе воздух і витирає ніт.)

Параска (плаче). Старий, старий!

Герасим. Де я? *(Спазми.)*

Копач. Пийте воду. *(Подає.)*

(Герасим п'є.)

Що з вами? Що це ви вигадали?

Савка. Та годі, куме! Буде здоров'я — будуть і гроші, а я навіки від них одрікаюся, ніколи в світі не буду хотіть більше, ніж бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

Копач. Які гроші?

Савка. Он гляньте, як нас обманили.

Копач. А-а! Зразу догадався! Опит — велике діло! На тім тижні в городі була така сама okazія! І багато видурили?

Савка. П'ять тисяч...

Герасим (закльовується воздухом). Ой... ой!..

Копач. Бризкайте водою.

(Бризкають. Герасим піднімається.)

Та годі вам, Никодимович, убивається. Заспокойтесь нащот грошей! От поїдемо на Боковеньку, там є гроші, там є сила грошей, вірте, що достанем. Мені само провіденіє указує цей путь... Примети які: скала, копил так і копил так, а посередині кам'яна фігура... не я буду...

Герасим. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зня-

ли з віршовки? Краще смерть, ніж така потеря! (Ридає.)

Завіса.

1890 р. Хутір Надеждовка

1. Яка історична епоха відображена в комедії Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч»? Які риси цієї епохи виявилися в п'єсі.

2. Що становить основний зміст життя Герасима Калитки? Підтвердіть свої висновки цитатами з твору.

3. Як ставиться Герасим Калитка до членів своєї родини?

4. Розкажіть про Романа. Якими ви уявляєте його зовнішність і вдачу? Чи стане Роман таким же глитаєм, як його батько? Обґрунтуйте своє твердження.

5. Яка головна пристрасть Бонавентури? Який спосіб життя він веде?

6. Якими ви уявляєте Параску й Мотрю? Позитивні вони персонажі чи негативні? Доведіть свою думку.

7. Які риси характеру Калитки підкреслюють образи Невідомого та Герішка? А Савки та Бонавентури?

8. Чому, на вашу думку, потяг до надмірного збагачення руйнує душу людини? У чому це виявляється?

9. Які влучні, дотепні образні вислови з цього твору вам запам'яталися? Поясните їх зміст.

10. Складіть паспорт п'єси Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч», заповніть таблицю:

Автор	
Назва	
Рік написання	
Жанр	
Тема	
Ідея	
Головна думка	
Проблематика твору	
Герої твору	

* ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ *

ДРАМАТИЧНИЙ ТВІР

Визначальною своєрідністю драматичного твору є те, що майже весь текст становить мова персонажів. У діалогах дійові особи обмінюються думками, виражають своє ставлення до предмета розмови, свої настрої та почуття. Свій монолог персонаж може звертати до глядача, до себе самого. В одних монологів персонажі висловлюють свої потаємні мрії, прагнення (Невідомий — про «нову комерцію», Копач — про скарби, Калитка — про землю і гроші та ін.) або розповідають про те, що відбулося раніше, до початку дії в п'єсі чи по ходу дії, але за межами сцени (Роман — про відвідання Пузиря, Калитка — про купівлю мішка з грішми).

Ті слова в окремому висловлюванні одного персонажа, на які відповідає інший персонаж, називаються **реплікою** (від лат. *replico* – заперечую, відповідаю, розкриваю).

Діалогічна форма п'єс зумовлена тим, що вони призначаються для вистави на сцені.

Проте дійові особи п'єси не тільки говорять, а й щось роблять, певним чином поводяться. Єдність висловлювань та дії персонажів у драматичному творі нерозривні.

Мова автора в п'єсі посідає невелике місце. Це список дійових осіб, описи вигляду сцени, імена персонажів перед їхніми висловлюваннями. У списку дійових осіб вказується, ким є кожний з персонажів, часом описується їхній зовнішній вигляд, розкриваються деякі риси характеру.

До мови автора належать також зауваження в дужках (рідше – між рядками) про те, з якою інтонацією, з якими почуттями, жестами, мімікою говорить персонаж, що при цьому робить, як поводить ся.

Мова автора в п'єсі називається **ремарками** (від фр. *remarque* — помітка, примітка). Наявність ремарок також зумовлена вимогами й особливостями сценічного мистецтва. Вони допомагають створити сценічний образ, який втілював би задум автора; костюмеру, гримеру — надати актору зовнішнього вигляду, відповідного ролі; декораторам — відтворити авторські описи сцени в інтер'єрах та пейзажах. Читачеві ремарки допомагають краще уявити зображене в п'єсі.

Зверніть увагу на те, що в ремарках дієслова мають форму теперішнього часу. Ця дрібна, на перший погляд, деталь дуже присутня: вона створює таке враження, немовби дія в п'єсі відбувається тепер, на наших очах.

Вимогам сцени підпорядкована й будова драматичного твору. Текст п'єси ділиться на дії тому, що події, зображені в кожній з них, можуть відбуватися в різних місцях, і сцена повинна мати відповідний вигляд. Між діями під час вистави

робляться перерви (антракти). Вони потрібні акторам і глядачам для відпочинку, а декораторам — для переобладнання сцени.

Дії поділяються на яви, що зв'язано з появою на сцені або виходом артистів за куліси.

Образи-характери в п'єсі творяться тими ж прийомами, що й у епосі, проте роль кожного прийому не однакова. Найбільшого значення набувають мовлення персонажа, його вчинки, поведінка, зовнішність. Авторська характеристика (в ремарках) відіграє значно меншу роль, аніж у епосі.

Обсяг драматичних творів такий, щоб вистава тривала не більше чотирьох годин.

Драма (від гр. *drama* — дія) — літературний рід, у творах якого, призначених для вистави на сцені, явища життя й характери розкриваються в розмовах та діях персонажів.

Основні особливості драматичних творів: єдність місця і дії; зображення персонажів через їхні вчинки, поведінку, висловлювання; відтворення подій як живого процесу; наявність ремарок; призначення для вистави на сцені; поділ тексту на дії, картини, яви; діалогічна форма.

Ви знаєте, що є різні драматичні жанри, основні з яких — драма (як вид), комедія, трагедія.

Твір Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» — комедія. Драматичний твір, в якому висміюються і засуджуються недоліки та пороки суспільного життя й характеру людей, називається **комедією**. Термін «**комедія**» походить від двох грецьких слів: *komicos* — весела процесія, *ode* — пісня.

Комедії можуть бути **гумористичні** («Фараони» Олексія Коломійця) і **сатиричні** («Сто тисяч» Івана Карпенка-Карого). В гумористичних комедіях викриваються хиби в характерах окремих людей, внаслідок чого герої потрапляють у різні смішні ситуації. У сатиричних комедіях викриваються і засуджуються корінні пороки суспільного життя. Критика сучасної письменникові дійсності незрівнянно глибша, ніж при гумористичному зображенні, гостріша, спрямована не на викоренення пороків (викоренити їх і не можна!), а на знищення самого ладу, який породжує такі потворні явища.

Твір «Сто тисяч» — сатирична комедія.

ІВАН ЯКОВИЧ ФРАНКО (1856–1916)

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичі Львівської області в родині сільського коваля. Батько славився на всю околицю не тільки як добрий коваль, а й своєю людяністю, гостинністю і веселою вдачею.

Вчився він у сільській школі, спочатку в Нагуєвичач, а потім у Ясениці Сільній; з 1864 по 1867 рік — у Дрогобицькій школі, а далі у гімназії, яку закінчив 1875р. Його батько, Яків Іванович, помер, коли І. Франкові було лише одинадцять років. Саме про смерть батька у 1871 р. Франко написав свій перший вірш. Вітчим добре поставився до свого пасинка і дав йому змогу продовжувати навчання. Та невдовзі у молодого гімназиста померла і мати (1872 року), яку він дуже любив і присвятив їй свої згадки у вірші «Пісня і праця», у поемі «Гадки на межі». І після смерті матері Івана Франка вітчим, одружившись вдруге, не змінив свого ставлення до пасинка і допомагав йому продовжувати навчання. 26 липня 1875 року Іван Франко закінчує Дрогобицьку гімназію і одержує атестат зрілості.

Після закінчення гімназії Франко вступає до Львівського університету. Поряд з навчанням широко розгортає літературну і громадську діяльність. Твори Івана Франка користувалися популярністю серед трудящих і передової інтелігенції, пройнятої симпатіями до народу й бажанням боротись за його кращу долю.

Ув'язнення, обшуки тільки загартувували Франка. В 1876 році виходить перша збірка Івана Франка «Баляди і розкази». 1881–1884 роки були особливо важкими для письменника. Через матеріальні нестатки довелося повернутися в Нагуєвичі, зайнятися хліборобською працею.

У 1887 році вийшла збірка поезій «З вершин і низин», яка принесла авторові велику славу.

Арешти, матеріальні нестатки не дали Франкові змоги закінчити Львівський університет. На початку 90-х років він вирішує закінчити університет, щоб мати право захищати докторську дисертацію. Але захистив її в 1893 році при Віденському університеті, одержавши вчений ступінь доктора філософії. В 1898 році Іван Франко зробив спробу стати викладачем Львівського університету, але не був допущений до викладання.

В 1908 році Іван Франко тяжко захворів. Мав ще багато цікавих наукових і літературних задумів, але хвороба стала на перешкоді до їх здійснення.

Помер І. Франко 27 травня 1916 року. Поховано його на Личаківському кладовищі у Львові.

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях Івана Франка.
2. Івана Франка називають титаном праці. Як ви думаєте, чому?

ГРІЄ СОНЕЧКО!

Гріє сонечко!
Усміхається
Небо яснее,
Дзвонить пісеньку
Жайвороночок,
Затонувши десь
В бездні-глибині
Кришталевого
Океану...
Встань,
Встань, орачу! Вже
Прогули вітри,
Проскрипів мороз,
Вже пройшла зима!
Любо дихає
Воздух леготом*;
Мов у дівчини,
Що з сну будиться,
В груді радісно
Б'єсь здорова
Молодая кров,
Так і грудь землі
Диха-двигаєсь
Силою дивною,
Оживущою.
Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час
Золоте зерно!
З трепетом любові
Мати щирая
Обійме його,
Кров'ю теплою

Накормить його,
Обережливо
Виростить його.
Гей, брати! В кого
Серце чистее,
Руки сильнії,
Думка чесная, —
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте
Всемогущого
Поклику весни!
Сійте в головах
Думи вольнії,
В серцях жадобу
Братолюбія,
В грудях сміливість
До великого
Бою за добро,
Щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку,
На живу ріллю
Впадуть сімена
Думки вашої!

1880 р.

* *Легім* — весняний, легкий вітерець.

1. До кого звертається поет і з яким закликом?
2. Розкрийте алегоричний зміст художніх деталей.
3. Визначте тему та ідею твору.

МОЯ ЛЮБОВ

Вона так гарна, сяє так
Святою, чистою красою,
І на лиці яріє знак
Любові, щирості, спокою.

Вона так гарна, а проте
Так нещаслива, стільки лиха
Знесла, що квилить лихо те
В її кождіській пісні стиха.

Її пізнавши, чи ж я міг
Не полюбить її сердечно,
Не відректися власних втіх,
Щоб їй віддатись доконечно?

А полюбивши, чи ж би міг
Я Божую її подобу
Згубити з серця, мимо всіх
Терпінь і горя аж до гробу?

І чи ж перечить ся любов
Тій другій а* святій любові
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окуви?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!

1880 р.

* А — тут: у значенні «і»; це діалектизм, який зберігся в галицькій говірці ще з давньо-української мови.

1. За допомогою яких образотворчих засобів і добору слів відповідного змістового відтінку та емоційної тональності відображає поет красу рідного краю, його миролюбство, доброзичливість у ставленні до інших народів?

2. В яких рядках поет висловлює синівську любов до матері-Вітчизни? Виділіть слова й словосполучення, які яскраво відтворюють його почуття.

3. Перечитайте дві останні строфи. Поясніть, які суспільні переконання автора викладено в них. За допомогою яких виражальних засобів автор висловлює свою думку?

4. Визначте тему та ідею поезії.

МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ КОЦЮБІНСЬКИЙ (1864–1913)

Український письменник, громадський діяч Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 року у Вінниці. Дитинство та юність майбутнього письменника минули в містечках і селах Поділля.

Батько — Михайло Матвійович — вдачу мав запальну, все життя, працюючи дрібним урядовцем, був у конфліктах з начальством. Мати мала добрий смак, прогресивні погляди, любила літературу і мистецтво.

Освіту здобував у Барській початковій школі (1875–1876 рр.) та Шаргородському духовному училищі (1876–1880 рр.).

Коцюбинський почав пробувати свої сили в літературі рано; брався за поезію, переклади, нариси. Справжнім покликанням стає художня проза. З перших спроб Коцюбинського-прозаїка до нас дійшли оповідання «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма» (1884 р.).

Друкуватися Коцюбинський почав у 1890 році — львівський дитячий журнал «Дзвінок» опублікував його вірш «Наша хатка». В цьому ж році він побував у Львові, встановивши творчі контакти з місцевими літераторами та видавцями, зокрема, Іваном Франком. Поїздка поклала початок постійному співробітництву Коцюбинського в західноукраїнських виданнях. На початку 1891 року він їде до села Лопатинці на Вінниччині, де поєднує роботу домашнього вчителя в родині місцевого службовця з поглибленим вивченням життя села, народної мови, культури. Там він розпочинає серйозну літературну працю. За один 1891 рік з-під його пера виходять оповідання «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник», повість «На віру», віршована казка «Завидющий брат». Твори привернули увагу літературної громадськості, засвідчили, що в українську прозу прийшов талановитий письменник.

Роки перебування Коцюбинського на урядовій службі в Молдавії і Криму дали життєвий матеріал для його творів «Для загального добра» (1895 р.), «Пе-коптьор» (1896 р.), «Посол від чорного царя» (1897 р.), «Відьма» (1898 р.), «В путях шайтана» (1899 р.), «Дорогою ціною» (1901 р.), «На камені» (1902 р.), «У грішний світ», «Під мінаретами» (1904 р.). Багата творчими здобутками п'ятирічна служба у філоксерній комісії стала періодом інтенсивного зростання письменника. Залишивши роботу в комісії, він після безуспішної спроби влаштуватися на роботу в Чернігові, де жила сім'я, їде до Житомира і займає різні посади в редакції місцевої газети «Вольнь». На початку 1898 року Коцюбинський нарешті дістає роботу в чернігівському земстві.

Провідним жанром малої прози Коцюбинського після 1901 року стає соціально-психологічна новела. Його високохудожні шедеври «Fata morgana», «Intermezzo»,

«Коні не винні», «Цвіт яблуні», «На камені», «Тіні забутих предків» та інші ввійшли в золотий фонд світової літератури.

Під час поїздок на острів Капрі письменник часто зустрічався з Горьким, взимку 1911—1912 років навіть жив у нього і написав там «Коні не винні» та «Подарунок на іменини».

Коцюбинський побував у багатьох екзотичних місцях — у Криму, Бессарабії, на Гуцульщині та в Італії, його листи переповнені враженнями від природи цих країв. Коцюбинський вражав своїх сучасників знанням природничих наук. Він проникав у таємниці природи через наукову літературу і власні спостереження. Це допомагало йому глибше, по-філософськи сприймати навколишній світ, краще збагнути і точніше відтворити життя людини в органічному зв'язку з усім світом. Природа і людина зливаються у нього в одне ціле, стоять в одному поетично-філософському ряду.

Останні роки життя письменника пройшли в Чернігові.

Помер Михайло Коцюбинський 25 квітня 1913 року.

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвищав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не

заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами; які давала панові оброблена хлопом українська земля, віковічна боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурєю проносила над нещасним краєм, — ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчитися, хоч пан перемиг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

I

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?... Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отже я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті,

мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, каже, оддам...» А паня біла, біла, тряця трясе її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи заб'ють нас, як мого дідуса в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попикся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я... — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами.

— Ти ж кудою подасися, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасамами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуса... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну хай тебе боронить і хова од лихого мати божа... Прощавай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, іще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникало її щастя.

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами...

Йому ясно уявлялося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травичку в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літа-ми, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи. І коли Остап, вихоханий дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день. Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувалось у той час, дрімали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав; як не помічав величної літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапові зробилося душно. Він сів на межі і роззвуся. Приємний холод пройшов по його тілу і приніс йому полегкість...

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шабляка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на

стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, ява повелася тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана пайового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попере-ду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячіло на шляху...

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайніці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла... — сміялася Соломія.

— Пек тобі, маро... Чисто парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узався?..

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулася і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чимдужч додому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Що ж, приймаєш парубка у товариші чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Отсе сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу.

Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. — повеселішав Остап. — Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз, — день як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви...

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодичина, а ноги парубочі...

— Що ж воно буде? — спитав переходом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з семи словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й відкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жажнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами...

Зіходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?

— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у північ.

То був Дунай...

Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. Люди говорили потиху,

сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, і годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужа мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак...»

— Ох-хо! — вирвалось із чийхось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Деся здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя... — молився хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала. Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік.— Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж наверх лізти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, — кинула Соломія...

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван...

Врешті черкнулась криця о кремін'я... спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись...

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривогою. — Крий боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях...

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує,— обізвався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, — шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили...

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у п'їт'їмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувалися на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкїй комиш...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сїянуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумїнь. Три вогні горіли, як свічки в церкві,— і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повїяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обїзвалась Соломія.

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега. — А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груді вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дїдок на вухо Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмїдь загриз... борони боже! — здивувався той. — А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохїть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилось, і на мутному небі вирїзалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Незважаючи на дідову обїцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Дїти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се драгувало. Нарікання сипались на діда Овсія, усіх брала хїть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й зігрїтися. Ніхто й не дивився на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви усі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кождий хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки, і сопів, і кретавав, і кротив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше,— сикнув перевожчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звівся козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами прикишканих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, бряк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — неслось із берега,— будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене... — і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап всакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили...

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай...

Вже була ніч, коли вони підходили до кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані ним, як снігом. Біле павутиння фестолами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборошнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре... — коротко одмовив Яким, — трохи упораюсь, і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли...

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей, — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт...

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крєтали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо... — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав; пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панцизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, трєклята країно, з твоїми порядками!.. — закляв він наголос.

Одночасово на тому березі почувалася кінська ступа.

— Хто там?.. — кинув у п'їтьму кордонний козак і, не дочекавшись одповіді, бахнув наосліп із рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і трємтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілив мене отут: під серце.

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одєжу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряскій ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

«Аби лиш перебігти отее місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу... — шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло... — насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап скрикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!.. — попрохав ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду... Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло, і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, — так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати води. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунєю, що тихо гойдалась угорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш...

Раз їм почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може, диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця-краю; навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми...

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, — обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи...

Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подається на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поїняли її волю, і вона кинулась уперед, розхилиючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Комиш шумів...

Соломія знесилилась і впала, їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабеті. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів, їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона

знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шії, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Окрім того, Соломії докучав голод. На ходу Соломія висмикувала стебло і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала всю енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий звук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно, її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тикання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, боже мій!.. ох, боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він шохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через

віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобути з сих нетрів.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі. «Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голондними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лапи.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лапу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остапа була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остап не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходять погибель і, як щенят у річці, топить їх обох...

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче...

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє...— обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV

Знайшовши Остапа, Соломія вблагала циган, що жили у виселку поміж очеретами, прихистити їх. Остап тяжко хворів, але добра й турботлива стара циганка відварами зілля та козячим молоком урятувала йому життя. Коли хворий почав уже зводитися з постелі, Соломія найнялася до заможного болгарина перемивати вовну. Спостерігаючи за циганами, Остап зрозумів, що потрапив у злодійське гніздо. Молодята вирішили втекти, але не встигли. Коли Соломія була на роботі, на циганський виселок набігли турецькі жовніри й усіх забрали до в'язниці.

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи

напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одежинку, їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, — і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі.

— Соломіє! — обізвася рівночасно козячий голос. — Чи це ви, чи ваша тінь?.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулася: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба... — І Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуться, а ми... — сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось від сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугайнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халяв, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив, і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувався Іван. — Наче мені сон снигся, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз у раз перебивав її.

— Хе-хе! Я гукаю: «Остапе! Соломіє!» — аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так і пропав у темряві...

...Ох, лишко! — охкав Іван, наче баба. — Під саме серце влучив, бач...

Іван витріщив на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було

чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може, вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвася. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жу-жмом?.. Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся і забалакав із іншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гіллячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, як плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Бессарабії, мало не пожили смерті у плавнях? Чи не краще було б зігнати у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться,— потішав її Іван,— таже там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жура не поможе... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка...

По довгій блуканні брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може, випрошусь у хазяїна...— попрощався з нею Котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш?

Невважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє до купи... — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима.— Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте шу плаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка,— та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік помирає. — Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою:

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік...

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак...

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся — і небо стало сірим.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнути пішоходи. Та ось показала коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий,— стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрої. Вони відпливли

на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами...

Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-апе! — співала Соломія. — Ми ідемо тебе визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд червоних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук: червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшла по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибіння тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішати, поки не змерзло тіло... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу. На високій бессарабській половині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть одиноким високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись билась турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клеїт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати. Темрява і пустка обгортають його. Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, — і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-є!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині!..

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

1901 р.

1. Розкажіть про становище покріпаченого селянства. Використовуйте слова й вислови з тексту.

2. Чому М. Коцюбинський назвав свій твір «Дорогою ціною»? Обґрунтуйте свою відповідь.

3. Поясніть, як автор ставиться до своїх героїв. Зверніть увагу на добір слів та використання художніх засобів для змалювання їхньої зовнішності, вчинків, почуттів, настроїв.

4. Яке значення пейзажу в оповіданні? Виразно прочитайте ці описи, відтворюючи авторський настрій.

5. Яке лихо спіткало Соломію й Остапа в плавнях? Розкажіть про їхню поведінку в скрутну хвилину життя.

6. У чому виявилися мужність, стійкість, воля до життя Соломії під час блукання у плавнях? Чи про свій порятунок вона дбала?

7. До яких заходів вдається Соломія, щоб визволити Остапа з в'язниці? Чому їй не пощастило?

8. Яким ви уявляєте Івана (його зовнішність, вдача, ставлення до друзів)? А Соломію?

9. Як склалося подальше життя Остапа?

10. У чому краса стосунків між Остапом і Соломією?

11. Визначте тему та ідею твору.

12. Прочитайте нижче, що таке композиція та сюжет. Назвіть елементи сюжету в оповіданні М. Коцюбинського «Дорогою ціною».

✿ ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ ✿

Композиція

Усі частини художнього твору перебувають у логічних зв'язках, нерідко переплітаються, становлячи цілісну єдність. Упорядковане розміщення логічно пов'язаних складових частин художнього твору називається **композицією** (від лат. *componere* — складати, створювати, поєднувати, компоувати).

В епічних і драматичних творах основним є зображення подій. **Подія** — це єдність обставин, вчинків і поведінки персонажів, у яких виявляються характери.

Обставини в художньому творі — це ті суспільні, природні, побутові умови, в яких живуть і діють персонажі. До обставин належать політичні та економічні особливості історичної епохи, побутові умови, стосунки між персонажами, пейзажі, інтер'єри.

Подія складається з кількох **епізодів**, в яких виявляється її розвиток. Кожний епізод відносно завершений, а тому часом неправильно вважається окремою подією.

СЮЖЕТ

Одні складові частини композиції епічних та драматичних творів становлять їх сюжет, інші — позасюжетні елементи.

Сюжет (від фр. *sujet* — предмет) — це система пов'язаних між собою подій, в яких розкриваються характери персонажів і розв'язується суперечність між ними. У сюжеті виділяють п'ять основних елементів: експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію та розв'язку.

Експозиція — та частина твору, де повідомляється про час, місце подій, про дійових осіб, взаємини між ними.

Зав'язка — перше зіткнення героїв, виявлення суперечностей між ними.

Розвиток дії — одна або декілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, розвиваються суперечності.

Кульмінація — найбільше загострення суперечностей, в яких найповніше розкриваються характери героїв.

Розв'язка — те місце у творі, де суперечності розв'язуються, розвиток дії завершується.

ТИПОВІСТЬ ХАРАКТЕРІВ

Характеризуючи дійових осіб твору «Дорогою ціною», ви переконалися, що кожна з них є конкретною індивідуальністю з притаманною лише їй зовнішністю, вдачею, поведінкою, манерою говорити, ставленням до людей тощо. Проте при всій своєрідності образів Остапа, Соломії, Івана в них є й спільні риси: волелюбність, непримиренність до панської сваволі, рішучість, сміливість. Ці риси вдачі змусили героїв оповідання наважитись на втечу. Про те, що таких кріпаків було багато, свідчить велика кількість втікачів у Бессарабії.

Риси характеру, спільні для певної групи людей або класу, називаються **типовими**. Образи-персонажі, носії цих рис, є типовими.

Слід пам'ятати, що типовість не є тотожністю характерів, — у вдачі персонажів спільними будуть лише окремі важливі, визначальні для багатьох людей риси.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА
(Лариса Петрівна Косач-Квітка)
(1871–1913)

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка) народилася 25 лютого 1871 року в Місті Новоград-Волонський (тепер Житомирська область).

Мати поетеси Ольга Петрівна — письменниця і громадсько-культурна діячка — відома в літературі під псевдонімом Олена Пчілка. Вона доклала багато зусиль, щоб дати дочці освіту, прищепила любов до рідної мови та літератури.

Батько Лесі — Петро Антонович, юрист, був не тільки дбайливим батьком, а й добрим другом і вихователем своїх дітей. З особливою ніжністю ставився до Лесі.

Серед близького оточення майбутньої поетеси були відомі культурні діячі: Михайло Драгоманов (її дядько по матері), М. Старицький, М. Лисенко. Все це сприяло ранньому входженню Лесі в літературу. В дев'ять років вона вже писала вірші, у тринадцять почала друкуватись. У 1884 році у Львові в журналі «Зоря» було опубліковано два вірші («Конвалія» і «Сафо»), під якими вперше з'явилося ім'я — Леся Українка.

Дитячі роки поетеси минули на Поліссі. Взимку Косачі жили в Луцьку, а літом — у селі Колодачне. В юнацькі роки Леся починає хворіти на туберкульоз, з яким вона боролась усе життя. Хвороба спричинила до того, що дівчинка не ходила до школи, однак завдяки матері, а також М. Драгоманову, який мав великий вплив на духовний розвиток Лесі Українки, вона дістала глибоку і різнобічну освіту. Письменниця знала більше десяти мов, вітчизняну і світову літературу, історію, філософію. Так, наприклад, у 19 років вона написала для своєї сестри підручник «Стародавня історія східних народів».

На початку 1893 року у Львові виходить перша збірка поезій Лесі Українки — «На крилах пісень». Серед вміщених у збірці творів виділяється вірш «Contra spem spero», що сприймається як кредо молодій письменниці, декларація її незнищенного оптимізму.

Початок роботи Лесі Українки над прозовими жанрами пов'язаний з діяльністю гуртка київської літературної молоді «Плеяда». Тут готували видання для народу з історії, географії, перекладали твори російських та зарубіжних письменників; гуртківці писали і власні твори, які оцінювались на конкурсах. Так були написані і деякі оповідання Лесі Українки.

1899 року у Львові виходить друга збірка поезій — «Думи і мрії». Ця збірка за-свідчила безсумнівний злет творчості молодій поетеси.

Через хворобу Лесі Українці доводилось багато їздити по світу. Вона лікувала-ся в Криму і на Кавказі, у Німеччині і Швейцарії, в Італії та Єгипті. І хоча чужина завжди викликала в неї тугу за рідним краєм, але й збагачувала новими враженнями, знанням життя інших народів, зміцнювала й поглиблювала інтернаціональні мотиви її творчості. Так, у циклі «Весна в Єгипті» (1910 р.), Леся Українка знайомить українського читача з цим краєм, його природою, людьми.

В останнє десятиліття у творчості Лесі Українки переважає драматургія. За порівняно короткий час було написано понад двадцять драматичних творів, які відкрили нову сторінку в історії театральної культури.

Останні роки Леся Українка жила в Грузії та Єгипті. Невблаганно прогресувала хвороба. Перемагаючи тяжкі страждання, вона знаходила силу працювати. На Кавказі вона все частіше згадувала волинське дитинство, перед нею поставали картини задумливої поліської краси. Так виникла «Лісова пісня», яка була написана за кілька днів тяжкохворою поетесою.

Леся Українка померла 1 серпня 1913 року в грузинському містечку Сурамі. Тіло її перевезли до Києва і поховали на Байковому кладовищі.

1. Що нового ви дізнались про Лесю Українку?
2. У чому виявилися мужність і сила волі Лесі Українки?

«КРАСО УКРАЇНИ, ПОДОЛЛЯ...»

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!

Онде балочка весела,
В ній хороші, красні села,
Там хати садками вкриті,
Срібним маревом повиті,
Коло сел стоять тополі,
Розмовляють з вітром в полі.

Хвилюють лани золотії,
Здається, без краю, — аж знову
Бори величезні, густії
Провадять таємну розмову.

Он ярочки зелененькі,
Стежечки по них маленькі,
Перевиті, мов стрічечки,
Збігаються до річечки,
Річка плине, берег рвучи,
Далі, далі попід кручі...

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!..

1888 р.

1. Яка пора року зображена у вірші? Обґрунтуйте своє твердження художніми деталями з тексту.
2. За допомогою яких зображувально-виражальних засобів письменниця висловлює своє замилування красою рідного краю?
3. Що прекрасного бачить Леся Українка у рідному краї?
4. Яка тема та ідея поезії?

«СКРІЗЬ ПЛАЧ, І СТОГІН, І РИДАННЯ...»

Скрізь плач, і стогін, і ридання,
Несмілі поклики, слабі,
На долю марні нарікання
І чола, схилені в журбі.

Над давнім лихом України
Жалкуєм-гужим в кожний час,
З плачем ждемо тії години,
Коли спадуть кайдани з нас.

Ті сльози розстроюють рани,
Загоїтись їм не дадуть.
Заржавіють від сліз кайдани,
Самі ж ніколи не спадуть!

Нащо даремнії скорботи?
Назад нема нам воріття!
Берімось краще до роботи,
Змагаймось за нове життя!

1890 р.

1. Знайдіть у тексті й прочитайте рядки, що мають ознаки «крилатих висловів».
2. Визначте тему та ідею поезії.

ДОСВІТНІ ОГНІ

Ніч темна людей всіх потомлених скрила
Під чорні, широкії крила.
Погасли вечірні огні.
Усі спочивають у сні.
Всіх владарка ніч покорила.

Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі!
Щасливий, хто сни має милі!
Від мене сон милий тіка...
Навколо темнота тяжка,
Навколо все спить, як в могилі.

Привиддя лихі мені душу гнітили,
Повстати ж не мала я сили...
Зненацька проміння ясне
Од сну пробудило мене, —
Досвітні вогні засвітили!

Досвітні огні переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні промені сплять, —
Досвітні огні вже горять.
То світять їх люди робочі.

Вставай, хто живий, в кого думка повсталала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, —

Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

1892 р.

1. Який настрій викликала у вас поезія «Досвітні огні»?
2. Перечитайте ті строфи й рядки, в яких описана темна ніч. Виберіть вислови, що відтворюють владу темної ночі над людьми.
3. Які художні засоби використовує поетеса, щоб зобразити всеперемагаючу силу досвітніх огнів? Розкажіть, якою ви уявляєте цю картину.
4. Чому автор наголошує на тому, що досвітні огні засвітили «люди робочі»?
Перечитайте рядки, в яких висловлено заклик до боротьби проти гнобителів.
5. Назвіть алегоричні образи вірша і розкрийте їх зміст.
6. Визначте головну думку твору.

ДАВНЯ КАЗКА

(Скорочено)

I

Десь, колись, в якійсь країні,
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла урода жожа,
Хоч не був він теж поганий, —
От собі — людина божа!

Той співець — та що робити!
Видно, правди не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати.

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосою луною.

І не був поет самотній, —
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за тее
Ділом скрізь давали раду...

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав — не знаю!

Тільки чує — гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкії коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за кущів юрба мисливська
На долинку вибігає.

Як на те ж лежав поет наш
На самісінській стежині.
«Гей! — кричить він, — обережно!
Віку збавите людині!»...

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!»...

В мене рими-соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! —
Мовить лицар, — ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці! геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! —
Мовить наш поет, — несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать, візьміте».

«Він, напевне, божевільний, —
Крикнув лицар. — Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість —
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю».

«Не на тебе ждять я буду, —
Так поет відповідає, —
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає»...

Розтеклись ловці по гаю,
Полували цілу днину,
Та коли б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!..

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбився, утомився,
Дехто ще зоставсь у гаю,
Дехто вже й з дороги збився.

Геть одбившиися від гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаш! —
Мовив лицар і лапнувся
По кишнях, — ой, небоже,
Вдома гроші я забувся!

Усміхнувсь поет на теє:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! — крикнув згорда.
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: «Та й сам я
Не люблю з панами жарту...

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море —
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар:
«Боже! Чоловік сей божевільний!»

«Може быть, — поет відмовив, —
Певне, всі ми в божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»

Засміявсь на теє лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на теє:
Ти щасливий, та не дуже.

Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний.

Я б віддав твоє багатство
І непевнії країни
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини...»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну,
І на відповідь гуртові
Він загравав і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

II

Якось увечері приїхав до поета лицар Бертольдо і розповів про своє безнадійне кохання до вродливої дівчини Ізидори. Поет написав серенаду, яку Бертольдо проспівав під вікнами коханої, і здобув її прихильність. Незабаром відбулося весілля, на якому було багато людей, «тільки нашого поета пан забувся запросити».

III

Час летів, немов на крилах,
І мов сон, життя минало.

Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужее царство,
Розіслав він скрізь герольдів
На війну скликать лицарство...

І пішло одважне військо
Через нетрі та пустині;
Не один вояк смутився
По своїй рідній країні.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала...

І Бертольдові спочатку
Справді щастя панувало,
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком.
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурменський
Міцно так тримавсь за царство, —

Тільки твердо так трималось
Місто гордеє, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втрете, ще й вчетверте.

Тут прийшлося Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люде,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога,
Серед війська почалися
Нарікання і тривога...

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,
Та воно дедалі гірше
Почало репетувати.

Далі кинулись до зброї...
Бог зна, чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «Стійте!»,
Військо раптом зупинились.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці слаутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні.

З них один промовив:
«Браття! Часу маєте доволі,
Щоб Бертольда покарати,
Він же й так у вашій волі.

Ми б хотіли тут в сій справі
Скільки слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже, ми почнем співати».

Тут один із них тихенько
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі —
Від порога та до печі.

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь:
«Я один, а їх аж триста!»

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се буде речення мудре:
«Утікай, поки здоровий!»

«Утікай, поки здоровий!» —
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю попускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, цар в полоні
Бусурменський. Перемога!
От тепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на radoшax Бepтoльдo
Всiх спiвцiв казав зiбрати,
І, коли вони зiбрались,
Привселюднo став казати:

«Ви, спiвцi славутнi наші,
Ви, кpасo всьoгo народу!
Ви нам чeсть вiдрятували,
Вам ми виннi надгороду!»

Та спiвцi вiдповiдали:
«Ні, не нам, ласкавий пане,
Той, хто сих пiсeнь навчив нас,
Надгороду хай дiстане».

«Де ж вiн, де? — гукнув Бepтoльдo.
Щo ж вiн криється мiж вами?» —
«Вiн не тут, — спiвцi говорять, —
На вiйни не був вiн з нами.

Вiн зостався, щoб пiснями
Звеселять рiдну кpайну,
Там вiн має розважати
Не одну сумну родину».

«Знаю я сьoгo пoета
І його величну душу,
І тепер йому по-царськи
Я подякувати мушу.

Тiльки б дав нам бог щасливо
Повернутися додому,
Срiбла, золота насиплю
Я спiвцевi дорогому!..»

IV

Кажуть, весь помiст у пеклi
З добрих замiрiв зложився!

Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився...

Вже давно Бертольд вернувся
Із далекої чужини,
Знов зажив життям веселим
Біля милої дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почалося вічне свято, —
О, тепер було у нього
Срібла, золота багато!

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Надгороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своєму графстві,
Наче сам король вельможний.

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана.

Тож спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний,
Правий суд чинив у панстві,
До підданих був лагідний.

Але то було не довго,
Він дедалі в смак ввіходив
І потроху в себе в графстві
Інші звичаї заводив.

Що ж, напитки та наїдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба гроші!

Та й по всіх далеких війнах
Граф привчився до грабунку,
А тепер в своїй країні
Він шукав у тім рятунку.

Почалися нескінченні
Мита, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки.

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, —
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку, —
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилею сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті,
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,

Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає,
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

«Ну, — гукнув Бертольд, — то байка!
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує десь близенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров поллеться,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? — кричить Бертольдо. —
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обіззався голос долі:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

Не турбуйся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

Мов крізь землю провалився
Той співець, утік од лиха.
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

«Маєм свого отамана! —
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне я тепер бажаю
Дать йому за них заплату,
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

Я його талан співацький
Так високо поважаю,

Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднее,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сес:

«Ви скажіте своєму пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю.

Хай він сам те пригадає,
Що то ж я йому дав злото,
Хоч тепер об тім жалкую,
Краще б кинув у болото!

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів,
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплугались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки.
Золоті надіть кайдани.

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
«Так і так поет відмовив,
Ми даремне намовляли...»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовитую відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини

І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недузї,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі.

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям, —
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хаги,
І поет один зостався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався.

Всі Бертольдіві погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, —
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольду
Молодий його нащадок,

І пиху його, й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве —
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

1893 р.

До першого розділу

1. Що вас найбільше вразило в поемі «Давня казка»?
2. Прочитайте діалог між поетом і лицарем. Які риси характеру поета й лицаря тут виявилися? Як розуміє щастя людини співець, а як Бертольдо? Розкажіть про вплив, який справляла на слухачів пісня поета. Свої відповіді підтверджуйте рядками з тексту.

До третього розділу

1. Чому під час облоги ворожого міста серед воїнів почалися нарікання і тривога?
2. Хто врятував військо від ганьби й загибелі? Як саме?
3. Прочитайте виразно пісню відважного лицаря. Які зображувально-виражальні засоби надали цій пісні такої сили впливу на воїнів? Підтвердіть свою думку цитатами з тексту.
4. Яку нагороду обіцяв Бертольдо співцеві? Виразно прочитайте відповідні рядки.

До четвертого розділу

1. Як поводився з людьми Бертольдо, поки мав нагробовані багатства?
2. Розкажіть, які «ініші звичаї» став заводити він у своєму графстві. Як це позначилося на становищі народу? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
3. До яких хитрощів вдається Бертольдо, щоб відірвати поета від народу? Чому підступний план графа лишився нереалізованим?

4. Визначте головну думку поеми. Прочитайте строфи, в яких вона найвиразніше висловлена.

5. Розкажіть про пошану народу до поета.

6. Як помстився Бертольдо поетові? Чи зумів він убити силу поетового слова? Чому? Обґрунтуйте своє твердження.

До всього твору

1. Складіть план характеристики поета. Доберіть за ним з поеми відповідний матеріал.

2. Яка роль поетової пісні в житті суспільства? Підтвердіть свою думку посиленням на текст.

❁ ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ ❁

АНТИТЕЗА

Підкреслити, виділити щось важливе, визначальне у висловленій думці чи описі подій, людських характерів, предметів допомагають такі засоби поетичного синтаксису, як анафора та інверсія. З цією ж метою письменники використовують **антитезу** (від гр. *antithesis* — протиставлення) — різке протиставлення якоїсь істотної ознаки чи властивості характеру, події, явища, предмета. наприклад:

*Люди мучились, як в пеклі,
пан втішався, як у раю.*

Ця антитеза допомагає виділити визначальне в становищі трудящих та експлуататора. Підкреслюють цю думку й антонімічні порівняння, що входять до складу антитези, поданої вище.

В основі антитези нерідко лежать антоніми. Ви вже знаєте, що антоніми допомагають щось протиставити, ось тому вони і входять до антитези, складнішого художнього засобу. Однак частіше в основу антитези кладуться антонімічні слова, які не є антонімами, але в певному контексті набувають протилежного значення. Наприклад:

*В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості.*

Слова «землянка вогка» і «хата на помості» в цьому контексті виступають як антоніми.

У художніх творах антитези бувають прості (як у наведеному прикладі) і складні (опис чарівної сільської природи та розповідь про тяжке підневільне життя кріпаків у поезії Т. Шевченка «Якби ви знали, паничі...»).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХХ СТОЛІТТЯ

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ
(*Олександр Іванович Кандиба*)
(1878–1944)

Олександр Іванович Кандиба (літературний псевдонім — Олександр Олесь) народився 5 грудня 1878 року в містечку Білопілля на Сумщині.

Крім поезії, драматичних творів, у творчій спадщині митця — прозові, публіцистичні твори, переклади з російської, білоруської, польської, сербської, болгарської, німецької, англійської, арабської мов, публіцистичні та літературно-критичні статті.

По батьківській лінії його рід походив з чумаків, по материнській — з кріпаків. Батько, Іван Федорович, працював на рибних промислах в Астрахані. Коли Сашкові було 11 років, батько помер. Мати Олександра залишилася сама з трьома дітьми. Виховувала дітей в любові. У чотири роки Сашко вже умів читати. Незабаром перед ним почала відкриватися чарівна поезія Шевченкового «Кобзаря».

У рідному містечку він навчався в початковій школі, потім — у двокласному училищі. У 15 років Сашко вступив до хліборобської школи у містечку Дергачі, що неподалік від Харкова. Тут починає друкувати свої вірші, написані російською та українською мовами.

Вирішальним у творчій біографії Олександра Олеся став 1903 рік, коли йому пощастило стати вільним слухачем агрономічного відділення Київського політехнічного інституту і побувати на відкритті пам'ятника І. Котляревському (в Полтаві). Тут молодий поет знайомиться з Б. Грінченком, В. Самійленком, М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Він передає свої вірші до збірника «Багаття», що виходив в Одесі.

Перша поетична збірка О. Олеся «З журбою радість обнялась» вийшла в 1907 році. Вона привернула увагу літературної критики, викликала захоплення у читачів різного віку.

У лютому 1919 року Олександр Олесь виїздить до Будапешта. Не очікував, що це назавжди.

Помер Олександр Олесь 22 липня 1944 року в Парижі, де його і поховали на Ольшанському цвинтарі.

АЙСТРИ

Опівночі айстри в саду розцвіли...
Умилась росою, вінки одягли,
І стали рожевого ранку чекать,
І в райдугу барвів життя убирать...

І марили айстри в розкішнім півсні
Про трави шовкові, про сонячні дні,
І в мріях ввижалась їм казка ясна,
Де квіти не в'януть, де вічна весна...

Так марили айстри в саду восени,
Так марили айстри і ждали весни...
А ранок стрівав їх холодним дощем,
І плакав десь вітер в саду за кущем...

І вгледіли айстри, що вколо тюрма...
І вгледіли айстри, що жити дарма,
Схилились і вмерли. І тут, як на сміх,
Засяяло сонце над трупами їх!..

1905 р.

1. Які настрої поета виражено в цьому творі? Чим вони викликані?
2. Про що мріяли айстри? Чому їхні мрії не могли здійснитися? Розкрийте алегоричний зміст поезії.

«КОЛИ Б Я ЗНАВ, ЩО РОЗЛУЧУСЬ З ТОБОЮ...»

Коли б я знав, що розлучусь з тобою,
О краю мій, о землячко свята,
Що я, отруєний журбою,
В світах блукатиму літа;

Коли б я знав про муки люті,
Про сміх і глум на чужині,
Що в мене будуть руки скуті
І в мури замкнені пісні, —

Я попросився б хоч з тобою,
 До лона рідного припав,
 Прислухався б до шуму трав
 І зник...

Ні! Не пішов би я з ганьбою
 Шукать ганьби на чужині...
 На хрест?! Однаково мені!

1925 р.

1. Виразно прочитайте вірш.
2. Простежте, як перегукується поезія з життєвим шляхом Олександра Олеся.
3. Виділіть слова й вислови, які виражають глибоку любов автора до рідного краю і страждання, викликані розлукою з ним.
4. Визначте тему та ідею поезії.

ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ ТИЧИНА (1891—1967)

Павло Григорович Тичина народився 27 січня 1891 року в с. Піски на Чернігівщині, в сім'ї сільського псаломщика, обтяженого великою сім'єю (в родині було дев'ятеро дітей). З дев'яти років Тичина вчиться в бурсі, де «відробляє» науку, співаючи у монастирському хорі, потім — у Чернігівській духовній семінарії. Тут, у Чернігові, він знайомиться з великим українським письменником Михайлом Коцюбинським. Це знайомство відіграло велику роль в ідейному і творчому зростанні поета.

Подією величезної ваги в новочасній українській літературі став вихід у світ першої збірки поезій «Сонячні кларнети» (1918), пройнятої сонячною вірою в життя, людину, в рідний народ.

У галузі поезії, прози, публіцистики, а також у науково-критичних працях Павло Тичина виявив себе одним із найосвіченіших письменників, чия ерудиція охоплювала суміжні з літературою види мистецтва — музику і живопис. Павло Григорович чудово грав на кларнеті, та й у словах вловлював особливе, музичне звучання. Можливо, тому так легко давалося йому вивчення іноземних мов (він вільно володів п'ятнадцятьма).

Помер П. Г. Тичина 16 вересня 1967 року в Києві. Похований на Байковому кладовищі.

Я УТВЕРЖДАЮСЬ

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! —
а сила знову розцвіла.

Щоб жить — ні в кого права не питаюсь.
Щоб жить — я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

Тевтоніє*! Мене ти пожирала,
як вішала моїх дочок, синів
і як залізо, хліб та вугіль крала...
О, як твій дух осатанів!

Ти думала — тобою весь з'їдаюсь? —
та, подавившись, падаєш в траву...
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! —
а сила знову розцвіла.

Сини мої, червоні українці,
я буду вас за подвиг прославлять,—
ідіть батькам на допомогу й жінці,
дітей спішіте визволять!

На українських нивах, на російських,
на білоруських — я прошу, молю! —
вбивайте ворогів, злодюг злодійських,
вбивайте без жалю!

Нехай ще в ранах я — я не стидаюсь,
гляджу їх, мов пшеницю ярову.

Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

Із ран — нове життя заколоситься,
що з нього світ весь буде подивлять,
яка земля! яке зерно! росиця! —
Ну як же не сіять?

І я сіяю, крильми розгортаюсь,
своїх орлів скликаю, кличу, зву...
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

Ще буде: неба чистої блакиті,
добробут в нас підніметься, як ртуть,
заблискотять косарки в житі,
заводи загудуть...

І я життям багатим розсвітаюсь,
пушу над сонцем хмарку, як брову...
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! —
а сила знову розцвіла.

Фашистська гидь, тремти! Я розвертаюсь!
Тобі ж кладу я дошку гробову.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

1943 р.

**Тевтонія* — Німеччина (від тевтони: давні племена германців; термін «тевтони» часом вживається як загальна назва германців).

1. Яка історична подія зумовила написання поезії «Я утверждаюсь»?
2. Дослідіть композицію поезії. На які змістові частини можна поділити її текст?
3. Перечитайте першу частину вірша. Від чийого імені говорить поет? Кого він таврує ганьбою і за що? Знайдіть відповідні рядки.
4. Перечитайте другу частину твору. До чого закликає поет воїнів-визволителів? Які слова й вислови добирає, щоб виразити пекучу ненависть народу до загарбників?
5. Поясніть, якими поетичними образами відтворено страждання людей на окупованій території. А зростання життєвих сил народу? З якою метою П. Тичина вживає поряд по два і три синоніми?
6. Перечитайте строфи, в яких поет мріє про розквіт Батьківщини після перемоги. Назвіть образи, які творять картину мирного життя. На основі цього зробіть висновок про глибину й місткість художніх образів.
7. В яких рядках утверджуються нездоланність і невмирущість нашого народу? Поясніть зображувально-виражальну роль повторів у цьому вірші.
8. У чому виявилася непохитна віра поета в перемогу над загарбниками?
9. Які вислови з цього твору стали крилатими?
10. Визначте тему та ідею поезії.

АНДРІЙ САМІЙЛОВИЧ МАЛИШКО (1912—1970)

Андрій Самійлович Малишко народився 14 листопада 1912 року в Обухові на Київщині. Дитинство поета було важким, хоча й благополучним. З тісної селянської хати виніс він найперш незрадливу любов до рідної землі та матері, до рідної пісні та слова. Землі було дві десятини, а сім'я чималенька — тільки дітей одиннадцятеро. Тож доводилося господареві і шевцювати, й на заробітки в Таврію ходити. От і малий Андрій пособляв чим міг. Ходив заможнішим по господарству помагати, грав на весіллях на гармоні, бо ж мав і талант музики.

Після Обухівської семирічки хлопець учився в Київській медичній школі. Переконавшись, що лікарем йому не бути, що цікавість до поезії переросла в любов, Малишко облишив медицину і вступив до Київського інституту народної освіти, який закінчив в 1932 році. Деякий час учителював, потім служба в армії. А з 1936 року

Малишко повністю присвятив себе літературній роботі. Вірші почав писати ще дитиною. Побудником цього була пісня. Малишко мав чудовий голос, драматичний тенор і композиторські здібності. Часто співав з матір'ю. І співаючи одного разу з матір'ю сумну пісню, малий Андрій захотів, щоб пісня щасливо закінчилася, і сам переробив її трагічний кінець. З цього і почалася творчість Малишка. В 1936 році з'являється перша збірка «Батьківщина». Тяжкою подією в житті Малишка була Велика Вітчизняна війна, яку він змалював у віршах циклу «Україна моя», в збірках «Битва», «Ярославна» та поемі «Прометей». В повоєнні роки з'явилися збірки «За синім морем» (1950), «Серце моєї матері» (1959), «Дорога під яворами» (1964) та інші. За цикл віршів «Дорога під яворами» Малишкові присуджено Державну премію.

Багато віршів Андрія Малишка стали народними піснями: «Рідна мати моя» («Пісня про рушник»), «Ранки солов'їні», «Білі каштани», «Стежина», «Ми підем, де трави похилі».

Андрій Самійлович Малишко помер у розквіті свого таланту — 17 лютого 1970 року.

ПРОМЕТЕЙ

Як зараз бачу: з-за ріки —
Дві кручі, наче маяки;
Одна зелена, чорна друга.
Чи літне сонце, чи зав'юга, —
Вони стоять собі віки.

На чорній кручі чорний дуб,
Як добрий воїн-вітролюб,
Весь посмаглілий, обгорілий,
Стоїть на кручі потемнілий.
Кому б сказати все? Кому б?

А тиха пристань ожива:
В артілях виспіли жнива,
Вантажать динь багряні кулі.
І кавуни лежать поснулі.
За човном човен підплива.

Од цигарок снується дим,
І пахне житом молодим,
І рибним виловом багатим,

Сухим засмоленим канатом
І тютюном, як спирт, міцним.

Чому ж та круча нависа?
Чому лиш чебер та роса
Лежать на схилі самотно
І стовбур спалений високо,
Як меч, ввігнався в небеса?

І

Отож на пристані, як сон
Зморив, узяв собі в полон
Артіль вантажників і тиша,
Замків закованих міцніша,
Лягла на кручі й на затон,

П'ятірка сивих плотарів
Сиділа в тінях яворів.
Варили кашу на триніжку,
А молодий козячу ніжку
Смоктав і річ сповага вів.

Я теж підсів до них...— тоді
Дощі пройшли і на воді
Ще хвилі в'юнились, ще зорі
Стояли тихі та прозорі,
Як перші маки молоді.

Ще вечір спав в очеретах
І полохливий мокрий птах
Шукав гнізда. Об тій годині
Знайшли їх трьох в оцій долині:
Один юнак, а два — в літах.

Знайшов їх хлопчик із села
Із нашого. Смертельна мла
Ще молодого не зв'ялила,
А двох старіших обпалила,
Холодні очі сповила.

Вони уткнулися в пісок,
Немов заснули на часок,
І землю гріли під собою, —
Шматок землі, одбитий з бою,
Плацдарм — на метр а чи на крок.

То добре — німців ні душі.
Шумлять пошерхлі комиші.
Бійців тих два, прийнявши муку,
Плече в плече, рука на руку
Лежать. Видать, товариші.

А третій попросив води,
Хлопчині каже: — Підведи,
Я ще живий, підходь-но ближче. —
Його сховали на горище,
І ранок змів його сліди.

То був юнак не з ближніх міст,
Чи комсомолец, комуніст, —
Ніхто не знав. Знайшли солдатом,
То вже й мовчок. Немов за братом,
За ним дивились. Падолист

Іще не вийшов із дібров,
Ще жовтень літа не зборов.
І в ті години, ясні й гожі,
Юнак вже зводивсь насторожі,
Відчув живу, гарячу кров.

Кажу, він був не з ближніх сіл,
А десь з Смоленщини, де стіл,
І хата, й люди — всім привітні,
Зайди у лютому чи в квітні,
То хліб і сіль — завжди навпіл.

І в нас, і в них — цвіте в маю,
Жита одні, в однім краю,
А вечорами — хлопців гулі,

А влітку в них такі ж зозулі
Кують в дубовому гаю.

Дніпро із їхніх шум-борів
Тече до нас. А в матерів
Такі ж смугляві, чесні руки,
А в довгі дні боїв і муки
І їхній край, як наш, горів...

Отож у темінь зорову
На в'ялу, скошену траву
Його поклали у stodолі,
Забинтували груди кволі.
Нічого, — каже, — оживу.

Неначе з тяжкого труда,
В пилу сорочка — аж руда.
А він хазяйці: — Що там, мати?
Смертям двом, — каже, — не бувати,
Одну ж обдурим, не біда.

Сусід одежину дає:
Своє зніми, бери моє,
Ось, ось-бо німці будуть скоро.—
Він гляне скупю і суворо:
Ні, — каже, — буду вже як є...

Лежить — в пілоточці своїй,
У гімнастюрці польовій,
З кишені вийняв білу хустку,
Неначе їхав у відпустку,—
Затримавсь на передовій.

П'янить ромашкою трава,
І він, неначе у жнива,
Приліг спочить, сказати слово,
А тільки рана випадково
Йому дихання забива.

Заснув. І сниться сон. Як тінь,
Все метучи у пил і тлінь,
Виходить смерть, старенька сваха,
З мішком дорожнім, костюмаха,
Бреде між часу й поколінь.

А проти неї вітер-птаха,
Отой, що виріс у житах,
Що гне дуби, як буйні коні.
Питає смерть: — Боець на сконі?
Я з ним пограюсь попервах.

— Ні, не пограєшся, стара, —
Говорить вітер, — не пора,
Давай-но битися з тобою,
Як переможцем вийдеш з бою,
Кульгай, бери його з двора.

Як свисне щерблена коса,
Аж кров'ю бризнула роса,
А вітер: стій — і вище в тучі,
Метнув на неї гори-кручі,
Аж захитались небеса.

Вона на нього — сліз потік,
Полки журби, — збирала ж вік.
А він — цвітінням, літнім громом,
Огнем любові, всім відомим,
Стару у піджилки підсік.

Та смерть сміється: — Братку, бре! —
За косу й знову за старе.
А він снаги узяв між люди,
Гарячим щастям їй у груди,
Та смерть і щастя не бере.

Він — блискавицею до ніг,
Хлібами, плодом, все, що міг,

Зібрав. А смерть жує охоче,
А костюмаха, знай, регоче,
Кульгає в двір і на поріг.

І просить вітер у бійця:
Постій зі мною до кінця, —
І людським серцем — в очі смерті,
Спалив, стоптав кістки потерті!
Ще є в людей такі серця!

Сміявся юнак о другім дні.
Це, — каже, — в роті по мені,
Мабуть, скучають. Сни на руку. —
А за вікном земля од гуку
Тряслась і корчилась в війні.

II

Ви чули, як шумлять бори
У вересневі вечори?
І кожен вечір — у шоломі,
В шинельці — в далі невідомі
Несе багрянні прапори.

Де він спочине на землі,
Під курним небом, в ночі злі?
А з ним за дальніми містами,
За ріками і за мостами
Курличуть мирні журавлі.

Бійцю полегло, він міг
Вже підвестися на поріг,
Картоплю, зварену в «мундирах»,
Вже їв, як є, в розмовах щирих
Летів, як птиця, в даль доріг.

Він думав часто, що в полку
В таку годину, в ніч таку
Об нім забули. Про кончину

Сам комавдир в сумну годину
Промову висказав палку.

Що, може, на передовій
Його шукав весь перший рій.
Та де ж? І дощечку з зорею
Йому зробили, й над землею
Вона над іншим кличе в бій.

А він живий, дивись, живе!
Чуття бринить легке й нове,
Ще день чи два — і він, нівроку,
Глибінь Дніпра, ясну, широку,
Не в човні — сам перепливе.

За ним — до смертної межі
Німецькі кулі, як ножі,
А з ним услід — дніпровські бурі,
І сміх радий, і дні понурі,
Й вітрів осінніх мятєжі

Перепливають. Такі дива.
То буде радість, а слова
Самі поллються. — Як ти? Звідки? —
А рани дві — важкі, як свідки,
Та ще в сивинах голова...

Чекай, це все в потоці мрій.
Заходить хлопчик, вірний твій
Товариш. Він тебе німого
Знайшов із матір'ю й до свого
Двора приніс. Живи. Радій.

Ну що там, хлопчику? Сідай.
А що казати? Німцю край!
Година, бачите, сувора,
Не сплять учора й позавчора.
Гелгочуть, шепчуть. Що там — знай!

Видать, капут? — Мабуть, капут!
Гармат наставили он тут,
За нашим садом в огорожі,
Блукають тихо на сторожі,
Один другому: — Гут? Не гут!

А щоб вас чорт узяв, сичі!
І ще що бачив? — Що? Вночі
Вже осінь глянула до двору.
Мені б до школи в цюю пору,
Та школу замкнуто, й ключі

Украли німці. А в ліску
Кленове листя по піску
Лежить багряною габою,
А черногузи між собою
Клекочуть на старім містку.

І ти Смоленщини поля
Згадав обкошені. Рілля
Біліє в бабинім тім літі,
Немов по всім широкім світі
Полотна білі простеля.

Калина в пурпурі, дуби,
На отчій хаті голуби
Злітають в синь, гармошка грає,
І так-то грає — серце красє,
Що вмри,—а згадує і любі!

Снується вечором легка,
Глибока й тиха, як ріка,
Забута пісня за пороном:
«Звезда полей над отчим домом
И матери моей рука...»

Ах, світе вольний, грозівій,
Як я люблю тебе! В нічній

Осінній тиші хоч книжчину
Ти почитай мені, хлопчино,
Світи ліхтарик, хлопче мій!

А що читати? Книг нема.
Тут за листівку — всім тюрма,
А ви про книгу. Де та книжка?
Хіба «Кобзар»... — В очах усмішка.
Побіг, руками обома

Несе. Сухий листок-папір
У книжці, видно, з давніх пір
Не раз прочитаний, жовтавий,
А жар його, а поклик правий
Легкою мірою не мір.

І вже бреде сліпий кобзар,
І Гонта кличе на пожар,
Кавказькі гори, в млу повиті,
Рясною кровію політі,
Чолом підводяться до хмар.

І Катерина півжива
Дитя в хуртечі сповива,
Сніги колишуться над нею,
Орел жадібний Прометею
Криваве серце розбива.

То хто ж він був? — То був юнак,
Що в бога вкрав вогонь і знак
Того вогню приніс людині.
Читай-но далі. — Мерхлі тіні
В кутку хитаються, як мак.

І бог убив його? — Ні, ні,
Скарав довічно, в єдині
Прикув до скелі, мов к порогу.
То й що? — Він не скорився богу.
Ото людина!.. — Так одні

Собі удвох у пізній час
Щось гомонять. Ліхтар погас.
Вони вже сплять ополуночі,
І Прометея зорні очі
Їм в сні ввижаються не раз.

III

Облава німців по дворах,
Як та чума, ходила. Жах,
Німий, холодний, до світанку
Гримів прикладами на ганку,
Стріляв, свистів, палив у прах.

Повзли машини по шляху,
Стерню збиваючи суху,
Веселий півень на загаті
Мовчав, кричали діти в хаті
В тривожну ніч, у ніч глуху.

Ворота впали; од воріт
Сліди підкованих чобіт,
Чужих чобіт, чужого слова.
І місяць в небі, як підкова,
Безумно котиться у світ.

Уже моргає ліхтарець,
Уже в стодолі, де боєць
Заснув, — стоять, як сірі круки,
Уже кричать, падають на руки:
Ти звідкіля? Ти хто? — Кінець.

Коли ж виводили за двір,
То на ворота впав твій зір
На дві обірвані ворітні.
Здалося, звалені, самітні,
Вони шепочуть: «Нам повір,

Ми цю обійдемо біду,
Ми ще скрипітимем в ладу,

До нас хазяїн хліб везиме,
Весілля бубнами густими
Стрічати буде молоду.

А ти приходь, як будеш жив,
До нас у гості після жнив,
І щоб твоє зраділо око,
Ми так відчинимось широко,
Щоб ти й сучечка не вчепив!..»

IV

Коли ж розвіявся туман,
Його з комірки на майдан
Вели з-під допиту на люди,
Можливо, хто жалом огуди
Роз'ятрив біль зажитих ран.

Як важко перші кроки йти!
На ланцюгах біжать хорти,
Дорогу нюхаючи, звірі,
І вартові мовчазно-сірі,
І офіцери — два кати.

Про що ти думаєш в цю мить?
Про те, що день твій одшумить,
Що згасне погляд на півслові?
Що, може, першої любові
Не дочекались, не допить?

Людських облич, можливо, жаль?
Чи неба літнього кришталь
З дубами й сонцем у долині
На серце ліг, як жар, одини,
Як літ юнацьких тепла даль...

Чи, може, смерті лютий крик
Ліг німотою на язик,
І ти прокляв і сонце, й трави,

Вечірніх зір м'які заграви
І все, до чого здавна звик?

Ні... Як же можна проклясти
Те, що живе в тобі для мсти,
Для воскресіння, як відбиток
Душі твоєї. Сонця злиток,
І правду, й гнів — тобі нести.

Тривожить інше: стане друг
Людей розпитувать навкруг,
Чи хто розкаже, як з собою
Не взяв зневіри я з журбою,
Не похилився од ран-недуг,

А чесно вмер. Від цих долин
Чи зайде воїн хоч один,
Чи занесе в смоленську хату
Про мене звістку скупувату,
Що не верне додому син.

Що з ним не стрінеться сім'я.
Чи мати знатиме моя,
Що інша мати в іншому домі
Мене доглянула в утомі,
Неначе син для неї — я...

Що інша мати при свічі
В'язала рану на плечі,
Поїла чаєм, з вишні соком,
А одвернувшись, ненароком
Тихенько плакала вночі.

Ну от і все. Б'є барабан.
Мовчить юрба. Завмер майдан.
Стоять жінки у три ряди,
Дівчата й згорблені діди,
І хлопчики побіля тину

Злетілись, стихли на хвилину,
Почувши подихи біди.
А він — в пілотовці своїй,
У гімнастборці польовій,
В юхтових чоботях — напроти,

В очах ні крику, ні скорботи,
Таким ходив, мабуть, і в бій.
Лиш похилився раз чи два...
Чи закрутилась голова?
Від рани стомленого тіла

Уся сорочка потемніла,
Вся поруділа, — не нова...
Це ваш? — Це наш, — говорить дід.
Це наш, — хлопчак за дідом вслід.
Це наш, — дівча ступа охоче

І щиро дивиться ув очі,
Щоб не хитнувся, не поблід.
Ідуть мовчазно ковалі,
І в хлопця руки в мозолі.
Він, може, теж коваль? І знову

Клепав би плуг чи гнув підкову.
— Це наш, — і клоняться к землі.
А тесля теслі: — Підійдім,
Він, може, теж возводив дім,
Сушив кленину в ночі літні

Чи ставив тесані ворітні.
Це наш, ми клянемося на тім!
І матерів гірка любов
Підводить їх без перемов
До юнака, бо ясночолі

І їх сини воюють в полі.
— Це наш, ми кров дамо за кров.
І вже земля, піднявши цвіт,

Від круч, від поля, від воріт,
Уставши камнем і травою,

Вітрами й ніччю грозовою,
Кричить: — Це наш! Іду на звіт...
Ах, як він мить оцю зустрів!
Немов не дихав, не горів...
І тіло — так! Своє це тіло,

І сонце інше засвітило
У кронах чорних яворів.
І навіть сірі горобці
Здаються — срібні промінці,
Дівочі очі, карі й сині. Він жив.

Він житиме однині,
Ховай же муку на лиці!
— Це ваш? Ви брешете. Не ваш!
Чому ж у нього патронташ
І п'ять гранат знайшли в соломі?

Він ночував в чужому домі,
Він двічі ранений. Він — наш!
Ми з ним по-своєму. А вам
Я все сторицею віддам:
В теплушки всіх, гайда в дорогу.

Хати ж — з порогу до порогу
Спалю, стопчу — віддам чортам.
Ну, як? Це ваш? Замовкли ви? —
Як лан колючої трави,
Хитнулось, втихло. Тільки очі

Горять дідівські і дівочі,
І сльози в матері-вдови.
Боєць підвівсь, як біль із ран,
На цей осуджений майдан,
Побачив даль — не теплий вирій,

Теплушок ряд у ночі сірій,
Світанку смертного туман.
В теплушках люди без води,
Оці хлоп'ята і діди,
Ці матері — і в тебе ж мати, —

А ген за ними тліють хати,
Пожежі чорної сліди.
А кожен з них — сестра і брат.
Нащо їм холод ржавих ґрат?
Нащо їм сліз гіркі потоки?

І він вперед ступив два кроки:
— Стріляй! Розвідник я. Солдат.

V

Чотири ночі й довгі дні
Без сподівань, в самотині,
У кам'яній, як лід, комірці...
Лиш гострий окрик на повірці,
Лиш милі спогади одні.

Про що ті спогади? Про свій
Гвардійський полк і перший рій,
Про друзів лагідну розмову,
Про тиш дніпровську вечорову,
О краю мій! Радянський мій!

І з тої злої тишини
Здавалось, друзі? — Ось вони,
Ідуть і падають в тривозі,
І вже в комірці на порозі
Пливуть понтони і човни.

Вже не підлога — клекіт хвиль,
Крутих і сивих, мов ковиль,
І видно бою панораму.
Кленова гілка б'ється в раму
Туга, як матері тужиль.

А по сухім календарю
Світанок вів свою зорю,
І день, пустивши буйні коні,
Ставав у хмарній оболоні
З високим вереснем на прю.

Яких думок, яких казок,
Яких-то спогадів разок
Ти нанизав у довгі ночі?
Надія в сни твої пророчі
Котила свій легкий візок.

У двері стукають: — Вставай!
Надії край. Чеканню край.
Бери свої немудрі речі,
Бери життя своє на плечі...
То вітер свище? Ні, нагай.

Короткий день, короткий вік.
Кому він біль важкий зарік?
Кому розклав огонь на кручі?
То гомонить потік співуче?
Ні, — люди стали як потік.

І барабани б'ють згори,
І вороння — як прапори
Жалоби чорної у хмарі.
Ті ж людські очі — сині, карі —
Чекають, просять: говори.

І повели його на шпиль.
Над рокотанням юрб і хвиль,
Ремінням скручений при згубі,
Високо піднятий на дубі,
Живий, дививсь на сотні миль.

Он — білий парус з-за ріки
Пливе, як чайка, у віки,
Полів нескошених безмежя,

Он — видно все Лівобережжя,
І рідні армії, й полки.

Свої там хлопці на межі,
Нові зайнявши рубежі,
Ще не обралися клопоту.
Парторг зайшов у першу роту,
Чита газету в бліндажі,

А кашовар зварив обід,
Веде до кухні димний слід,
Листи доставили в траншею.
Земля повернеться, й над нею
Умитий день зійде без бід.

А в тебе ніч побіля ніг.
І що ти міг? І що не зміг?
Огонь сухими язиками
По чорнокор'ю, між гілками,
До рук, звиваючись, побіг.

...Юнацькі руки молоді,
Вам добре б тішитись в труді,
Тесать, копать, залізо б гнути,
Садити сад, зелені рути,
Плоти гонити по воді.

Кохання б в серце полилось —
Вам гладить золото волось,
Своє тепло коханій дати.
Ви ще не вміли обнімати,
А воювати — довелось...

Огонь сяга тобі до віч,
Палає дуб в мільйони свіч,
І сушить груди мука люта.
Ти руки звів — і трісли пута,
Реміння спалене із пліч.

Над зойк людей і даль узвиш,
У димну ніч, у мертву тиш
Глибінь очей твоїх іскриться,
Ти не людина — ти вже птиця,
І не палаєш, а летиш.

Тріпоче серце: я люблю
У спразі, в радості, в жалю.
Огнем напоєне до краю,
Горю, м'ятежне, не згоряю!
І не прошу, і не молю...

Дивіться, люди, по мені
Устануть інші в пламені,
Ставайте й ви в трудні походи.
Не вип'ють прокляті заброди
Живущу кров мою. О ні!

Уже не видно ні лица,
Ні засмаглих рук бійця.
Димить димовище під хмару,
І дуб тріщить, ясний од жару,
Зотлілий з серцем до кінця.

Ущухло вогнище, злягло.
Людей погнали у село,
А з ними йшли надії віщі...
Лише хлопчак на попелищі
Підвів засмучене чоло.

Десь журавлів пливли ключі
А він, самотній, уночі
Ще довго в вогнище дивився,
Не витримав, і похилився,
І впав на землю у плачі.

Жаркі вуглини підібрав
Для інших, радісних заграв,
Бо вже й йому сурмили ранки.

І серця стлілого останки
Зібрав, на груди приховав.

— Живіть мене теплом своїм,
Я понесу вас в кожен дім,
Щоб знов життя людське розквітло,
Чи ж ваше горде, яре світло
Не вмере, як самотній грім?

— Ой хлопчику, хороший мій,
Чому ти плачеш? Зрозумій,
У добре літо, в гошу весну
Я знову встану, я воскресну
Цвітком людських ясных надій...»

Світало. Хлопці-плотарі
Вже підтягали якорі,
І дуб об тій ясній годині,
Як чорний меч, на верховині
Торкнувся білої зорі.

Мені здалося, що то я
Стою, горю й душа моя,
Моя надія опівночі
Згоряє, б'ється і тріпоче,
Пливе, як неба течія;

Що вже я спалений стою
В тривожнім віці на краю
І людям серце простягаю.
Чи я живий, чи ні,— не знаю,
Не відаю і не таю...

І тільки спогад з далини,
Як рідні відгуки луни,
І тільки зорі над землею.
О мій русявий Прометею,
Загублений в ночах війни!..

1946 р.

До першого розділу

1. Знайдіть у тексті свідчення того, що троє бійців-розвідників героїчно билися з переважаючими силами ворога. Виразно прочитайте ці рядки.

2. Розкажіть про врятованого бійця (хто він, звідки родом, як опинився на окупованій території).

3. Знайдіть опис зовнішності бійця. Які художні засоби використовує поет, щоб виразити своє ставлення до воїна? Яке це ставлення?

До другого розділу

1. Про що думав молодий розвідник у перші дні свого одужання? Як це його характеризує?

2. Розкажіть про взаємини між бійцем та хлопчиком, який його врятував.

До третього розділу

1. Прочитайте перші чотири строфи. Що ви можете сказати про ставлення поета до зображеного? Які слова добирає він і які художні засоби використовує?

2. Поясніть, як автор відображає єдність бійця з сім'єю, де знайшов прихисток. Прочитайте ці строфи виразно.

До четвертого розділу

1. Перечитайте перші десять строф. Про що думає боєць перед допитом? Як це його характеризує?

2. Як показано згуртованість селян під час допиту? Чому вони видають полоненого бійця за односельця? Чим мотивують своє твердження ковалі, теслі, матері? Знайдіть у творі відповідні рядки і прочитайте їх виразно.

До п'ятого розділу

1. Чому боєць вирішив зізнатися, що він розвідник? Як про це сказано у творі?

2. Перечитайте строфи від слів: «Юнацькі руки молодії...» — до слів: «Уцихлю вогнище, злягло». Яким могло бути майбутнє юнака, коли б він залишився живим?

3. Поясніть, як ви розумієте такі рядки:

— Дивіться, люди, по мені

Устануть інші в пломені...

— У добре літо, в гошу весну

Я знову встану, я воскресну

Цвітком людських ясних надій...

4. Розкажіть про переживання хлопчика на місці страти воїна.

До всієї поеми

1. Що вас найбільше вразило у творі?

2. Запам'ятайте, що образ Прометей є символом мужності, нескореності, любові до людей. Чому автор назвав свого героя Прометесом? Яка ідея поеми?

3. Визначте елементи композиції твору.

✿ ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ ✿

ПОЕМА. ЛІРИЧНИЙ ВІДСТУП

Ви вже знаєте, що **поема** (від гр. *poïeta* — творіння) — невеликий за обсягом віршований твір, в якому зображуються видатні події минулого й сучасного, ушляхетлюються люди з незвичайною долею, сильним героїчним характером.

Як і в епічних та драматичних творах, у поемі наявний сюжет з усіма притаманними йому елементами. Основних персонажів два-три, час дії нетривалий. Можна сказати, що поема — віршоване оповідання.

Віршова форма надає звучанню тексту поеми більшої піднесеності, урочистості, схвильованості. Цьому сприяє також інтенсивне використання зображувально-виражальних засобів, що характерне для лірики.

Розглядаючи текст твору Андрія Малишка «Прометей», ви помітили, що в одних строфах автор розповідає про події, вчинки й поведінку персонажів, описує зовнішність героїв та картини природи, в інших висловлює власні думки й почуття або звертається до героя. Такі строфи є ніби ліричними вставками у віршоване оповідання. Тут автор відступає від основної розповіді. Ось чому такі місця називаються **ліричними відступами**. Вони зрідка вживаються і в епічних творах.

Отже, основні особливості поеми такі: зображення видатних подій та героїчних характерів; сюжетність; єдність епічної розповіді й глибокої ліричності; ліричні відступи; інтенсивне використання художніх засобів; віршована мова.

ПАВЛО АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ (1924–2009)

Павло Архипович Загребельний народився 27 серпня 1924 року в селі Солошине Кобеляцького району Полтавської області в селянській родині.

У 1941 році відразу з десятого класу добровільно пішов на фронт. Брав участь в обороні Києва, учився у військовому училищі, потім знову бої. Тяжкопоранений вісімнадцятилітній лейтенант Загребельний попав у полон.

Поневіряння у фашистських таборах смерті згодом лягли в основу повісті «Дума про невмирущого».

З 1946 по 1951 рік учився на філологічному факультеті Дніпропетровського університету, після закінчення якого працював у газетах і журналах. Плідно працює в театрі й кіно. За його сценаріями на кіностудії імені Довженка поставлено фільми «Ракети не мають злетіти», «Перевірено, мін немає», «Лаври» та ін.

Проза П. Загребельного сувора не тільки вибором трагічних тем, а й самим способом розповіді.

Помер Павло Загребельний 3 лютого 2009 року.

РОКСОЛАНА

(Уривки)

Рогатин

Дощем, як слізьми, заливало весь видимий і невидимий світ, і душа її вся плавала в сльозах. Вона йшла, бездомна сирота, нещасна бранка, продана і проклята, під чужим небом, прочищеним вітрами, безжальним і блідим, як холодні очі стрільців-лучників. Тут не було дощу, він лив, як сльози, в її душі та ще там, куди не було вороття: у такому далекому, що серце рвалося з грудей од розпачу, недосяжному, навіки втраченому Рогатині.

Щось темне, велике й жахне — звір піднебесний, мара, паморока — налетіло на неї, насунулося, і голос дощу лунав у її серці як невідшкодована болісна втрата. Нічого й ніколи в житті не бачитимеш кращого й милішого, не знаєш уже того, що зазнала колись.

Примари були тут, а позаду все тільки справжнє — лиш простягни руку, а тут омана й несправжність падали під ноги, літали в повітрі, виступали з стін, юрмилися у засмерділих од нечистот вуличках, шастали нечутно, як вовняні клубки, а то проривалися диким нявчанням — чи то кошачим, чи й диявольським. Але дияволами мали бути люди, а нявчали кішки, тисячі кішок по всіх усюдах, кішок розпещених і розбещених, безкарних і неторканих, бо кішка була улюбленою твариною їхнього пророка.

А може, це неминуча кара за те, що лишилося там, за морем, за степом, за ріками й лісами? Може, й не за гріхи її власні, яких ще не встигла й назбирати, а за гріхи давно вмерлих, нещасних, проклятих, заблуканих? Безглуздя, безглуздя! Чи ж ще й тепер має лякати сама себе, як робив це батько її у Рогатині. Отець Лісовський лякав гріхами й грозив карами всім без винятку, він чіпляв гріхи до всього суцього, навіть до дерев і каміння, не визнаючи їх лише за собою самим, бо не міг розрізнити у своїх вчинках грішного й праведного, приречений на постійне сп'яніння коли й не від молитов у церкві Святого духа, то від пива й горілки рогатинських броварників Квасниці, Якубовича й Роздольського.

Мала в своїй крові батькову несамовитість і материн легкий норів. Кублилося усе те в її душі в такому безладі, що навіть суворий її учитель Єронім Скарбський, до якого посилав дочку Гаврило Лісовський у сподіванні чудес од своєї єдиної доньки, не зміг навести в тій душі бодай найменшого ладу, а, навпаки, — ще більше розбурхав усе те, що до часу було приспане, жило тільки в зародку, ще й не прокльовуючись до життя. Жертва темних сил, дочасна мучениця (так ніби для мук людині неодмінно має бути визначений якийсь час!), позбавлена волі, пограбована й обдерта з волі, яку коли ще й зберегла, то хіба що глибоко в серці та в неприборканості своїй. Щедро обдарована волею до життя, не мала тепер навіть тої безпритульної волі, що мала найпаршивіша кішка на вулицях Стамбула.

Пережила втрату матері, яку чотири роки тому схопила орда так само, як заповонила тепер її саму, безслідно зник для неї нещасний батько в палаючому Рогатині, пережила власну смерть чи якусь подобу смерті, щоб тепер воскреснути, як на старенькій іконі в батьковій церкві Святого духа, але не в таємничому сьйві святощів, не для поклонінь розкританих од захвату, одурілих од чуда натовпів, а для існування понурого, майже тваринного. Єдине, що могла, — це в думках повертатися без кінця до рідного Рогатина, до крутих стежок із лоскітливим споришем обабіч, до густого малинника за розлогою грушею, яка взимку сумно чорніла серед снігів, а влітку накривала зеленим шатром мало не все обійстя Лісовських. І дім свій бачила з крутих вулиць Стамбула, так ніби стояла перед ним, дім з товстих соснових колод, просторий, з вікнами на високий вільшаник, за яким унизу біжить Львівська дорога, впираючись коло валу під горою у Львівську браму з старим перекидним містком через рів, а в рові буйнощі лопухів, жаби розкошують у вічних дощових калюжах, гаддя намножується така сила, що ось-ось поповзе на Рогатин...

Гаврило Лісовський був переконаний, що Рогатина не мине його доля. «Чорт не доніс тої гори — Бог донесе! — вигукував він на рогатинському ринку. — Кара! Кара!»

Кара була видно-таки зготована для всього Рогатина, бо не минало й трьох-чотирьох років, як на місто нападали чорні сили, палили його, грабували, вбивали й полонили всіх, хто не встиг порятуватися в лісах...

У священика Івана Тербушка вчилася Настася читати. Тербушкова наука обійшлася Лісовському в цілу свиню. «Свиню цілу поклав на свою Настасю, прошу я вас!» — гукав отець Гаврило. Він плакав від розчулення, дивлячись на свою тепер уже вчену дитину....

І Настася стала ходити до садиби вікарія Скарбського. Він приголомшив малу дівчину огромом своїх знань, суворістю розуму. Його небуденність вражала. Зодягався, як ніхто, високий, тонкоший, з сумними темними очима, з приглухлим голосом, байдужий до втіх, далекий від дріб'язку й метушняви, він вразив Настасю у саме серце...

Писав літописець про той рік: «Татар сорок тисяч з чотирма цариками до Русі вторгнули і положилися недалеко Бузьська кошем, а загони по всіх сторонах розпустили, палячи, в'язучи, стинаючи, в неволю беручи, і більш ніж шістдесят тисяч люду тогди забрали в неволю, крім дітей, а старих окрутне стинали і, на миль сорок волості вздолж і шир огнем і мечем завоювавши, додому вернулися в цілості».

Вхопили татари і Настасину маму, згинула вона навіки, а вікарій Скарбський утік найперший і найпрудкіше, бо мав завжди пару коней, готових до запрягу, і людей вірних, які казали, звідки налітає орда. Отець Лісовський виїздив із Рогатина хрестити дітей на селах. Там і порятувався. А Настасю з мамою наліт застав на обійсті. Мама лиш встигла штовхнути малу до сажа із свиньми. «Дитино моя, рятуйся!» А тоді темний тупіт, гелготнява, свист стріл, свині металися, гинучи, спливаючи в крові, валилися тяжко на дівчину — і темний тупіт, потемніло все, лиш мамин крик, і знов тупіт, і їдкий сморід кінського поту, а вона задихалася серед калож крові — своєї власної чи побитих тварин? Батько прибіг аж уночі. Упав на коліна. Плакав, і молився, і проклинав. Зосталася без мами, порятована мамою. Темнощі поселилися у Настасиній душі від того дня, і хоч сміх знову пробивався назовні згодом, але вже був не такий безжурний і безтурботний.

Розпач від утрати матері минав, світ довкола — великий, зелений, прекрасний. Зло відступало до найдальших обріїв уяви, треба було жити й кохати, щоб не загинути, сміятися й приспівувати до хлопців, збирати квіти коло Липи й Свіржу, прислухатися до лісових шелестів, мов до власного дихання, жити серед неприступних велетенських буків, ласкавих ліщин, причаєних під листочками грибів, яскравих твердих ягід. Часто йшли дощі в ті роки. Вона втікала тоді з дому, блукала самотою у лісах. Там був живий віддих буйного зела та відчуття нестримної сили проростань, безмежності й летючості духу і тіла. А може, то вона росла і їй хотілося туди, де це відчувалося найгостріше?

Татари налетіли на Рогатин уночі, прокралися тихцем одразу крізь усі брами, забили всі вулиці, оточили всі доми, кам'яниці й церкви, а тоді підпалили весь Рогатин, виганяючи людей з помешкань, бо звикли вбивати й хапати на просторі. Дзвони в церквах Богородиці й Святого духа вдарили й захлинулися, Рогатин запалав червоно і безнадійно, Настася побігла спершу додому, тоді вниз, до батькової церкви, побачила кінний запряг, але вже не судилося отцю Лісовському вивезти запрягом тим коштовності церковні, бо, коли біг до повоза з важкою скринькою у руках, став йому на путі чорний вершник, а перед Настасею — Другий, полум'я вдарило звідусюди, уже й не бачила вона, чи живий упав там нещасний і самотній батько її, чи мертвий, чи спалили стару церкву з іконами й ризами. Нічого не бачила й не чула, спам'яталася на тому самому возі, але вже котився він не палаючими вулицями Рогатина, а Бабинцями, а тоді далі й далі на Волоський шлях, прозваний татарами Золотим за незліченну здобич, яку мали на ньому. Тумани Дністра й Пруту лишалися збоку,

потоки й розтоки зеленого краю, води білі й чорні, дощі й пташиний щебет лісовий — усе лишалося позаду, назавжди, навіки. Тільки тупіт копит і посвист стріл у степу, трави шорсткі й земля тверда, як розпука. Білим тілом земля зволочена, кров'ю столочена, копитами кінськими зорана. «Із-за гори-гори, темнього лісу татари ідуть, русиночку ведуть. У русиночки коса з золотого волоса — щирий бір освітила, зелену діброву і биту дорогу. А за нею біжить у погоню батенько її. Кивнула-махнула білою рукою: «Вернися, батеньку, вернися, рідненький, уже ж мене не однінеш і сам, старенький, загинеш. Занесеш голову на чужую сторону, занесеш очиці на турецькі гряниці!» її везли в батьковому возі, тоді в чорній мажі татарській, одслонену від сонця, у дивному дбанні й уважливості, хоч поряд гнали закутих у залізо таких, як і вона, та й ліпших набагато за неї. Тоді було море — гори ворожої води, тьма таємничих чужих просторів, наповнених загадковістю, грізно й вороже притулених до звичного світу землі. Був страшний невольничий ринок у Кафі, де її продано Сінам-азі, і знов Чорне море, де б вона мала втонути, але не втонула — виринула, щоб жити далі.

Жити? Навіщо? Надії умерли в ній уже давно, молитви, які знала змалку, порозгублювала всі до єдиної, існувала тепер у суцільному приниженні, в напівмаренні, у підсвідомості, але десь у найдальших глибинах душі відчуваючи, що живе далі, що не вмере, що жити треба, треба, треба! Тому сміялася і співала на невольничім ринку в Кафі, і на кадризі Сінам-аги, і навіть у темних нетрях Бедестану, коли її продавали в друге і, може, назавжди.

П'ятнадцятилітню Анастасію Лісовську в Стамбулі купив головний наглядач султанських покоїв Ібрагім і подарував її падишахові Сулейману Пишному.

Потрапивши в гарем, Анастасія тяжко страждала, проте своїх почуттів намагалася не виявляти, — співала, танцювала, сміялася, за що їй дали ім'я Хуррем (розвселена).

Діставши ще вдома досить значну за тих часів освіту, Хуррем постійно поповнювала її читанням різних мудрих книг у султанській книгозбірні, вивчила кілька мов. Вона була однією з найосвіченіших тоді у світі жінок, відіграла значну роль у політичному житті Османської імперії, стала першою порадицею падишаха. Її влада над сулейманом усім здавалася незбагненною. Він же цінив у ній «істоту мислячу, людину, яка дорівнювала йому впертістю розуму й жадобою знань, а волею і характером, мужністю й обдарованістю душі значно перевершувала».

Не сподіваючись на повернення в рідний край, султанша прагнула полегшити долю свого нещасного народу. Допомогав їй у цьому бранець з України яничар Гасан, якому вона могла довіритися в умовах повсюдного підступництва, продажності, зрадливості. Польському послові, який приїхав до Стамбулу, Гасан передав прохання султанші довідатися про те, що діється в Рогатині.

Гасан

Посольський посол ждав, коли його пустять на султанові очі, щоб просити миру для Польщі й Угорщини..., але Сулейман не хотів бачити посла Яна, допоки той не вдовольнить забаганки султанші Роксолани, послані ж до королівства люди барилися, бо дорога була далека, тяжка й небезпечна. Коли ж нарешті після багатьох місяців нетерплячого очікування, змучені й зрозпачені, ні про що, власне, й не довідавшись, посланці повернулися до Стамбула і Гасан-ага з'явився у караван-сараї на Костянтинівому базарі, щоб почути від пана Яна про наслідки їхньої виправи, королівський посол забажав, щоб його допущено було до султанші Роксолани, бо він сам має повідомити їй те, що має повідомити, а також піднести дарунки від імені короля Зигмунта: золоту троянду, ковану італійським майстром, і ношення велике з польських бурштинів, і ланцюг золотий дровоюї роботи, ваги в якому сорок чотири дукати.

— Не в мене ж питати такого дозволу, — знизав плечима Гасан-ага. — Та й звичаю такого немає, щоб султанша приймала послів. Коли ж прийде дозвіл, то чекати знов доведеться його довго.

— Хай пан передасть, що маю вісті для султанші, — поважно мовив посол. Не казав Гасанові, які саме вісті, та й не переймався вельми тим, добрі вони чи лихі. Мав вісті — втішався цим, бо хіба ж не призначення посла .передавати вісті, бути приятелем правди, слугою відвертості, рабом щирості?

Навіть Гасан ще не знав до кінця розмірів влади Роксолани над Сулейманом. Щойно він переповів султанші свою розмову з послом Яном, передавши його незвичне прохання, як за кілька днів владою султанського імені брами Топкапи розчинилися перед польським послом і його поставлено не перед самим султаном, не перед великим візиром, який за звичаєм приймав послів, а перед Роксоланою, яка милостиво прийняла дари від польського короля і поклони від посла, а також вислухала пана Яна, хоч ліпше й не слухала б. Дивилася, як стовбурчаться самовпевнено вуса пана Яна, як поважно вимовляє він кожне слово, хизуючись добірною польщишною, радий, що його мову може належно поцінувати така висока особа, жахалася почутому, не могла повірити, щоб чоловік міг так спокійно, майже смакуючи, переповідати такі жахливі речі. Рогатин лежить у руїнах. Церкви попалені, усе сплюндроване, люд понищений. Ні Лісовських, ні Скарбських, ні Тербушків, ні Зебриновичів, нікого, нікого, нові люди прийшли на згарища, починають нове життя, яке так само щомиті може урватися від набігу дикої орди. Власне, посол і прибув до султана, щоб просити миру для всієї землі Польської і спокою від Кримської орди для її східних земель, що стали пустою.

Роксолана відпустила посла, ще, здається, й мовила йому ласкаві слова, обіцяла, що султан незабаром допустить його перед свої очі, всміхалася владно, а в самої у душі кричав біль: невже то все правда, невже, невже?

Досі ще сподівалася на чудо. Досі здавалося, ніби все, що з нею відбувається, — лиш сон, ніби спала вона п'ять нескінченно довгих років на своїй самотній постелі, далеко від дому, від рідних, і розділяли їх тільки простори, стихії і загадковість. Тепер мала прокинутися, і пробудження було жахливе. Простори стали бездонною прірвою, стихії — невідвратною смертю всіх рідних і близьких, загадковість — катівською визначеністю. Знов згадувала й не згадувала. Відчай ще більший, ніж тої ночі, коли палав Рогатин і коли кинуто її у неволю, охопив Роксолану. З тугою дивилася назад і довкола — які ж високі мури Топкапи і вежі над юши і якою безнадією сповита ця земля і небо над нею. Батьківський дім, що жив у її зболеній уяві, зник назавжди, ніяких надій, нема за що зачепитися ні розумом, ні серцем. Навіть могил немає, щоб упасти перед ними на коліна, плакати й цілувати землю, поставити хрести, класти квіти — цю марну надію відшкодувати невідшкодоване, повернути навіки втрачене, втішитися у невтішному горі. Горе, горе! Горе було в цих мурах і будівлях, у цих безконечних садах, у високих кипарисах, що мовчазливо вигойдувалися під вітром, мов темні мертвяки в неухильному загрозливому падінні; горе прозирано крізь плетиво химерних рослин, безглузких у своїх буйношах, у своїй жадібності й склубоченості; горе розбризане було краплями й згустками крові на трояндах, що червоніли, мов серця усіх невинно убитих, замучених, понижених; горе світилося з безсоромно голих стовбурів платанів. І не знайдеш винних, нікому не поскаржишся, не заплачеш ні перед ким. Матусю рідна, чи бачиш ти свою нещасну дитину з того світу? А ти, отче? І де твій бог всемогутній і милосердний, що не прийшов на поміч ні тобі, ні твоїй єдиній доньці!

Все ж знайшла в собі силу, щоб попросити Сулеймана за королівського посла, і Янові з Тенчина було дано урочистий прийом султаном і султаншею уперше в діях Османської держави і дано також відпуск від султанської пресвітлої особи з повною, щоправда, неписаною відповіддю про обіцянку вічного миру, й дарами для короля Зигмунта, і подякою за королівські дари султанові: плащ королівський, золотом протканий, з червоним берегом згідно з польським звичаєм, зорями золотистими засіяний, ціпок бурштиновий у золоті, ланцюг золотий, шмельцьований в лицарські вузли, вагою 364 дукати і ланцюг золотий, кручений в пуклі, ваги 288 дукатів. Ще султан поспитав пана Яна, чи правда, що п'ятсот літ тому імператор германський Оттон подарував першому польському королеві Болеславу Хороброму золотий трон Карла Великого з його гробу в Аквізграні, але посол не вмів відповісти, де той трон нині зберігається і чи він ще цілий, чи вже пропав десь у безконечних війнах і королівських чварах.

Роксолана сиділа впродовж усього прийому на троні Османів поруч із Сулейманом мовчки, з сухими очима, сановно усміхалася панові Яну, котрий вдоволено стовбурчив свої котячі вуса, а в самої у душі лунали такі ридання, що від них міг би здригнутися цілий світ. Але в Топкапи ніколи не чують ридань, Топкапи великі. Тут

не чують ні ридань, ні дитячого плачу, ні зітхань. Тут промовляє лише ненависть, та звірі ревуть у підземеллях, і над усім влада незрима, безіменна, таємна, саме тому і безмежна, бо таємне не може мати обмежень.

Тепер Роксолана знала: вона не має нічого, крім влади, і повинна мститися цьому жорстокому світові тільки владою.

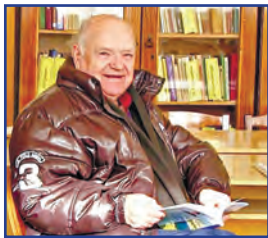
Послала Гасана навздогін польському послові, щоб передав гроші на відбудову рогатинських церков. Щоб відбудували ще ліпшими, ніж вони були, з іконами й книгами, з оборонними мурами і вежами і щоб простежено за тим було з усією дбайливістю і пильністю, бо вона й сама ще не раз припильнує, хоч імені її називати не треба і згадувати про дар не слід, бо перед богом усі безіменні й грішні.

Коли вже відпровадила Гасана з саквами, повними золота, згадала в гірких сльозах свого нещасного отця, згадала і його давні вірші, які він часто викрикував, бо чіплялася за його дивовижну пам'ять усяка всячина, із якої вони з матусею кепкували, маючи тисячі пісень і співаночок, таких мелодійних поряд із кострубатими словесами отця Лісовського. А тепер, повертаючись думкою в минуле, якого вже не повернеш, шепотіла ці незграбні батькові вірші, й заливалася слізьми, і шкодувала, що не може вкласти в сакви із золотом ще й золотих цих слів: «Мужайся, многоплеменний російській народе, да Христос начало крепости в тебе буде».

Може, треба було б зробити ще щось. Для Рогатина й для рідної землі. Але що? Чи вона знала? А в кого спитати? І як?..

1. У яких умовах зростала Анастасія Лісовська? У кого набиралася «добрих звичаїв та наук високих»?
2. Поясніть, як спромоглася українська сирота-бранка досягти такого високого становища в могутній Османській державі, як використовувала свою владу для полегшення долі рідного краю.
3. Кому довіряла Роксолана в умовах повсюдного підступництва і продажності?
4. Хто приніс їй невтішні новини про рідний Рогатин і батька?
5. Визначте своє ставлення до Роксолани, охарактеризуйте її зовнішність та внутрішній світ.

ЛІТЕРАТУРА ПРИДНІСТРОВ'Я

ВІТАЛІЙ ДМИТРОВИЧ САЙНЧИН
(1942)

Віталій Дмитрович Сайнчин народився 5 грудня 1942 року в селі Тимкове Кодимського району Одеської області в сім'ї звичайних колгоспників — Ганни Терентіївни та Дмитра Савовича. Батько — фронтовик, брав участь у боях за звільнення міста Рибниці від німецько-фашистських загарбників.

Навчався Віталій Сайнчин у Тимківській середній школі, потім вступив до технікуму механізації міста Котовськ. Далі — служба у армії. Після армії працював спеціалістом і організатором сільськогосподарського виробництва, далі — головним інженером. З 1990 року сім'я переїхала до міста Рибниця, де і проживає дотепер. Деякий час брав участь у самодіяльності рибницького музичного ансамблю «Барвінок». Одружений, має сина.

Віталій Сайнчин пише російською та українською мовами. Свій перший вірш про красу природи Віталій написав ще у 5 класі. Цей вірш був навіть надрукований у місцевій газеті «Колгоспник Кодимщини». Автор відповідально ставиться до своєї творчості. Першим слухачем і суворим редактором його творів є дружина, Зінаїда Миколаївна, з якою письменник познайомився ще у першому класі та більше не розлучався.

Лірика Віталія Дмитровича жанрово різноманітна. У його творчості є вірші на пейзажну, любовну, філософську та громадянську тематику, пише автор серйозні та гумористичні твори. У 2004 році письменник став лауреатом Республіканського конкурсу «Поэт ликующего мая», у 2005 році — дипломантом Республіканського конкурсу «Родное Приднестровье». Його твори надруковані в багатьох придністровських виданнях: «Антологии современной литературы Приднестровья», у альманахах «Литературное Приднестровье», «Литературная Рыбница», «Открытые кавычки», республіканських газетах «Гомін», «Приднестровье», районній газеті «Новости». Надруковано три збірки: одна російською мовою («Стихи») та дві українською («На бистрині життя» й «Українська хата»).

(І. Арнаут)

ПРИ ДОЛИНІ

При долині, над замріяним ставком,
Кущ калини виріс поряд із бузком,

Підростаючи, над травами знялись,
Ніжно вітами зеленими сплелись.

Промайнуло літо тепле, наче мить,
Під осіннім вітром жовтий лист тремтить.

Попрощалась осінь криком журавлів,
Білий сніг червоні ягоди накрив.

Під вітрами білосніжної зими
Будуть ждати вони ранньої весни.

Час настав, снігам розтануть довелось,
Березневим соком гілля налилось.

Навкруги все прокидається від сну,
Довгождану зустрічаючи весну.

В буйнім розмаїтті квітне все,
Радість серцю і душі несе.

Той бузок під снігом наче і не був —
Кольором рожевим спалахнув.

Вся калинонька у білому цвіту,
Нареченої накинула фату.

Та не вічно квітнуть зоряній весні,
В літо переходять її дні.

Відцвіла калинонька з бузком
При долині, над замріяним ставком.

Тихо падає на землю білий цвіт,
А життя продовжує свій літ.

1. Яким настроєм пройнятий вірш В. Сайнчина «При долині»?
2. Які пори року змальовані в поезії? З якою метою?
3. Чому, на вашу думку, автор описує калину з бузком?
4. Прочитайте останні дві строфи вірша. Як ви їх розумієте?
5. Визначте тему і головну думку поезії.

НЕ ПОВЕРТАЙТЕСЬ...

Давно пішов від рідного порогу,
На чужині пройшло життя моє.
Вертатись важко на старі дороги —
Нічого це, крім болю, не дає.

Стоїть, мов сирота, старенька хата,
З вишень на землю опадає цвіт,
І, ніби перед нами винуваті,
Віконця журно дивляться у світ.

Ніхто біля воріт не зустрічає,
Бентежна тиша болем віддає.
Лиш вітерець легенько повіває
І сумно на душі чомусь стає.

Життя майнуло в radoщах й тривогах,
Час підсумки підводить настає:
Не повертайтеся на старі дороги —
Нічого це, крім болю, не дає.

1. Які настрої поета виражено в цьому твору? Чим вони викликані?
2. За допомогою яких художніх засобів автор зумів передати тугу за рідним краєм?
3. Визначте тему і головну думку твору.

СПОГАД

Де з дитинства знайома дорога,
Похилилися верби старі.
Серцем, сповненим болю й тривоги,
Виглядають на нас матері.

Вони нас до воріт проводжали
В незнайоме тривожне життя,
Щастя й долі навіки бажали,
Свято вірили у майбуття.

Ластівками роки промайнули,
Вже дітей ми своїх ростимо.
Пам'ять проситься в давнє минуле,
Та не вернеться більше воно.

В снах ми бачим засмучені села,
Повертаєм до них хоч на час.
Ви простіть нам, сади і оселі,
Що так рідко приходим до вас.

Дні бувають сумні і веселі —
Наші долі із різних пісень,
А в долинах замріяні села
Виглядають на нас кожен день.

1. Яке враження справила на вас поезія Віталій Сайнчина «Спогад»?
2. Чому сумує поет? За допомогою яких художніх засобів це передається?
3. Чим суголосні поезії «Не повертайтеся...» і «Спогад»?
4. Визначте тему і головну думку поезії.

ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ ПОЯТА (1936)

Володимир Васильович Поята народився 15 травня 1936 року в селі Ковбасна Рибницького району.

Батько, Василь Степанович, був будівельником; мати, Ганна Юхимівна, усе своє життя пропрацювала в колгоспі.

Освіту здобував спочатку в рідному селі, а потім навчався в українській школі с. Воронково. Після закінчення школи вступив до Кишинівського медичного інституту, а потім перевівся до Одеського фармацевтичного інституту. Після закінчення інституту працював у селі Страшени керівником центральної районної аптеки.

У 1962 році Володимир Поята переїхав до Києва, де мешкає і дотепер.

Володимир Васильович одружений з Олександрою Григорівною (провізор, спеціаліст вищої категорії). Мають сина Руслана, онуків і правнуків.

Видав збірки поезій «Співай, моя ліро» (2007), «Колиска з верболозу» (2009), а також книгу поезій і прози «На крилах любові» (2016). Володимир Поята перекладає з інших мов. У київському видавництві «Пульсари» окремими двомовними книгами вийшли твори М. Емінеску «Лучафер» (2012), «Поезії» (2013). До білінгвістичної книги «Відлуння» (2015) увійшли твори відомих поетів-класиків: Міхая Емінеску, Васіле Александрі, Джордже Кошбука, Тудора Аргезі, Штефана Октавіана Йосифа, Дімітріє Болінтіняну, Григоре Александреску та Джордже Топірчану. Переклав твори Д. Баковія, А. Мачедонскі, Б. Хашдеу, Г. Вієру, А. Бусуйок, Б. Маріана та ін.

Друкується в Україні, Молдові, Придністров'ї, він — автор публікацій у колективних і періодичних виданнях, зокрема в придністровській українській газеті «Гомін».

В. Поята — член Української асоціації письменників з 2013 року, Національної спілки письменників України — з 2015 року, Спілки письменників Молдови — з 2017 року.

РОЗЛУЧЕННЯ

Багато див на цьому світі,
Та хоч би всі передививсь —
Потягне рано, а чи пізно,
До рідних місць, де ти родивсь.

А що казати вже Мотроні,
Яка весь вік свій прожила
У цій хатині, де родилась,
До неї й старість тут прийшла.

Прийшлося їй хату покидати
І від'їжджати в чужий край.
В чужий, останній вже притулок —
Село й батьківський дім прощай.

Вона голосить кругом хати,
Сумні й гіркі її слова:
«Прощай, моє гніздечко рідне!
О Боже! Чом я ще жива?»

А ви, віконечка ясненькі,
Я вимивала вас не раз,
Сіяло сонечко раденько
мені у хатоньку крізь вас».

Ридала, плакала Мотрона,
Вже з хати плач той долинав,
І плавав люд весь на подвір'ї,
Що в безвість тітку проводжав.

«Ой грубочко моя ж ти біла!
Хто буде вже тебе білити?
Родину всю колись ти гріла,
Кого ж тепер ти будеш гріти?»

То розведе вона руками,
А то заломить їх у горі,
Дивилась жалібно на двері,
На піч, на стіни уже голі.

Її вивели із хати,
Кажуть: «Їдь, Мотроно, з Богом».
Вона впала на коліна,
Хрестячись перед порогом.

Ледь підвелась, повернулась,
До всіх мовила крізь сльози:
«Простіть мені, люди добрі,
Щось не так зробила, може?»

«Бог простить, — відповідали, —
Ми ще теж наплачемось.
Ти ж не плач, Мотроно, гірко,
Дасть Бог — ще побачимось...»

Помогли їй сісти в кузов,
Зразу ж завелась машина,
З клунком у руці стояла,
Прощай, рідна Батьківщино.

Дась далеко, вже в Жиротопі,
Чути було, як голосить,
Луна рипою в долину
Голосіння те розносить.

Попрощатися із нею,
Хто чув, з хати вибігав,
Бо Мотрону-листоношу
У Ковбасні кожен знав.

За селом аж все затихло,
Де тополі в ряд стоять.
Вони, мов почесна варга,
Її вийшли проводжать.

...Звісток вже давно немає,
Час невпинно ген летить,
А Мотронина хатина
Сиротиною стоїть...

1. Чому в селі усі знали Мотрону?
2. Куди від'їжджала героїня твору? Як ви розумієте виділені слова?

*Прийшлося їй хату покидати
І від'їжджати в чужий край.*

***В чужий, останній вже притулок —
Село й батьківський дім прощай.***

3. Прослідкуйте, як звертається Мотрона до хати, грубки. Зачитайте відповідні рядки. Які художні засоби використовує автор, щоб передати гіркоту розлуки з рідною домівкою?

4. Прочитайте останні чотири строфи поезії. Як, на вашу думку, склалася доля Мотрони?

5. Визначте тему та ідею поезії.

СЕРЦЕ МАТЕРИНСЬКЕ

Одного сина мала мати,
Як сонце в небі був один,
Був найдорожчий, радість в хаті,
Надія вся для неї син.

Вона ж кривенька була зроду,
Так їй судилось на віку,
Ні чоловіка, ані роду,
Дав Бог їй доленьку гірку.

Та не без милості Всевишній,
Недоля таки відступила,
І згинув біль душі колишній,
Коли синочка народила.

Тепер він їй найбільша радість,
За очі скаже хтось: «Байстриук».
Вважала, що людська то заздрість
Й не випускала сина з рук.

Жилось нелегко у ті роки
І навіть там, де батько був,
Ну а вдовицям, самотнім —
Про них вже й сам Господь забув.

Часи настали повоєнні —
Сирітство, голод у хатах,

Радів, хто мав макухи жменю,
Ходили люди в постолах.

Отак жили, і ріс Володя,
Так мати сина нарекла,
В старій хатинці, хоч голодні,
Та доля їх все ж берегла.

В малім садочку ззаду хати
Синочку гойдалку зробила,
Його гойдала щодень мати,
За щастя Бога все хвалила.

А час минав, мужнів синочок,
Шкільні минулися роки,
І виріс син, мов той дубочок,
Й на нього зиркають дівки.

Та що ж, в колгосп одна дорога
Тепер судилася йому:
У поле, з поля — до порога,
Не кине ж матір він саму.

А мати хвора і старіє,
Він годувальником їй став,
Та лихо те десь нишком зріє
І час лихий таки настав.

Прийшли з повісткою з сільради:
«Вам прибуць, — в ній такий наказ, —
В военкомат! (не прийдеш — зрада),
В такой-то день, в такой-то час!»

Відро із рук мати зронила,
І скрикнула: «Ну як же так!»
Про щось благала, голосила
Та чула лиш: «Нельзя никак!»

Забрали в армію синочка,
Єдиного, хоч умирай
Сама, одна, аж три годочки
Живи як знаєш та чекай.

І проводжала молодь друга,
Гармошка грала на селі,
А материнську гірку тугу
Дорослі бачили й малі.

Казав синок: «Я повернуся,
Збудую хату ще нову,
Не плачте в слід мені, матусю,
Я повернусь, як відслужу!»

Й загорохтіла вже машина,
І пил сховав усе кругом.
«Я поверну-у-у-сь!» — десь по долині
Лунало й стихло за селом...

Листи від сина — мамі свято.
І цілувала їх щораз,
Писав, що друзів мав багато
Й на службі в нього все гаразд.

Писав... Та ось уже невдовзі
Щось перестав листи писати.
Чи то губилися в дорозі?
Все передумала вже мати.

І все виходила в садочок,
Де була гойдалка колись,
Горіх обніме, де синочок
Гойдавсь, а сльози все лились.

І раптом грім, і темінь довга —
І похоронку принесли:
«Погиб при исполненні долга»...
Упала, в хату занесли.

Сховалось в небі навіть сонце,
Коли з райцентру привезли
Труну залізну із віконцем —
Із сином мамі віддали.

Солдата всім селом ховали,
Загинув як — ніхто не знав,
В труну до нього заглядали
І кожен квіти покладав.

Під руки матір вже тримали,
Вона безсило пада з ніг,
Все голосила й примовляла,
Немов він чути її міг:

«Казав ти, сину, як вернуся,
Збудую хату край села,
Тоді я, мамо, оженюся,
Невістка в тебе щоб була.

Чому узнала я так пізно,
Чому ж, Володю, не писав,
Що хату ти собі залізну
З одним віконцем збудував?

Була б і я пішла з тобою,
Та ти так міцно в ній закривсь,
Залишив нас тут з молодою,
Проснись, синочку мій, проснись...»

І повели її додому,
Чи довго жить їй на землі?
І пом'янули вже по тому
Володю всі на магалі.

Ночами їй усе здавалось,
Що кличе син біля вікна, —
Із ліжка вмить тоді зривалась
І кидалась у ніч вона.

Круг хати кликала, ходила,
Шукала сина уночі
І чули всі, як голосила,
Всім серце рвали ті плачі:

«Ой, Володю, мій синочку,
Ти в мами був лише єдиний,
Зайди до хати, голубочку,
Ти не ховайсь, моя дитино»...

Її знайшли вже на порозі,
Знов бігла сина зустрічати,
Тут і спочила вона в Бозі,
Простягнувши руки, щоб обняти.

Із сином поруч поховали,
Навіки з ним вона тепер,
Часу минуло вже немало,
Про них і спомин, мабуть, вмер.

Барвінок, що садила, в'ється,
Від нього їй вже постеливсь,
Немов до маминого серця
Синочок ніжно притуливсь.

Та серце матері і нині,
Там у могилі ще горить,
Ночами кажуть, вогник синій
Біля хреста палахкотить...

1. Дослідіть композицію поезії. На які змістові частини можна поділити її текст?
2. У якій сім'ї зростав маленький Володя? Зачитайте відповідні рядки.
3. Розкрийте образ матері. Відповідаючи, посилайтесь на текст твору.
4. Визначте тему і головну думку поезії.

НАДІЯ ЄВГЕНІВНА ДЕЛІМАРСЬКА (1960)

Надія Євгенівна Делімарська (Бартошенко) народилася 15 травня 1960 року в с. Мощаниця Острозького району на Рівненщині.

Навчалася у Старокривинській середній школі, що на Хмельниччині.

1979 року доля звела з молодим боцманом Григорієм Делімарським. З 1985 року сім'я письменниці проживає у придністровському місті Бендери.

У 1991 році закінчила Кишинівський державний педагогічний інститут.

Надія Євгенівна, як викладач педагогіки з десятирічним професійним стажем, мала чудову основу для подальшої педагогічної діяльності. Але жахливі події 1992 року на території Придністров'я стали трагедією для її сім'ї, яка проживала на цей час в епіцентрі війни – місті Бендери. Щоб не залишитись осторонь у ці трагічні дні, Надія вирішує працювати у головній редакції Республіканського радіо, де були необхідні її професійні здібності. Надія Кузьмінчук (псевдонім Делімарської під час досить небезпечної роботи у перші роки створення ПМР) була автором, режисером і ведучою найбільш актуальних передач, зокрема циклу «Правда про Придністров'я».

З 1995 року Надія Євгенівна займалася підприємницькою діяльністю. У лютому 2002 року виїхала за кордон. Саме там, в Італії, починається її творчий шлях. Під впливом ностальгійних почуттів, вражена тим, як шанобливо зберігають рідну мову емігранти у далекому зарубіжжі, 2002 року надсилає свої перші вірші до редакції українського часопису «До Світла» у Римі (єдиного на той час українського видання у Ватикані). Вірші, вистрадані на чужині, надрукували без виправлень.

Зараз проживає у м. Бендери.

Надія Делімарська друкувалася у відомих періодичних виданнях та альманахах Придністров'я, України, Італії та Росії.

У 2012 році побачила світ збірка Н. Делімарської «Не волюю абияке...», присвячена 220-річчю від дня заснування міста Тирасполь.

З 2006 р. Надія Делімарська член Спілки письменників Придністров'я.

МИ — НАЙРІДНІШІ

Духовна цінність — життя основа,
Повік в пошані.
— Добридень, панство!
Після найближчих, рідних по крові,

Ми найрідніші по громадянству!
Кого тримає на світі цьому
Любов до Бога, землі та ближніх,
Ви найрідніші в моєму домі —
Моє майбутнє, моє колишнє.
Цвіти, Україно, в нашій любові,
В серці всесвітнього українства.
Світ вишиванок яскраво мовить:
Ми найрідніші по громадянству!

1. Визначте тему та головну думку поезії.
2. Прочитайте останні дві строфи. Як ви їх розумієте?

ДЖЕРЕЛО СПІВАНОК

Придністров'я, край мій рідний,
Джерело співанок мирних —
У віночках різнобарвних,
в українських неповторних.

Придністров'я, край мій рідний,
Всіх вітаючи привітно,
На пісенний фестиваль
Шле пшеничний коровай.

В солов'їний щебет мови, —
Щоб співаночки воскресли, —
В ліру нашу світанкову —
Це «Пшеничне перевесло»*.

Як Дніпра могутні води
силу Заповіту котять,
як акацій подих влітку,
хай бринить пісенна квітка!

Про червоні чобіточки,
чарівне України личко...

То ж співають в добру пору,
усміхнувшись, наші зорі.

А до шепоту смереки
(рідні, не тужіть далеко),
щирі друзі в кожному краї
Придністров'я привітають.

І сопілки, і бандури,
вишиванки — ну ж бо, хором!
Різномовна земле, вічно
колосом дзвени пшеничним!

Любо журавлі курличуть...
Слався, вишиваний звичай,
розсївай пісенне диво!
Придністров'я, будь щасливе!

* «Пшеничне перевесло» — назва пісенного фестивалю творчих колективів Придністров'я.

1. Як називає Придністров'я Надія Делімарська?
2. Визначте тему та головну думку поезії.

ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА ВАСЮТИНСЬКА (1941)

Галина Миколаївна Васютинська народилася 14 квітня 1941 року у місті Вознесенськ Миколаївської області України. У воєнні та післявоєнні роки переїжджали із села в село, з часом оселилися в селі Париж Тарутинського району Одеської області. Тут закінчила середню школу, а згодом — Республіканське художнє училище ім. Рєпіна міста Кишинів. Працювала художником-ілюстратором в Академії наук м. Кишинів,

викладачем художньої школи у м. Кам'янка, коректором районної газети «Слободзейские вести».

Член спілки письменників Придністров'я.

Літературна творчість: збірка російською мовою «Листопад» (2011 р.), збірки українською мовою «Чиста криниця» (2010 р.), «Кольори життя» (2021 р.).

МАМИНА СПАДЩИНА

Ненька мені в спадщину лишила
Доброзичливість, душі тепло,
Сірі очі та волосся біле, —
Вже його снігами замело.

До старих — увагу і пошану,
До малечі — ласку і любов;
Підійматись до роботи рано,
Не лінитись, щоб заграла кров.

Не гнівितись дуже на недолю,
І на зло добром відповідать.
Треба наполегливість і волю
Для мети високої зібрать.

Не завжди людині світить сонце,
Набіжать хмарки і дощ крутий,
Але незабаром у віконце
Знов засяє промінь золотий.

Виправдаю сподівання мами,
З рівної дороги не зверну.
У душі я збережу з роками
Юності далекої весну.

1. *Яке враження справила на вас поезія?*
2. *Чому поезія називається «Мамина спадщина»? Про яку спадщину пише автор?*
3. *Визначте тему і головну думку твору.*

СОЛОМ'ЯНА ЛЯЛЬКА

Солом'яну ляльку бабуся дістала
Як згадку дитинства із скрині,
Цю ляльку матуся її виплітала,
Її зберегла і донині.

Матусині руки, пошерхлі й гарячі,
Ласкаво голівоньку гладять...
Згадала бабуся, всміхається й плаче,
Та сльози її не завадять.

Ця лялька в дитинство її повертала,
У пору, де сонця багато,
І щастя, і радісну втіху давала.
Тепер піросли онучата.

В них іграшки гарні, блискучі, яскраві,
Їх цілий рядок, — аж сміється.
Бабусі ж старенькій тепліша й найкраща
Солом'яна лялька здається.

1. Яким настроєм пройнятий вірш?
2. Чому для бабусі найкращою є солом'яна лялька?
3. Визначте тему і провідну думку поезії.

МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ КОРИТНИК (1927–2007)

Микола Федорович Коритник народився 31 січня 1927 року в селі Бугреваті Ахтирського району Сумської області.

Спочатку навчався у сільській початковій школі. Уже в повоєнний період в 1945 році Микола Федорович вступив до Ахтирського технікуму механізації сільського господарства. Закінчив Бельцький педагогічний інститут (нині Бельцький державний університет ім. А. Руссо), Заочну вищу партійну школу при ЦК КПРС у Москві на факультеті журналістики.

Микола Федорович систематично друкував нариси, статті та оповідання в республіканській пресі: «Советская Молдавия», журналах «Кипэруш» («Перчик»), «Фемея Молдовой» («Женщина Молдавии»).

З 1971 по 1988 роки був редактором Бендерської міської газети «Победа».

Очоловав Микола Федорович Бендерське відділення Радянського фонду миру. Саме завдяки цій посаді у нього з'явилася можливість відвідати багато країн: Болгарію, Угорщину, Італію, Німеччину, побував навіть на Кубі. До останніх днів життя з 1983 року Микола Федорович товаришував з італійцем Франческо. Впродовж 10 років він завзято вивчав італійську мову заради спілкування з ним. Італійські друзі з задоволенням приїздили в Бендери. Про цей період життєдіяльності Микола Федорович написав у своїй книзі «Міста-побратими».

Будучи вже на заслуженому відпочинку, він продовжував працювати редактором газети «Речник Молдавии» (1989 року вийшов на пенсію). За життя мав змогу спілкуватися з відомими особистостями: космонавтами, вченими, політичними діячами.

Після створення в 1990 році міської газети «Новое время» був заступником редактора. Тісно співпрацював із Радою ветеранів війни, праці та Збройних сил міста Бендери.

Публікувався в колективних збірниках: альманасі «Литературное Приднестровье» (2000—2004, 2006, 2007), «Обеліски біля дороги», «Скринька» (Кишинів), «Горизонт» (Бендери), і періодичних виданнях: «Литературная Россия», «Советская Молдавия», «Кипэруш», «Фемея Молдовой».

Член Спілки письменників Придністров'я.

Помер Микола Федорович Коритник 16 вересня 2007 року. Поховано його на Борисівському кладовищі в Бендерах. На могильній плиті викарбувані такі слова: «Тому, хто дорогим був за життя, від тих, хто любить і вболіває».

КРИВАВІ СЛЬОЗИ ЧЕРЕШНІ

Зарисовки воєнного часу

У Мировських свято зберігали традицію: кожної весни всією сім'єю садили фруктові дерева.

— Мамо, мамо, де посадити мою черешеньку? — метушився з саджанцем в руках маленький Василько.

— Посадімо біля вікна твоєї спальні.

Батько викопав ямку і Васько власноручно опустив у неї саджанець. Усе було зроблено за правилами: в ямку заклали перегній, залили воду. Хлопчиків було доручено щодня поливати молоде тоненьке деревце.

Черешня виростала не щоднини, а щогодини. Формувалася крона, все більшими ставали зелені листочки. А якось у квітні, прокинувшись вранці, Василько побачив чудо-черешню, яка стояла в білосніжному вбранні, ніби наречена у фаті. Скільки було радощів, коли черешеньку прикрасили великі червоні намистинки-ягідки.

— Мамо, мамо, — загукав, побачивши це перетворення, хлопчик. — Черешня в крові!

... У нашому краї, як правило, улюбленим місцем відпочинку сім'ї є куточки, де ростуть горіхи. Вони створюють зелене шатро, під яким завжди прохолодно.

У Мировських таким місцем була черешня. Тут батько влаштував столик, за яким Василько готував уроки, в спекотні вечірні дні сім'я вечеряла, всі разом готували на зиму соки та компоти, варення з черешні, абрикосів, айви — плодів власного садка.

Росла черешня, а з нею й Василь — єдиний син у батьків. Ріс на радість слухняним і зацікавленим. Садок Мировських перетворився у своєрідний дендрарій. У ньому росли фруктові дерева, завезені з близьких і далеких країн. Хлопець листувався з багатьма аматорами-садоводами, обмінювався насінням, саджанцями, живцями. Летіли листи з Москви, Криму, Болгарії в Бендери й назад — всіх цікавило, як їхні саджанці почувуються на новому місці, в нових кліматичних умовах.

— Наш Мічурін, — говорили у місті про Василя. А потрапивши у садок Мировських, захоплено вигукували: «Яка краса!» І в цей світ краси, яку створював юнак, зовсім несподівано вдерлася війна. До рідного міста Василя з метою «наведення конституційного порядку» прийшли ОПОНівці Молдови. Хлопець того ж дня в робітничому комітеті записався в ополчення, поповнив ряди захисників свого міста. Ні в першу ніч війни, ні наступного дня йому не вдалося забігти додому, де його чекали батько й мати, дружина та два маленькі сини. Територія міста, де стояв батьківський дім, опинилася в зоні, яку контролювали ОПОНівці. Тож тільки через кілька днів, коли захисники міста потіснили нежданих гостей, Василь, з дозволу командира ополченців, заскочив додому, аби побачити рідних, заспокоїти їх.

Присів під черешнею. І раптом — оглушливий вибух. Ніхто не міг зрозуміти, що сталося. Коли розійшлася димова завіса, побачили Василя, який лежав на землі. Над ним плакала черешня, з її порожевілих ягід стікали струмочки крові...

1. Поясніть назву твору «Криваві сльози черешні».
2. Про які події розповідається у творі?
3. Визначте тему та ідею твору.

КЛЮЧІ ДО ВПРАВ

11. Удвох і дорога коротша.

21. Вчитися ніколи не пізно.

33. Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова — це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі. З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колиці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною... (Б. Антоненко-Давидович)

66. У таночку осені листячко кружляє.

Простий присудок: зустрів, отрусила, пахне, знялися, роздягла, тче.

Складений присудок: скидати не звик, сумувати почав, можна подумати, усміхатись стала, шептати може, снувати розпочала, пішов ковзати.

95. Книга — міст у світ знань.

114. *Обставини місця:* стомилися в дорозі; живемо у Придністров’ї.

Обставини часу: мовчав кілька хвилин; прокинувся до схід сонця.

Обставини причини: розсміявся від радості; од хвилювання все забув.

Обставини мети: приїхали навчатися; зупинилися на відпочинок.

Обставини способу дії: ідуть пліч-о-пліч; біг швидко.

235. 1) Із тебе, першої моєї вулиці, почав я відкривати білий світ (В. Тарасенко). 2) А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (Т. Шевченко). 3) Святвечір, або Багата кутя, — суто родинне свято (В. Скуратівський). 4) Його, як спеціаліста з маркетингу, призначили начальником відділу (З газети). 5) Бережімо честь народу — найкоштовнішу перлину (П. Тичина). 6) Бережу реліквію єдину — батькову світлину фронтову (П. Перебийніс). 7) Дуби кронасті — зелені собори — чітко вимальовують у воді свої силуети (О. Гончар). 8) Дівчинка — білявенький тріліток — гралась в парку між веселих квіток (Н. Забіла).

ДОДАТКИ

ОРФОГРАФІЧНА ХВИЛИНКА

Перепишіть, знявши риски і розкриваючи дужки.

1. Розм(?)якнути, п(?)явка, жовто/г(о,а)рячий, з(е,и)лено/сірий, газетно/журнал(?)ний, гіркувато/солоний, н(е,и)діля, не/дбал(?)ство, блаки(т,тт)ю, почу(т,тт)ів.

2. Магір(?)ю, об(?)єдна(н,нн)я, п(?)яти/пов(е,и)рховий, гірко/кислий, п(?)яти/значний, су(д,дд)я, ми(т,тт)ю, відкри(т,тт)ів, у/мит(?)і, т(е,и)ихец(?)кий.

3. Пів/вікна, міні/твір, спорт/база, пір(?)я, з(?)єднуют(?)ся, аби/з/ким, казна/з/чим, не/зірване вітром листя, не/розв(?)язуючи, не/вишиваючи.

4. Літак/розвідник, міл(?)ярд, байкар(?)і, кам(?)яний, чий/не/будь, не/зігріті руки, диво не/бачене, не/дописаний твір, не/хтуючи, не/надрукувавши.

5. Здоров(?)я, в(?)їзд, п(?)юре, не/скопана мною грядка, столярно/м(е,и)ханічний, жовто/г(о,а)рячий, після/завтра, рівномірно/розподілений, світло/з(е,и)лений, (Д,д)ень (К,к)осмонавтики.

6. Безхліб(?)я, подвір(?)я, к(?)ювет, народно/поетичний, військово/полонений, органо/мінеральний, рівномірно/пр(е,и)скорений, світло/жовтий, (В,в)осьме (Б,б)ерезня, 8 (Б,б)ерезня.

7. Бур(?)як, пів(?)яблука, св(?)яще(н,нн)ик, Га(н,нн)а, кі(н,нн)ий, башта(н,нн)ик, чу(т,тт)я, пр(е,и)вабний, пр(е,и)варений, пр(е,и)голосний.

8. З/діда/прадіда, рано/в/ранці, ані/трохи, по/латині, екс/чемпіон, так/то, поза/торік, проф/спілка, коли/не/будь, надвечір(?)я.

9. Не/щадний; не/високий, а низький куш; здорове(н,нн)ий, воле/любний, дерево/обробний, віце/пр(е,и)зиден(т?)ський, ні/перед/чим, якіс(т?)ний, ус(т?)ний, сніжно/білий.

10. Цв(?)яшок, п(?)ять, не/холодний; не/старий, а молодий; вище/згаданий, важливий/важливий, аби/з/ким, хтозна/який, хтозна/хто, ні/до/кого.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

За будовою

- Прості
- Складні

За способом вираження головного слова

- Іменні
- Дієслівні
- Прислівникові

Види підрядного зв'язку слів у словосполученні

- Узгодження
- Керування
- Прилягання

РЕЧЕННЯ

За метою висловлювання

- Розповідне
- Питальне
- Спонукальне

За емоційним забарвленням

- Окличне
- Неокличне

За кількістю граматичних основ

- Просте
- Складне

За складом граматичної основи

- Двоскладне
- Односкладне

За наявністю другорядних членів речення

- Поширене
- Непоширене

За наявністю усіх необхідних членів речення

- Повне
- Неповне

За наявністю ускладнюючих конструкцій

- Ускладнене
- Неускладнене

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ**Підмет**

- Простий
- Складений

Присудок

- Простий
- Складений дієслівний
- Складений іменний

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ**Означення**

- Узгоджене
- Неузгоджене

Додаток

- Прямий
- Непрямий

Обставина

- Місця
- Часу
- Причини
- Мети
- Умови
- Допусту
- Міри і ступеня
- Способу дії

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ**Означено-особові****Неозначено-особові****Узагальнено-особові****Безособові****Називні****ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ****Типи та засоби зв'язку**

- Сполучниковий
- Безсполучниковий
- Змішаний

Смислові відношення

- Єднальні
- Протиставні
- Розділові

ЗВЕРТАННЯ

За будовою

- Поширені
- Непоширені

ВСТАВНІ СЛОВА (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ)

Групи вставних слів

- Впевненість чи невпевненість
- Джерело повідомлення
- Емоційна оцінка
- Оцінка повідомлюваного як звичайного
- Послідовність викладу думок
- Увічливість
- Привертання уваги

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Означення

- Прикметник
- Дієприкметник
- Дієприкметниковий зворот

Прикладка

- Поширена
- Непоширена

Додаток

Обставина

- Одиничний дієприслівник
- Дієприслівниковий зворот
- Прислівники
- Іменники з прийменниками

Уточнювальні члени речення

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКА МОВА

ВСТУП	6
§ 1. Мова – найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу	6
§ 2. Повторення. Частини мови	8
§ 3. РЗМ Повторення відомостей про текст, стилі, типи мовлення	10

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 4. Словосполучення. Будова і види словосполучень	15
§ 5. Речення. Види речень за метою висловлювання. Односкладні та двоскладні речення	19
§ 6. РЗМ Вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості	22
§ 7. Двоскладне просте речення. Головні і другорядні члени речення	24
§ 8. РЗМ Стислий переказ тексту публіцистичного стилю	27
§ 9. Підмет. Способи вираження підмета	28
§ 10. Присудок. Види присудків та способи їх вираження	30
§ 11. Тире між підметом і присудком	33
§ 12. РЗМ Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису місцевості	35
§ 13. Означення. Узгоджені та неузгоджені означення	36
§ 14. Прикладка як різновид означення	39
§ 15. Додаток. Прямий і непрямий додаток	42
§ 16. Обставина. Види обставин за значенням	44
§ 17. Узагальнення вивченого з теми «Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення»	47

ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ПОВНЕ ТА НЕПОВНЕ РЕЧЕННЯ

§ 18. Односкладні речення	53
§ 19. Означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення	55
§ 20. Безособові речення	58
§ 21. РЗМ Переклад з російської мови тексту з елементами опису місцевості	61
§ 22. Називні речення	62

§ 23. Повні та неповні речення. Тире в неповних реченнях	64
§ 24. Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису пам'яток історії та культури	67
§ 25. Узагальнення вивченого з теми «Односкладне речення. Повне та неповне речення»	68

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ. РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

§ 26. Однорідні члени речення	74
§ 27. Кома між однорідними членами речення	77
§ 28. Однорідні та неоднорідні означення	80
§ 29. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами. Двокрапка і тире при узагальнювальних словах	82
§ 30. РЗМ МД Говоріння. Стислий переказ тексту публіцистичного стилю	85
§ 31. Звертання	86
§ 32. Вставні слова (словосполучення, речення)	88
§ 33. Узагальнення вивченого з теми «Речення з однорідними членами. Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)» . . .	91

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 34. Поняття про відокремлення	96
§ 35. Відокремлені означення. Відокремлені прикладки	98
§ 36. МД Читання мовчки тексту публіцистичного стилю	102
§ 37. Відокремлені додатки	106
§ 38. РЗМ Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису місцевості	108
§ 39. РЗМ Твір-опис місцевості на основі особистих спостережень	109
§ 40. Відокремлені обставини	111
§ 41. Відокремлені уточнювальні члени речення	113
§ 42. Узагальнення вивченого з теми «Речення з відокремленими членами»	116

ПРЯМА Й НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

§ 43. Пряма мова як спосіб передачі чужого мовлення. Розділові знаки при прямій мові	121
§ 44. Непряма мова. Заміна прямої мови непрямою	123
§ 45. Цитата як спосіб передачі чужого мовлення. Розділові знаки при цитаті	126

§ 46. Діалог. Розділові знаки при діалозі	129
§ 47. РЗМ Ділові папери . Протокол	131
§ 48. Узагальнення вивченого з теми «Пряма й непряма мова. Діалог»	133
§ 49. Повторення відомостей про словосполучення та просте речення	134

РОЗДІЛ II. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Народна лірика	143
«Маяло житечко, маяло...»	144
«Ой летіла зозуленька, стала говорити...»	145
«Ой місяцю, місяченьку...»	146
Пісні Марусі Чурай	146
«Засвіт встали козаченьки...»	147
«Ой не ходи, Грицю...»	149

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ

Петро Петрович Гулак-Артемівський	150
Пан та собака (байка-казка)	151
Євген Павлович Гребінка	157
Човен	158
Ведмежий суд	159
Тарас Григорович Шевченко	160
«Минають дні, минають ночі...»	162
Леонід Іванович Глібов	164
Мірошник (байка)	165
Цуцик (байка)	167
Журба	169
Степан Васильович Руданський	171
Пісня	172

Іван Карпенко-Карий	173
Сто тисяч	175
Іван Якович Франко	203
Гріє сонечко!	204
Моя любов	205
Михайло Михайлович Коцюбинський	207
Дорогою ціною	208
Леся Українка	232
Красо України, Подолля!	233
«Скрізь плач, і стогін, і ридання...»	234
Досвітні огні	235
Давня казка	236

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХХ СТОЛІТТЯ

Олександр Олесь	256
Айстри	257
«Коли б я знав, що розлучусь з тобою...»	257
Павло Григорович Тичина	258
Я утверждаюсь	259
Андрій Самійлович Малишко	261
Прометей	262
Павло Архипович Загребельний	282
Роксолана (уривки)	283

ЛІТЕРАТУРА ПРИДНІСТРОВ'Я

Віталій Дмитрович Сайнчин	290
При долині	291
«Не повертайтеся...»	292
Спогад	293

ЗМІСТ	319
Володимир Васильович Поята	294
Розлучення	294
Серце материнське	297
Надія Євгенівна Делімарська	302
Ми — найрідніші	302
Джерело співанок	303
Галина Миколаївна Васютинська	304
Мамина спадщина	305
Солом'яна лялька	306
Микола Федорович Коритник	306
Криваві сльози черешні	307
КЛЮЧІ ДО ВПРАВ	309
ДОДАТКИ	310

Навчальне видання

**УКРАЇНСЬКА МОВА
ТА ЛІТЕРАТУРА**

8 клас

Підручник
для організацій загальної освіти
з російською мовою навчання

Автори-укладачі:

Бронич Ірина Олександрівна, **Ніконова** Інна Василівна

*В оформленні підручника використано
репродукцію картини Катерини Білокур «Колгоспне поле» (1949)*

Коректор *Т.М. Ніязова*

Комп'ютерна верстка *Н.В. Надькіна*

Підписано до друку 04.05.2023. Формат 70×90/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. др. арк. 23,4. Гарнітура Times New Roman. Тираж прим. Замовлення №
ДОЗ ДПО «ІРОіПК». 3300, м. Тирасполь, вул. Каховська, 17.

Віддруковано з готового оригінал-макету